

ERKAN ASLAN

Kültürel Miras ve Sürdürülebilir Kalkınma

Kars Örneğinde Eleştirel Bir Yaklaşım

Erkan ASLAN

Lisans eğitimini 2012 yılında Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde tamamladı. Yüksek lisans eğitimini 2015, doktora eğitimini ise 2019 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalında tamamlayan Aslan, 2022 yılında Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne öğretim üyesi olarak atandı. Aslan'ın *UFO Mitleri UFO'lar, Uzaylılar, UFO Dinî Akımları ve Medya Sektörü Üzerine Halk Bilimsel Bir İnceleme (2022)* ile editörlüğünü üstlendiği *Kuramsal Yaklaşımlar Işığında Kent Folkloru (2023)* başlıklı kitapları Çizgi Kitabevi tarafından yayımlandı. 2024 yılında Ihlamur Akademi tarafından yayımlanan *Kars Gülleri Sarıkamış Şehitleri Şiir Antolojisi* başlıklı kitabın editörleri arasında yer alan Aslan, halk biliminin farklı alanları ile ilgili çalışmalarını sürdürmektedir.

Kültürel Miras ve Sürdürülebilir Kalkınma

Kars rneğinde Eleştirel Bir Yaklaşım

Erkan ASLAN

Çizgi Kitabevi Yayınları (e-kitap)

©Çizgi Kitabevi
Nisan 2025

ISBN: 978-625-396-535-8
Yayıncı Sertifika No: 52493

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data (CIP) -

ASLAN, Erkan
Kültürel Miras ve
Sürdürülebilir Kalkınma
Kars Örneğinde Eleştirel Bir Yaklaşım

Baskıya Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları
Tel: 0332 353 62 65- 66

ÇİZGİ KİTABEVİ

Sahibiata Mah.
M. Muzaffer Cad. No:41/1
Meram/**Konya**
(0332) 353 62 65

Konevi Mah.
Larende Cad. No:20/A
Meram/**Konya**
(0332) 353 62 66

Siyavuşpaşa Mah.
Gül Sk. No:15 B
Bahçelievler/**İstanbul**
(0212) 514 82 93

www.cizgikitabevi.com
📞📧 / cizgikitabevi

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	9
GİRİŞ.....	11
TEMEL KAVRAMLAR	17
Sürdürülebilir Kalkınma	17
Kültür	20
Gelenek	24
Somut ve Somut Olmayan Kültürel Miras	27
Kültür Turizmi	30
SOMUT KÜLTÜREL MİRAS ve SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA	33
Kültürel Bir Mekân Olarak Kars Kalesi ve Çevresi	33
Medeniyetlerin Kesişme Noktası: Ani Ören Yeri	39
Kars Kent Merkezinde Baltık Mimarisi	47
Kars'ın Manevi İkliminde Önemli Bir Figür: Ebu'l Hasan Harakanî Cami ve Türbesi	54
SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS ve SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA	61
Gelenek Değişimleri Ekseninde Kars Aşıklık Geleneği.....	61
Geleneksel Yemek Kültürü	68
Atlı Cirit Sporuna	78
Festival, Şölen, Geleneksel Kutlamalar	85
Kültür Turizmi ve Sürdürülebilir Kalkınma Kavramları Arasında Kars Kafkas Halk Oyunları ...	88
SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMADA KARS'IN DİĞER ÖNEMLİ MOTİVASYON NOKTALARI ...	93
Doğu Ekspresi	93
“Bir Göl Ne Kadar Daha Donabilir ki!” : Çıldır Gölü ve Kış İmgesi	101
“Kristal Karlar Diyarı” Sarıkanış ve Kayak Merkezi.....	104

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA, MÜZE ve KENT.....	109
Kars Peynir Müzesi.....	111
Boğatepe Ekomüze Zavot.....	117
Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi	122
KENT İMAJI	125
Ziyaretçilerin Gözünden Kars	126
Youtube Vlogları ve Sosyal Medyada Kars	130
Türk Edebiyatında Kars.....	134
“Gözümü bir açtım . . . Kalk abi diyor Kars’a geldik”: Türk Sinemasında Kars	141
SONUÇ.....	147
KAYNAKLAR	153
KAYNAK KİŞİ TABLOSU.....	175

KISALTMALAR

akt. : Aktaran

bk. : Bakınız

Çev. : Çeviren

Ed. : Editör

K.K. : Kaynak kişi

s. : Sayfa

SERKA : Serhat Kalkınma Ajansı

SOKÜM : Somut olmayan kültürel miras

TÜBİTAK : Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu

UNESCO : Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve diğerleri

ÖN SÖZ

Kültürel miras ve sürdürülebilir kalkınma ilişkilerine Kars ili örneğinde odaklanılan bu çalışma; farklı zamanlarda gerçekleştirilen alan araştırmasının yanı sıra uzun soluklu gözlemlere de dayandığı için 2022 yılı şubat ayında Kafkas Üniversitesi'ndeki görevime başlayarak Kars şehrinde yaşamamın bir çıktısı olarak ortaya çıkmıştır. Giriş ve Sonuç dışında, altı ana bölümden oluşan çalışmanın “Temel Kavramlar” bölümünde konuyla ilgili kavramların açıklanmasına yer verilmiştir. İkinci bölüm Kars'taki somut kültürel miraslara, üçüncü bölüm somut olmayan kültürel miraslara, dördüncü bölüm ise Kars'ın sürdürülebilir kalkınmasında önemli bir yerde duran diğer motivasyon noktalarına ayrılmıştır. Kitabın beşinci bölümü sürdürülebilir kalkınmada önemli bir misyon üstlenen müzeler üzerinden yapılan incelemeyi içermektedir. Altıncı ve son bölüm ise çeşitli açılardan Kars'ın nasıl algılandığını ve buna bağlı olarak kent imajının nasıl oluştuğunu ele almaktadır. Kitap her ne kadar Kars özelinde yapılan incelemelerden oluşsa da, ulaşılan sonuçların hemen her şehri kapsar nitelikte olduğu söylenebilir. Bu yönüyle kitabın, kültürel miras ve sürdürülebilir kalkınma ilişkileri açısından çeşitli boşlukları doldurabilecek nitelikte olduğu söylenebilir.

Kitabın hazırlanma aşamasında sürekli olarak fikirlerine başvurduğum hocam Prof. Dr. M. Öcal Oğuz'a, kitabın son okumalarını yaparak eksikliklerin giderilmesi noktasında öneriler sunan arkadaşlarım Doç. Dr. A. Erman Aral'a ve Dr. Öğr. Üyesi Ergin Altunsabak'a desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Erkan Aslan

Nisan 2025 - Kars

GİRİŞ

Günümüzde kentlerin refaha kavuşarak bunu devam ettirmesinde, sürdürülebilir kalkınma oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle kentleşme, sanayileşme, teknolojileşme gibi olguların insan yaşamındaki etki gücünün artması, buna bağlı olarak insanlığın tek bir tipe doğru evrilmesi, sürdürülebilir kalkınmanın da önemini her geçen gün artırmaktadır. Bununla birlikte sürdürülebilir kalkınma, genel olarak ekonomi ile bağlantılı düşünülse de kavramın içeriği net olarak verilememektedir. H. Hayrettin Tıraş, "...kavramın bazen sanayileşme, bazen büyüme, bazen de topyekün gelişme anlamında" (2012, s. 58) kullanıldığını ifade eder. Sürdürülebilir kalkınmada ekonomik boyutlar oldukça önemlidir ve kalkınmanın sürekliliğinde büyük işlevlere sahiptir. Fakat sürdürülebilir kalkınmayı yalnızca ekonomik bir gelişme olarak değil, kentin kimlik ve aidiyet unsurlarını da göz önünde bulundurarak bütünlükçü bir bakışla değerlendirmek gerekmektedir.

Somut ve somut olmayan mirasların yanı sıra Çıldır Gölü, Sarıkamış Kayak Merkezi gibi cazibe noktalarına sahip olan Kars şehrinde, bunun bir yansıması olarak son yıllarda turizm hareketliliği büyük bir ivme kazanmıştır. Turizm bir yandan şehrin ekonomik kalkınmasına katkı sağlarken bir yandan ise kültürel miraslar, doğa ve çevreyle güçlü bir etkileşim kurarak bunların üzerinde çeşitli etkiler bırakmaktadır. Bu etkileşim, şehrin ekonomik anlamda kazanç elde etmesini sağlarken öte yandan hemen her şeyin turizm odaklı ve "turist bakışına" göre düzenlenmesine sebep olmaktadır. John Urry,

Turist Bakışı başlıklı kitabında tek bir turist bakışının olmadığını, bu bakış açısının toplumsal grup ve tarihsel döneme göre değiştiğini ve bütün turistler için evrensel bir deneyim olmadığını (2009, s. 14) ifade etmektedir. Dolayısıyla her şeyi turizm odaklı düşünmek, sürdürülebilir kalkınma açısından uzak olmayan gelecekte faydalı sonuçlar doğurmayacaktır.

Bu düşünceler ışığında kitabın ilk bölümünde konu ile ilgili kavramlar hakkında bilgi verilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma açısından ikinci bölüm somut kültürel miraslara, üçüncü bölüm somut olmayan kültürel miraslara ayrılmıştır. Kars'taki müzeler ve kent imajına dair çözümlemeler ise kitabın diğer bölümlerini oluşturmaktadır. Bu özellikleriyle kitapta, sürdürülebilir kalkınma ile somut ve somut olmayan miras ilişkisine Kars ili özelinde bir yaklaşım sergilenmektedir.

Kars ili örneğinde, sürdürülebilir kalkınma ve kültürel miras ilişkilerinin değerlendirilmesi çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra çalışmada, turizmin şehrin ekonomisine yaptığı olumlu katkıların yanı sıra kültürel miraslar üzerindeki olumsuz etkilerini de ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bununla birlikte kültürel miras vasıtasıyla Kars'ın kimlik ve aidiyet unsurlarında nelerin etkili olduğunu ve bu unsurlara zarar veren noktaları tespit ederek kent imajındaki sorunları veya olumlu yönleri tartışmak bir başka amaç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kitapta, verilerin toplanmasında dört farklı yöntemden yararlanılmıştır. Bunlardan ilki görüşme yöntemidir.¹ Sosyal bilimlerin birçok alanında kullanıldığı gibi halk bilimi alanında da sıklıkla kullanılan ve mülakat olarak da adlandırılan bu yöntemde; derlemeci ile anlatıcı ya da icracı bir arada bulunur ve derlemecinin önceden hazırladığı sorular, görüşme sırasında kaynak kişi adı verilen anlatıcıya yöneltilir (Ekici, 2011, s. 71). Burada amaç, kaynak kişinin bildiği,

¹ Bu çalışmanın alan araştırmasında yaşanan dikkate değer olaylar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Aslan, 2024).

yaptığı, yapmış olduğu şeyleri ve bunların sebeplerini öğrenmektir (Çobanoğlu, 2012, s. 84). Çalışma boyunca görüşme, Kars'a dışarıdan gelen ziyaretçiler ve Kars'taki bir kurumu temsil eden kişilerle gerçekleştirilmiştir. Görüşmelere başlamadan önce Kafkas Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 04.09.2023 tarih ve E-76878310-900.99-31896 sayılı yazı ile etik kurul onayı alınmıştır. Ziyaretçilerle yapılan görüşmeler, şehrin en fazla ziyaret edildiği kış mevsiminde, 28 Aralık 2023 ile 27 Şubat 2024 tarihleri arasında farklı günlerde gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin büyük çoğunluğu Kars merkezde yer alan farklı kafelerde yapılırken bir görüşme de 2 Şubat 2024 tarihinde Kars'tan Ankara istikametine giden Doğu Ekspresinde gerçekleştirilmiştir. Görüşmelere başlamadan önce çalışmanın amacı net bir şekilde açıklanmış, ses kaydı için izin istenmiştir. Sadece bir görüşmede, kaynak kişi yapacağı bir açıklamadan dolayı kaydın durdurulmasını istemiş ve açıklama bittikten sonra izin alınarak kayda devam edilmiştir. Çalışmada yalnızca bir görüşme telefonla gerçekleştirilmiş ve bu durum kitabın ilgili yerinde dipnotla belirtilmiştir. Bunun dışındaki bütün görüşmeler yüz yüze gerçekleştirilmiştir.

Kaynak kişi bilgilerinin verilmesi hususunda ikili bir yol izlenmiştir. Şehir dışından gelen ziyaretçilerin özellikle sorunlar hakkında daha rahat konuşması ve kişisel haklarının korunması için görüşme yapılmadan önce isimlerinin sorulmayacağı ve bilgilerine kitapta yer verilmeyeceğine dair açıklama yapılmıştır. Görüşme yapılan neredeyse bütün kişiler isimlerine yer verilmesinin problem olmayacağını, hatta bazı kişiler bilimsel bir çalışmada isimlerinin geçmesinden memnun olacaklarını söylediler de etik açıdan olası problemleri önlemek için açık kimliklerinin yerine kaynak kişi 1-2-3 (K.K.1-2-3) şeklinde kodlamalar tercih edilmiştir. Bununla birlikte müze ya da Ani Ören Yeri Kazı Başkanlığı gibi bir kurumu temsilen yapılan görüşmelerde, bağlamsal açıdan

görüşmenin kiminle yapıldığının açıklanması gerekmektedir. Sayıca az olan bu türden görüşmelerde, ilgili kişiden adının belirtilmesi konusunda izin alınmış, görüşme detayı ile kaynak kişilere ait bilgiler ise Kaynak Kişi Tablosunda gösterilmeden dipnot şeklinde verilmiştir.

Çalışmada kullanılan ikinci yöntem gözlemdir. “Gözlem; kendiliğinden oluşan ya da bilinçli olarak hazırlanan olayları, belirledikleri sırada sistemli ve amaçlı bir biçimde inceleyerek bilgi toplama yöntemidir.” (İslamoğlu & Alınacı, 2019, s. 129). “Gözlemsel analizin amacı okuyucuyu gözlemin yapıldığı ortama götürmektir.” (Patton, 2018, s. 23). Çalışma boyunca özellikle turizm odaklı yapılan âşıklık geleneği ve halk oyunlarına dair icraların yanı sıra, 2024 yılında yapılan Ani’nin Fetih Yıldönümü Kutlamaları da gözlem yöntemiyle incelenmiştir. Buralarda özellikle icraların nasıl yapıldığı ve izleyicilerin/dinleyicilerin tepkileri gözlemlenen unsurlar arasındadır.

Çalışmanın üçüncü yöntemi netnografidir. İnternetin araştırma alanı olarak seçildiği çalışmalarda kullanılan ve “net” ile “etnografi” kelimelerinden oluşan netnografi (Baki, 2014, s. 18), “özellikle internet üzerinde var olan kültürlerin ve toplulukların tüketici davranışlarını araştırmak için geliştirilmiş yeni bir nitel yöntemdir.” (Kozinets, 1998, s. 366). Çalışmada katılımcı sözlüklerden biri olan Ekşi Sözlük’teki kullanıcı yorumları, ziyaretçi görüşleri açısından netnografik yöntemle incelemeye tabi tutulmuştur.

Kitapta kullanılan son yöntem ise doküman analizidir. Doküman analizi, yazılı belgelerin içeriğini titiz ve sistematik bir şekilde analiz etmeye yönelik bir yöntemdir. Bu yöntem, özellikle siyaset bilimi araştırmalarında, yazılı politikaların tarafsız ve tutarlı analizi için kullanılmaktadır (Wach & Ward, 2013, s. 1). Kitapta doküman analizi yöntemi, özellikle geçmiş dönemlere yansıyan haber metinlerini ve kimi kuruluşlara ait logoları incelemek için kullanılmıştır.

Çalışmada toplam 27 adet görsel kullanılmıştır. Bu görsellerden ikisine (17 ve 18) internet üzerinden erişilmiş ve kaynakça kısmında erişim adresi belirtilmiştir. Geriye kalan 25 görselin tamamı yazar tarafından fotoğraflanmıştır. Bu fotoğrafların büyük çoğunluğu farklı tarihlerde kitap için çekilmiş, geriye kalan az sayıdaki görsel ise yazarın kişisel arşivinden alınmıştır.

Kitapta, kültürel miras ve sürdürülebilir kalkınma ilişkilerine odaklanıldığından sınırlılık en fazla ziyaret edilen somut miraslar ve en fazla deneyimlenen somut olmayan miraslar üzerinden belirlenmiştir. Bununla birlikte, ilerleyen dönemlerde turizmin gelişmesiyle Sarıkamış'ta bulunan Katerina Av Köşkü, Selim'de bulunan Dölbentli Balıklı Gölü, Kağızman'daki Çengili Kilisesi gibi kültür varlıkları da bu kitaptaki bakış açılarıyla incelenebilecektir.

Kapsam ve sınırlılıklar açısından bir diğer nokta Çıldır Gölü'dür. Adını Ardahan'ın Çıldır ilçesinden alan bu gölün Kars'a mı yoksa Ardahan'a mı ait olduğu son zamanlarda sosyal medyada tartışılır olmuştur. Bu türden popüler ve iki şehre de getirisi olmayan tartışmalar bir kenara bırakılırsa, Çıldır Gölü'nün Kars turizminde olduğu kadar, kimlik ve aidiyet unsurlarında da önemli bir yerde durduğu görülmektedir. Bu nedenle kitapta Çıldır Gölü müstakil bir alt başlık olarak incelenmiştir. Son olarak çalışmada, sürdürülebilir kalkınma açısından SERKA, Kars Valiliği, Kars Belediyesi, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü gibi kurumların çalışmaları incelemelere dâhil edilmemiş, bir başka çalışmanın konusu olarak kaydedilmiştir.

TEMEL KAVRAMLAR

Sürdürülebilir Kalkınma

Çalışmanın odak noktasını oluşturan sürdürülebilir kalkınma, adından da anlaşılacağı üzere kalkınmanın kaynakları noktasındaki tutarlılığa ve istikrara işaret etmektedir. Bu açıdan sürdürülebilirlik, kavramın işlevselliğinde önemli bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Sürdürülebilirliği temelde, “yaşam kalitesinin potansiyel olarak tüm gelecek nesiller tarafından paylaşılabilmesi için kaynak yönetimi” (URL-1) şeklinde tanımlamak mümkündür. Fakat kavramın anlam dünyası incelendiğinde sürekliliğin tek başına yeterli olmadığı, içerisinde güçlü bir “koruma” algısı olduğu da görülmektedir. Nitekim Urungu Akgül’ün, sürdürülebilir kalkınma kavramının ortaya çıkmasıyla ilgili endüstri devrimi ile başlayan üretim süreçlerinin yalnızca ekonomik fayda gözetilerek gerçekleştirilmesi sonucu, çevresel ve sosyal gelişimi engelleyici niteliğine bir alternatif olarak ileri sürüldüğünü (2010, s. 135) ifade etmesi, kavramın niteliğinde devamlılığın yanı sıra güçlü bir koruma fikrinin olduğunu göstermektedir. Onur Yeni, “sürdürülebilir kalkınma kavramının doğuşunun 20. yüzyılda çevreye ilişkin kaygıların ortaya çıkışına rastladığını” (2014, s. 183) belirtmektedir. Bu kaygıların bir sonucu olarak sürdürülebilir kalkınma, Erling Holden vd. ifadeleriyle normatif bir değer sistemidir ve ne yapılması gerektiği konusunda ahlaki bir bildiridir. Bu nedenle araştırmacılar sürdürülebilir kalkınma kavramının; insan ihtiyaçlarını karşılamak, toplumsal eşitliği sağlamak ve çevresel sınırlara

saygı göstermek gibi üç ahlaki zorunluluğa dayandığını iddia etmektedirler (2017, s. 215). Sürdürülebilir kalkınma doğal çevreyi ve sosyal eşitliği koruyan, geliştiren ekonomik ve sosyal kalkınma türlerini kapsamaktadır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın ekolojik, ekonomik ve sosyal olmak üzere üç temel yönünün olduğu söylenebilir (Gedik, 2020: 202). Sürdürülebilir kalkınmanın temel olarak “sürdürülebilirlik” ve “kalkınma” gibi iki ana kavramdan oluşması, ilk bakışta “basit” bir nitelikte algılanmasına yol açsa da kavramların anlam dünyasına bakıldığında oldukça derin bir yapıda olduğu görülmektedir. Birçok farklı olguyla ilişkili olan sürdürülebilir kalkınma, bu nedenle çeşitli disiplinlerin bakış açılarıyla incelenmeye uygun bir yapı arz etmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmanın ilişki içerisinde olduğu disiplinlerden biri, kültür üzerine araştırma yapan halk bilimidir. Özellikle kültürel miras ile yakından ilişkisi, sürdürülebilir kalkınmanın folklor çalışmaları kapsamında değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Fakat Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinden 11.4’te yer verilen “Dünyanın kültürel ve doğal mirasını korumaya ve sahip çıkmaya yönelik çabaları güçlendirmek.” (URL-2) ifadesine rağmen Evrim Ölçer Özünel’in de belirttiği gibi “...kültürel miras kalkınmanın temel bir bileşeni olarak düşünülmemiştir.” (2023, s. 43). Paralel şekilde halk bilimcilerin de kültürel miras ve sürdürülebilir kalkınma üzerinde yeterli seviyede durduğunu söylemek mümkün değildir. Sürdürülebilir kalkınma ve kültür arasındaki ilişki özellikle UNESCO’nun Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi’ni kabul etmesiyle daha belirgin bir şekil almıştır. Çünkü “... Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinde kültürün kalkınmanın sağlayıcısı olduğu fikri önemli ölçüde yer almakta ve kültür kalkınma ilişkisini benimsetmeye çalışmaktadır.” (Korkmaz, 2023, s. 43). UNESCO’nun kültürü sürdürülebilir kalkınmanın bileşeni olarak ve yeni hedeflerin ana başlıklarından biri olarak

kabul etmesi (Alpaslan, 2015, s. 2) kültür ve sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişkiyi örneklendirmek açısından dikkate değerdir. Nitekim Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nde, somut olmayan kültürel mirasın sürdürülebilir kalkınmanın güvencesi olduğu (URL-3) açık bir biçimde vurgulanmaktadır. Dolayısıyla bugün halk biliminin inceleme alanına giren birçok konu ile sürdürülebilir kalkınma arasında bağlantı kurulabilir. Özellikle bir bölge ya da şehir özelinde yapılacak çalışmalar, her iki kavram arasındaki ilişkinin derinlikli bir şekilde çözümlenmesine katkı sağlayabilecektir. Nitekim sürdürülebilir kalkınmanın 11. maddesi olan "Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar" başlığının birçok alt maddesi bu durumla ilgilidir. Bununla birlikte UNESCO'nun son zamanlarda "somut olmayan kültürel mirasın kentte korunması" başlığını ön plana çıkardığı görülmektedir. "Hükümetlerarası Komite Kararları"nda, "kentsel bağlamlarda somut olmayan kültürel mirasın korunması" alt başlık olarak değerlendirilmektedir (URL-4). Bu nedenle somut ve somut olmayan kültürel miras, turizm, kültür ekonomisi gibi kavramların, sürdürülebilir kalkınma açısından değerlendirilmeye müsait, çok yönlü kavramlar olduğu söylenebilir.

Son olarak sürdürülebilir kalkınma açısından MONDIACULT toplantılarına da değinmek gerekmektedir. Sonuncusu 28-30 Eylül 2022 tarihinde Mexico City'de gerçekleştirilen MONDIACULT 2022 konferansının sonuç bildirgesinde toplantının amacı; kültür politikalarının geleceğine ilişkin görüşleri paylaşmak, çok kültürlü toplumlardaki zorluklar karşısında uluslararası toplumun kararlılığını teyit etmek ve sürdürülebilir kalkınma için kültürün dönüştürücü etkisini değerlendirmek şeklinde açıklanmaktadır (URL-5). Bildiri boyunca sürdürülebilir kalkınma ve kültür ilişkisine yapılan vurgu, çalışmamız açısından oldukça önemli bir noktada durmaktadır. Nitekim çalışmanın da bir diğer alt başlığını "kültür" oluşturmaktadır.

Kültür

Sosyal bilimlerde birçok kavramı kesin çizgilerle tanımlayıp sınırlarını belirlemek oldukça zor bir iştir. Farklı bilim dallarının kavrama yüklediği anlamlar, çalışma niteliğinin kavram üzerindeki dönüştürücü etkisi vb. tanımlama açısından ortak bir noktada buluşulmasını engellemektedir. Bahsi geçen kavramlardan biri olan kültür de bu açıdan tanımlanması zor bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransızca “culture” kelimesinden Türkçeye geçen kültür, esasında “toprağı işleyip ürün yetiştirme” (URL-6) anlamına gelse de buradan türeyerek ortak paydalar bütünü şeklinde kullanılmaktadır.² Bu kavrama Türkiye’de dikkat çeken ilk araştırmacılar olan Ziya Gökalp, hars adını verdiği kültürü, insan toplumlarının bütün fertlerini birbirine bağlayan, kişiler arasındaki uyumu sağlayan kurumların tamamı şeklinde tanımlamaktadır (2007, s. 7). Ziya Gökalp’ın tanımındaki kişiler arası uyum ifadesi, kültürün millî yönüne yapılan bir vurgudur. Bu noktada Ziya Gökalp kültür ve medeniyet kavramlarını ayırarak kültürün ulusal, medeniyetin evrensel olduğunu belirtir: “Evvalâ, hars millî olduğu halde, medeniyet beynelmileldir” (2014, s. 46). Kültür kavramına Ziya Gökalp ile benzer noktadan bakan Dursun Yıldırım, kültürün oluştuğu topluluklardaki farklı ortak yaşayış tarzlarına, faaliyetler bütününe, dünya görüşüne ve insan anlayışına bağlı olarak çeşitli yapılar da karşımıza çıktığını belirterek (1998, s. 37) bu kavramı medeniyet kavramıyla birlikte, milletlerin hayatındaki iki yönlü faaliyetten biri olarak görmektedir. Ona göre milletlerin benzerliklerinin yanında belirgin farklılıkları da vardır ki, işte kültür bu farklılıklar vasıtasıyla millî kimlikleri koruma görevi görmektedir (1998, s. 81).

Hem Ziya Gökalp hem de Dursun Yıldırım, yapmış oldukları tanımlarda, kültürün toplumsal düzeni ve dengeyi

² Kültür kelimesinin etimolojisi hakkında ayrıntılı bilgi için, Online Etymology Dictionary (<https://www.etymonline.com/>) adlı çevrimiçi sözlüğe (URL-6) bakılabilir.

sağlayan olgular bütünü olduğunu söylemenin yanı sıra, her milletin kendine ait bir kültürü olduğunu da vurgulamaktadırlar. Araştırmacıların işlevsel olarak yaklaştığı ve farklılıklar üzerinden millî kimlik vurgusu yaptığı kültür kavramı, küreselleşme ile birlikte düşünüldüğünde kitle kültürü adlı bir başka kavramı da dikkate sunmaktadır. Küreselleşme ile tek tipleşen kültür, farklılıklarını yitirerek kitle kültürü olma yoluna doğru ilerlemektedir. Bu durum yine kültürün dinamik yapısıyla yakından ilgilidir. Kültürün dinamik yapısını ve farklı anlamsal dünyasını Türk Dil Kurumu tarafından yayına hazırlanan Türkçe Sözlük'te şu şekilde görmekteyiz:

1. Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin. 2. Bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü. 3. Muhakeme, zevk ve eleştirme yeteneklerinin öğrenim ve yaşantılar yoluyla geliştirilmiş olan biçimi. 4. Bireyin kazandığı bilgi. 5. Tarım. 6. Uygun biyolojik şartlarda bir mikrop türünü üretme (Akalın vd., 2011, s. 1558).

Türkçe Sözlük'te, kültür kelimesinin birbirinden oldukça farklı anlamlarda tanımlanması, bahsedilen tanımlama güçlüğüne ortaya koymaktadır. Kavramın farklı şekillerde algılanıp kullanılması, tanımlama güçlüğüne temel sebebidir. Nitekim Helen Spencer-Oatey'in belirttiğine göre; 1952 yılında, Kroeber ve Kluckhohn adlı iki Amerikalı antropolog, kültür tanımını ve kültür etrafında oluşan kavramları eleştirel bir gözle değerlendirerek 164 farklı tanımdan oluşan bir liste elde etmişlerdir (2021, s. 2). Kültürün İngiliz dilindeki en karmaşık birkaç sözcükten biri olduğunu söyleyen Raymond Williams ise, bunun birkaç Avrupa dilindeki grift tarihsel gelişiminden ve büyük çoğunlukla da farklı disiplinlerdeki kullanımlarından kaynaklandığını belirtmektedir (2018, s. 105).

Buradan yola çıkan Terry Eagleton ise kültürün bu karmaşık yapısına rağmen başlıca dört anlamının öne çıktığını söylemektedir: “1. Sanatsal ve düşünsel eserler toplamı. 2. Ruhsal ve zihinsel gelişim süreci. 3. İnsanların yaşamlarına yön veren değerler, gelenekler, inançlar ve simgesel pratikler. 4. Bütün bir yaşam tarzı” (2021, s. 15). Kültürün yukarıda bahsedilen tanımlarının dışında, normatif bir bakış açısını yansıttığına dair görüşler de mevcuttur. Zygmunt Bauman, kültür fikrinin 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, insanların düşünce ve davranışlarını kısıtlayan bir terim olarak ortaya atıldığını, yaklaşık yüzyıl sonra ise normatif bir biçimde düzenlenerek rutin insan davranışlarının belli bir türüne karşılık olarak kullanıldığını (2022, s. 71) belirtmektedir.

Kültürün tanımı konusundaki bu çeşitli bakış açılarını; tanımlama, sınırlandırma vb. problemleri göz önüne alarak genel itibariyle Terry Eagleton’ın üçüncü ve dördüncü maddelerdeki tanımlarının bu çalışmadaki kültür kavramıyla benzeştiğini söylemek mümkündür. Nitekim “insanların yaşamlarına yön veren değerler, gelenekler, inançlar ve simgesel pratikler” ile “bütün bir yaşam tarzını” bütünlükçü bir yaklaşımla ele almamız, kültürün değişken yapısıyla da uyumlu olacaktır. İnsanların yaşamlarına yön veren gelenekler ile genel olarak köy vb. yerleşim yerlerinin kültürüne atıf yapılırken bütün bir yaşam tarzı ile de şehir kültürünün kastedildiğini düşünebiliriz. Nitekim entelektüel bilgiden kaynaklı kültür ile geleneksel bilgiyle ortaya çıkan kültürü ayırmak için kullanılan halk kültürü kavramı da bu noktada devreye girmektedir.³ Fakat değişen zaman şartları köy ve kent arasındaki ayrımları yok ederken halk kavramının da yeniden düşünülmesine sebep olmuş ve nihayetinde halk iki kişiden oluşan herhangi bir gruba kadar indirgenmiştir.⁴

³ Entelektüel ve geleneksel bilgi kavramlarına herhangi bir değer atfedilmemekte, zamansal açıdan eski-yeni farklılığı vurgulanmaktadır.

⁴ Alan Dundes tarafından yapılan halk tanımı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Dundes, 2006).

Böylece kültürün genel bir yaşam tarzını temsil etme açısından dönüşümler geçirdiğini ve geçirmeye de devam ettiğini söyleyebiliriz.

Kültür her ne kadar farklı şekillerde tanımlanan dinamik bir olgu olsa da onun benzer nitelikleri üzerinden ortak bir payda buluşmak mümkündür. Her şeyden önce ortak yaşamla ortaya çıkan kolektif alışkanlıklar bütünü olarak değerlendirilebileceğimiz kültür, Aslan'ın ifadesiyle "bir nevi iletişim biçimidir ve bireysel düşüncenin toplumsal düşünce ile bütünleşmesidir" (2022, s. 11). Dolayısıyla kültür, insanlar arası ilişkileri düzenleyen bir ağa benzemekte ve "toplumu oluşturan kişileri, onları bir arada tutan, birbirine bağlayan dil ve haberleşme süreçlerini, sanatlarını, inançlarını, törenlerini, hukuk ve yönetim kurumlarını, üretim ve tüketim düzenlerini içine alan" (Güvenç, 2018: 15) bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte etnoloji disiplininin, kültürsüz bir toplumun varlığını kabul etmemekle birlikte, aşağı kültür basamaklarında yer alan toplulukların da var olabileceğini belirtmesi (Örnek, 2017, s. 142), kültürün toplumsal ilişkiler açısından önemini de ortaya koymaktadır.

Kültür kavramı konusundaki tanım ve görüşlerden yola çıkarak bu çalışmada halk kültürü, kent kültürü veya kitle kültürü gibi ayrımlara girilmeden, köy ve kenti birlikte içine alan bir kültür kavramına atıf yapıldığını söyleyebiliriz. Köy ve kent arasındaki ayrımların geçen yıllara göre en az seviyeye indiği, etkileşimlerin ise oldukça yüksek bir noktaya ulaştığı günümüzde, kültürün toplumun her kesimini kapsayacak bir olguya dönüştüğünü söylemek mümkündür. Dolayısıyla kültür artık bir yaşam biçimi, düşünsel bir olgu ve iletişim örüntüsü şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Gelenek

Sosyal bilimler içerisinde özellikle toplum üzerine araştırma yapan disiplinlerin sıklıkla atıfta bulunduğu gelenek, geçmişten günümüze ve hatta gelecek üzerinde süreklilik olgusunu çağrıştıran bir kavram olarak kullanılmaktadır. Gelenek üzerine yapılan tanımlar incelendiğinde araştırmacıların bahsedilen sürekliliği “kuşaktan kuşağa aktarım” özelliği ile vurguladıkları görülmektedir. Bununla birlikte geleneğin yaptırım gücüne dair yapılan vurgular da bir diğer konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Türkçe Sözlük’te kavram şu şekilde tanımlanmaktadır: “Bir toplumda, bir toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi töre ve davranışlar, anane, tradisyon.” (Akalin vd., 2011, s. 920). Sedat Veyis Örnek ise Etnoloji Sözlüğünde geleneği şu şekilde tanımlamaktadır: “Bir toplulukta kuşaktan kuşağa geçen kültür mirasları, alışkanlıklar, bilgiler, töreler ve davranışlar. Sözlü ve yazılı olmak üzere iki kısma ayrılır. Gelenekler çoğu zaman toplumun gelişmesini engelleyici niteliktedir ve çok ağır değişirler.” (2017, s. 92). Geleneğin dinamikliği konusunda net bir tavır sergileyen Tahir Alangu, geleneği halk hayatı ve ona bağlı olan halkbilgisinin temel anlamı olarak görür ve birçok insanın halk bilimini geçmişi inceleyen bir bilim olma yanılgısının da buradan çıktığı görüşünü savunur. Bu yanılgıya düşenlere göre gelenek eski şeylerin niteliğidir ve modern dönemde yok olmaya mahkûmdur. Oysaki gelenek sürekli eskiyip yok olan folklor unsurlarıyla değil, insan hayatında süreklilik arz eden yeni gelenek formlarıyla ilgilidir (2021, s. 464). Henry Glassie de geçmişten gelen malzemelerin gelecekte kullanılması açısından tarih ve geleneğin birbirine yaklaştığını, fakat birbirlerine indirgenemeyeceğini belirtir. Bu yönüyle her iki

kavramın sonsuz bir döngüye açık olarak dinamik yapısına atıfta bulunur (1995, s. 395). Stith Thompson ise geleneğin folklordan ayrı düşünülmemeyeceğini, folklor terimine dâhil edilecek her şeyin gelenek fikri içerisinde değerlendirilebileceğini belirtir (1951, s. 11).

Verilen tanımlarda geleneğin kuşaktan kuşağa aktarımı ve toplum üzerindeki etki gücü vurgulanmaktadır. Sedat Veyis Örnek, bu etki gücünü toplumun gelişmesine engel bir olgu olarak yorumlamakta ve gelenek değişiminin oldukça ağır bir şekilde gerçekleştiğini savunmaktadır. Oysa gelenek değişimi ya da gelenek değişim hızı, toplulukların farklı topluluklarla iletişimiyle yakından ilgilidir. Nitekim köy vb. yerleşim yerlerinde varlığını sürdüren ve farklı topluluklarla iletişimin sınırlı olduğu bir bölgedeki gelenek değişimi ile günümüz “medya dünyasındaki” değişim hızı arasında büyük farklar olduğu ortadadır. Anlık olarak ulaşılabilen bilgiler, elektronik cihazlar vasıtasıyla dijital de olsa, deneyimlenebilen kültürel pratikler vb. gelenek üzerinde bir değişime sebebiyet vermekte ve dünya tek tip bir geleneğe doğru hızlı bir şekilde ilerlemektedir.

Coğrafi keşifler, farklı geleneklerin tanınmasına ve onlara duyulan ilginin artmasını katkı sağladığı gibi, elektromanyetik keşifler de mekân değişimi olmaksızın farklı gelenekleri tanımaya imkân sunmaktadır. Marshall McLuhan’ın da ifade ettiği gibi, elektromanyetik keşifler bütün insani ilişkilerde eşzamanlı bir alan yaratarak insanların “küresel bir köy” koşulları altında yaşaması sonucunu doğurmuştur (2014, s. 47-48). Özellikle internetin her bir birey için özelleşmesi, gelenek için de kişisel bir alan yaratmakta ve değişim hızı hat safhaya çıkmaktadır.

Geleneğin değişim hızı veya buna bağlı olarak ortaya çıkan dinamik yapısı, adaptasyon süreci ile yakından ilgilidir. Geleneksel bir öge, değişen zaman ve mekân şartlarına

bağlı olarak bir değişim ve dönüşüm sürecine girmekte, bu sürece uyum sağlayabilen geleneksel yapılar farklı bir şekle evrilirken değişim ve dönüşüm sürecine adapte olamayanlar ise varlıklarını yitirmektedirler. Fakat geleneklerin toplumsal yaşam için işlevsel özelliklere sahip olması, birçok geleneğin dönüşüm sürecine girmesini sağlamaktadır. Geleneği tekrar eden kalıplar olarak görmeyen Dursun Yıldırım da onların ait olduğu toplumun ihtiyaçlarına uygun bir şekilde değişen, gelişen veya parçalanarak yeni geleneklerin doğmasını sağlayan dinamik bir yapıda olduğunu savunmaktadır (1998, s. 82). Aynı şekilde Metin Ekici, geleneğin mutlaka bireysel yaratıcılığa ve buna bağlı olarak değişim, dönüşüm gibi kavramlara açık olduğunu ileri sürer. Ona göre gelenek dinamik bir yapıda olmasaydı, bugünkü geleneklerimizin geçmiştekilerle aynı olması gerekecekti (2011, s. 20). Nebi Özdemir ise geleneğin kalıplarını yıkarak var olduğunu, bu sayede geçmişten hareketle geleceği kurguladığını ve yönettiğini belirtir. Gelenek ve kültürel bellek ilişkisine dikkat çeken Özdemir, geleneğin yozlaşmasını, kültürel bellekte uykuya çekilme öncesi dönem olarak görür. Ona göre bu dönemde geleneğin çekiciliğini fark eden çağdaş bir yorumcu, onu uykusundan uyandırarak özgün bir şekilde, farklı biçim, içerik ve bağlamlarda da olsa, yeniden aktif hâle getirir (2012, s. 372).

Araştırmacıların görüşlerinden yola çıkarak geleneğin geçmişini değil, geçmiş ile gelecek arasında yer alan bir sürekliliği nitelediğini söyleyebiliriz. Gelenek, bu süregelen çizgide çeşitli değişikliklere uğrayabilir, dönüşümlere maruz kalabilir ve hatta birçok yönünü yitirebilir. Fakat bu geleneğin yok olması değil, zamanın şartlarına uygun bir güncelleme geçirdiği anlamına gelmektedir. Nitekim gelenek toplumsal yapı üzerinde büyük bir etki gücüne sahip olduğu gibi, toplumsal yapı da gelenek üzerinde benzer bir etki gücüne sahiptir. Bu durumda geleneği geçmişin “çağdışı zihniyetinin” bir tezahürü olarak değil, geleceği kurgulayan toplumsal bir yapı taşı

olarak okumak gerekmektedir. Gelenek, sosyal yaşantının bir gerekliliği olarak varlığını sürdürdüğü sürece, değişim ve dönüşümlere de açık bir şekilde yaşantımızda her zaman var olacaktır. Söz gelimi Hıdırellez geleneği geçmişteki insanlar için nasıl bir misyona sahipse, günümüzde ortaya çıkan ve devam edegelen bir festival de benzer bir işleve sahip olmaktadır. Çünkü her iki gelenek işlevsel açıdan benzer noktada durduğu gibi, gelecekte de birçok farklı gelenek yaşantımızda önemli bir noktada durmaya devam edecektir.

Somut ve Somut Olmayan Kültürel Miras

Somut ve somut olmayan kültürel mirası tanımlamadan önce, iki kavramı da kapsayan bir üst başlık olarak “kültürel mirası” tanımlamada fayda vardır. Fakat araştırmacılar arasında kültürel mirasın net bir tanımını yapmanın zorluğu sıklıkla vurgulanan bir konudur. Bununla birlikte Janet Blake, kültürel miras teriminin doğasını ve içeriğini anlamaya çalışırken onu oluşturan iki kurucu unsur olan “kültür” ve “miras” kavramlarını dikkate almak gerektiğini belirtmekte ve kültürel mirası en geniş anlamıyla kültürle sembolik ilişki olarak görmektedir (2000, s. 67-68). Gizem Öksüz Kuşçuoğlu ve Murat Taş ise, kültürel mirasın kimlik, kültür, tarih ile ilgili somut ve soyut değerlerin tümü olduğunu; tarihî kentler ve dokular, kültürel peyzajlar, anıtsal yapılar, arkeolojik alanlar, kadar dil, gelenek, dans, müzik, ritüeller gibi yaşayan ama somut olmayan değerlerin de kültürel mirası oluşturduğunu belirtmektedirler (2017, s. 60). Benzer şekilde Özlem Karakul, kültürel miras kavramının geçmişte yapı odaklı somut miras unsurlarıyla tanımlanırken günümüzde kültürel pratikler, anlatımlar ve el sanatları gibi somut olmayan kültürel miras unsurlarını da kapsayacak şekilde zenginleştiğini (2023, s. 717) belirtmektedir. Dolayısıyla, kültürü geçmişin birikimiyle ortaya çıkan toplumsal bir iletişim sistemi olarak kabul edip

mirası da geçmişten kalan değerli olgulara bir atıf olarak düşündüğümüzde kültürel mirası günümüze ulaşan kimlik, aidiyet vb. işlevleri olan bir toplumsal olgu şeklinde açıklamak mümkün görünmektedir.

Kültürel mirası; somut ve somut olmayan kültürel miras başlıkları altında incelemek mümkündür. Somut ve somut olmayan kültürel miras kavramları her ne kadar birbirlerini zıt gibi görünse de, aslında kültür koruma yaklaşımları açısından birbirlerini tamamlayan iki kavramdır. Bu nedenle bu kavramlara bütünlükçü bir bakışla yaklaşmak daha yerinde bir tutum olacaktır. Türkiye’de somut olmayan kültürel miras konulu çalışmalarda, kavramın araştırmacılar tarafından folklor disiplininin yeni adı şeklinde algılandığı ve buna bağlı olarak ortaya bir anlam kargaşası çıktığı görülmektedir. Oysaki bu kavramlar bir disiplinin yeni adı değil, esasen Birleşmiş Milletler Eğitim ve Kültür Vakfı’nın (UNESCO), milletlerarası kültür koruma yaklaşımlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁵.

UNESCO’nun 2003 yılında yapılan 32. Genel Konferansının 17 Ekim 2003 tarihli Genel Kurulu’nda kabul edilen Sözleşme’ye göre İngilizcesi “intangible cultural heritage”, Fransızcası “patrimoine culturel immatériel” olan terim Türkçeye “somut olmayan kültürel miras” olarak çevrilmiştir. Somut olmayan kültürel miras teriminin esasen folklor, antropoloji, etnoloji gibi kavramların kapsayıcı bulunmaması nedeniyle ortaya çıktığı söylenebilir (Oğuz, 2013, s. 6-8).

⁵ “UNESCO’nun 2003 yılında yapılan 32. Genel Konferansının 17 Ekim 2003 tarihli Genel Kurulunda kabul edilen Sözleşme’ye göre, UNESCO sisteminde İngilizcesi *intangible cultural heritage*, Fransızcası *patrimoine culturel immatériel* olan ve Türkçeye ve başta TMBB tarafından onaylanan kanun olmak üzere konuyla ilgili Türkçe mevzuata *somut olmayan kültürel miras* şeklinde çevrilen terimin, *folklorun* veya Türkçedeki en son karşılığıyla *halk biliminin* yeni adı olduğu sanısı, ne yazık ki Türk üniversitelerinde giderek yaygınlık kazanmaktadır. Oysa bu terim, UNESCO bünyesinde 1970’li yıllarda güç kazanan, uzman tartışmalarıyla genişleyen ve günümüze doğru geldikçe yeni boyutlara ulaşan çalışmalar sırasında bilimsel bir disiplinin değil, bir kültürel miras koruma programının adı olarak ortaya çıkmış ve yayılmıştır” (Oğuz, 2018, s. 22).

Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (URL-7) incelendiğinde somut olmayan kültürel mirasın toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar anlamına geldiği görülmektedir. Kars özelinde belirtmek gerekirse; Ani Ören Yeri somut kültürel miras, aşıklık geleneği somut olmayan kültürel miras ve Çıldır Gölü de doğal miras konumundadır. Kültürel aidiyet açısından bu üç mirasın da büyük önem arz ettiği ve bu nedenle bütünlükçü yaklaşımların kültürel süreklilik açısından önemli bir noktada durduğunu söylemek mümkündür.

Mounir Bouchenaki, bütüncül miras yaklaşımının somut mirası, özellikle dinî anıtlar ve sit alanları söz konusu olduğunda daha geniş bir bağlama yerleştirerek manevi, politik ve sosyal değerlere daha fazla ağırlık vermek için ilgili topluluklarla daha yakından ilişkilendirmek anlamına geldiğini (2003) savunur. Somut ve somut olmayan kültürel miras arasındaki ilişkiye Ani Ören Yeri’nde bulunan “Hıdırellez Kapısı” dikkat çekici bir örnek oluşturmaktadır. Öcal Oğuz, Kars’ta bulunan Ani Harabelerinde Arpaçay’a açılan kapılardan birinin Hıdırellez Kapısı adını taşıdığını ve bu nedenle Selçuklu çağında Ani’de Hıdırellez kutlandığını (2014a, s. 32) ifade ederken yine Öcal Oğuz vd. ise buradan yola çıkarak “...2016’da UNESCO Dünya Miras Listesi’ne kaydedilen Ani Arkeolojik Alanı ile 2017’de İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi’ne dâhil edilen Bahar Bayramı Hıdırellez’i birbiriyle ilişki içinde işleyen bir turizm faaliyetine rastlanmadığını” (2021, s. 79) belirtir. Dolayısıyla somut kültürel miras içinde gerçekleştirilen Hıdırellez kutlaması, kültürel miraslar arasındaki ilişkiyi vurgulamak açısından kayda değerdir. Nitekim somut ve somut olmayan kültürel mirasların bütünlükçü bir şekilde ele alınıp yönetilmesi, her iki miras türünün de korunarak yaşatılmasında önem arz etmektedir.

Kültür Turizmi

Kültür turizmini tanımlamadan önce “turizm” kavramının niteliğini belirlemekte fayda vardır. Turizm en temel hâliyle insanların yer değiştirmesi olarak tanımlanabilir. Elbette ki bu yer değiştirmeler çeşitli sebeplere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Zaten bu farklılıklar turizmin çeşitli alt dallara ayrılmasını sağlamıştır. Bu alt dallardan biri olan kültür turizmini tanımlama konusunda çeşitli problemlerin varlığından söz edilebilir. Greg Richards’tan alıntılanarak kültür turizminin anlamsal olarak geniş bir niteliğe sahip olması nedeniyle araştırmacıların farklı tanımlar üretme eğiliminde olduğu söylenebilir. Dahası, bu tanımların çoğu belirli bir amaç için formüle edilmiştir ve bu nedenle kültür turizminin yalnızca bir ana yönünü ele almaktadır (2003, s. 4). Bununla birlikte kültür turizmini “insanların yeni bilgi, deneyim kazanarak kültür seviyesini artırmak ve kültürel farklılıkları öğrenmek amacıyla kültürel mekanları görmek ve kültürel olaylara katılmak için yer değiştirmesi” (Doğaner, 2013, s. 13) şeklinde tanımlamak mümkündür. Turizmin birçok çeşidinde farklı kültürler görülüp öğrenilmektedir ama kültür turizminin ayırt edici özelliği hareket amacının direkt olarak kültürü öğrenmek olmasıdır ki böylece “kültür turisti” terimi ortaya çıkmaktadır (Doğaner, 2013, s. 13). Bu noktada kültür turistinin diğer turistlerden beklenti ve motivasyon açısından oldukça farklı bir yerde durduğunu belirtmek gerekir. Entelektüel açıdan görece ileri bir düzeyde olan kültür turistini, ilgili şehir veya bölgeye çekebilmek için iyi bir turizm kurgusu gerekmektedir. Bu da ancak Faruk Pekin’in de belirttiği gibi, dünyanın doğal dengesini hedefleyen, çevreye duyarlı, sürdürülebilir gelişmeyi amaçlayan kültür turizmi ile mümkündür (2011: 49-50).

Turizmin bir dalı olarak kültür turizmi kendi içerisinde gruplara ayrılmaktadır. Doğaner, bu grupları tematik ve

lokasyona bağlı olarak sınıflandırmaktadır. Tematik olarak “prehistorik turizm”, “neolitik turizm”, “arkeolojik turizm”, “tarihsel turizm”, “inanç turizmi”, “askerî turizm”, “etnik turizm”, “gastronomi turizmi”, “yaratıcı turizm” kültür turizminin alt grupları olarak sıralanabildiği gibi, lokasyona bağlı olarak da “kentsel kültür turizmi” ve “kırsal kültür turizmi” olarak ikiye ayrılabilir (2013, s. 14).

Kültür turizminin bu çok yönlü yapısı, hem turizm açısından hem de kültürün sürdürülebilirliği noktasında büyük önem taşımaktadır. Nitekim güneş-deniz-kum odaklı turizmin yanı sıra kültür turizmine önem vermeyen ülkelerin, turizm konusunda üst düzey bir yarar sağlayamayacakları barizdir. Bununla birlikte kültür turizminin planlı bir şekilde yürütülmesi birçok fayda sağlamaktadır. Çünkü entelektüel seviyesi yüksek olan kültür turisti, kaliteli bir turizm faaliyeti yürütmektedir. Bu da maddi kazanç elde etmenin yanı sıra doğa tahribatını da asgari seviyeye indirgeyerek turistik faaliyetlerin sürdürülebilirliğine katkı sağlamaktadır.

SOMUT KÜLTÜREL MİRAS ve SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

Kültürel Bir Mekân Olarak Kars Kalesi ve Çevresi

Kültürel miras açısından zengin bir niteliğe sahip olan hemen her şehir, içerisinde kültürel mekân olarak adlandırılan bir yer barındırmaktadır. Burası genellikle kültürel etkinliklerin yapıldığı ve ziyaretçilerin öncelikli olarak ziyaret ettiği bir yer olarak işlev görmektedir. Kültürel mekân kavramı, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinde şu şekilde tanımlanmaktadır: “Somut olmayan kültürel miras toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar- anlamına gelir.” (Oğuz, 2018, s. 89). Bu açıdan bakıldığında folklorun üretildiği yerler olarak kültürel mekânlar (Oğuz, 2007, s. 31) kültür aktarımı açısından oldukça önemli bir noktada durmaktadır. Selcan Gürçayır Teke, kültürel mekânları yalnızca kültürel uygulamaların gerçekleştiği yerler olarak değil aynı zamanda bu uygulamaların devam etmesinde ve kişilerin davranışlarının biçimlendirilmesinde önemli rollere sahip mekânlar olarak tanımlamaktadır (2016a, s. 47). Kentleşmeyle birlikte toplumsal yaşamın hemen her noktasında ortaya çıkan değişimler, kültürel mekânlar üzerinde de çeşitli değişikliklere sebebiyet vermiştir. Demet Şafak’ın ifade ettiği gibi kent yaşamı, geleneklerin uygulandığı yeni kültürel mekânların ortaya

çıkmasına zemin hazırlamıştır (2023, s. 255). Kentte ortaya çıkan kültürel mekânlar aynı zamanda kentin kimliği olarak da işlev görmektedir (Baysal, 2023, s. 80; Yıldırım ve Alkaya, 2023, s. 286). Kültürel mekânlardan olan kaleler ise halk bilginin yaratım ve aktarımı için son derece önemli figürlerdir (Sarpkaya ve Genç, 2023, s. 220).

Şehrin simgesi olarak kentin çekirdeği konumunda dominant bir yapı (Altunsoy, 2005, s. 49) olarak tanımlanan Kars Kalesi de, Kars'ın somut kültürel mirasları içerisinde ilk dikkat çeken unsurlarından olmanın yanı sıra önemli bir kültürel mekân olarak da işlevsel bir yapıya sahiptir. Çevresinde yer alan diğer tarihî yapılarla ve içerisinde gerçekleştirilen kültürel etkinliklerle Kars Kalesi âdeta bir kültürel mekân konumundadır. Kalenin ön tarafından Kars nehri geçerken etrafında ise farklı medeniyetlere ait yapılar bulunmaktadır. Bu durum kale ve çevresini kültürel miras açısından daha önemli bir konuma taşımaktadır. İsa Uğur ve Yasin Dönmez bu tür yapıların bir ülkenin veya bölgenin arka planını yansıtan önemli somut kültürel miraslar olduğunu belirtir (2021, s. 56). Kars Kalesi de şehir için benzer bir imgeye sahiptir. Bu imgesel durumu otobüs firmaları üzerinden de okumak mümkündür. Birçok otobüs firması, bağlı olduğu şehrin önemli gördüğü kültürel mirasını ya firma ismi olarak kullanmakta ya da o mirasa ait görseli otobüsün üzerine yerleştirmektedir. Denizli için "Pamukkale", Çanakkale için "Truva Atı" bir imge sunarken Kars için de "Kars Kalesi" benzer bir noktada da durmaktadır.⁶ Dolayısıyla Kars Kalesi'ni şehrin önemli somut kültürel miraslarından biri ve imge yapı olarak değerlendirmek mümkündür.

⁶ Nebi Özdemir, Kars Turgutreis adlı seyahat firmasının kartlarında/biletlerinde (otobüs logoları ve biletleri, yabancıyı ilk karşılayan imgeleri içeren etkili görsellerdir) Kars Kalesi'nin bir fotoğrafı bulunduğunu ve böylelikle otobüs firmaları aracılığıyla yöresel tarihî değerlerin ulusal ölçekte bilinir hâle geldiğini belirtmektedir (2011, s. 49). Otobüs firmaları ve kent imgesi üzerine ayrıntılı bilgi için bk. (Özdemir, 2011).

Görsel 1: Kars Kalesi'nin önden görünümü. 17 Nisan 2025.

Kars Kalesi'nin imgesel yapısı, birçok farklı platformda tema olarak yer almasını sağlamaktadır. Örneğin, Avrupa Kamu Posta İşletmecileri Birliği (Post Europ) tarafından 2017 yılında “kaleler” temasıyla düzenlenen “En İyi Avrupa Pulu” yarışmasına Kars Kalesi görselinin yer aldığı (bk. Görsel 2) pulla katılan PTT, çevrimiçi oylama sonucunda en fazla oyu alarak “Altın Pul” ödülünü kazanmıştır.⁷ Görsel incelendiğinde ilk dikkati çeken durum, pulda yalnızca Kars Kalesi'ne değil, Kümbet Cami'ye de yer verilmiş olmasıdır. Çünkü Kars Kalesi'nin kültürel miras özelliği çevresinde yer alan diğer miraslar ile tamamlanmaktadır. Böylece Kars Kalesi'nin kültürel mekân olma durumunun çevresinde yer alan diğer doğal, somut ve somut olmayan miraslarla bütünleşik bir yapıda olduğu söylenebilir.

⁷ Bahsi geçen haber ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (URL-8).

Görsel 2: Altın Pul ödülüne layık görülen Kars Kalesi görselli PTT pulu.

Kars Kalesi'nin sürdürülebilir kalkınma açısından önemli bir noktada olduğu yapılan çeşitli araştırmalarda ortaya konulmuştur. Çevrimiçi turist yorumlarından yola çıkan Yağmur Kerse, Kars Kalesi'nin Kars'ta gezilecek yerler sıralamasında üçüncü sırada olduğunu, "beğeni/tavsiye" teması ön planda olsa da güvenlik, temizlik ve tabela eksikliği hakkında olumsuz değerlendirmeler bulunduğunu (2023, s. 246) belirtmektedir. Çalışma boyunca yürütülen alan araştırmasından elde edilen verilerin de benzer bir noktada olduğu söylenebilir: "Kars'ta altyapı sorunları olduğunu görüyorum. Turizm potansiyeli çok yüksek olmasına rağmen şehrin bu açıdan bir farkındalığa sahip olmadığını ve turizme yeterince hazır olmadığını gördüm." (K.K.10). Bununla birlikte Kars Kalesi'nin çevresinde yer alan kafe, restoran, otel vb. mekânlar turizm açısından oldukça önemli olduğu gibi, kültür aktarımı konusunda da dikkate değer etkinliklere yer vermektedirler. Bu mekânların çoğu Baltık mimarisinin tipik örneklerini yansıtan somut kültürel miraslardır. Ayrıca mekânlarda yapılan âşık icraları, halk oyunları, geleneksel yemekler ise somut ve somut olmayan mirasların birbirlerini tamamlayarak sürdürülebilir kalkınma noktasında çeşitli deneyimler sağlamakta-

dır. Fakat bu mekânların isimlerinde genellikle Rus kültürüne, edebiyatına ait adlandırmaların seçildiği görülmektedir.⁸ Bununla birlikte kimi turistlerin kale etrafındaki yapıların tarihî dokuyu bozduğuna dair eleştirileri de söz konusudur. Örneğin kaynak kişilerden biri, “Kars Kalesi içerisindeki ve yakınındaki kafelerin tarihî dokuyu bozduğunu düşünüyorum.” (K.K.25) sözleriyle bu konuya net bir şekilde eleştiri getirmiştir. Katılımcı sözlükler aracılığıyla yapılan araştırmada da sözlük yazarlarının kaleyi muhteşem bir miras olarak gördüğü fakat insanların bu mirası yeterince korumadığı ifade edilmiştir. “düşünmüyorlar çöplerini yerlere atarken. o kadar doğal buluyorlar ki çevre kirliliğinin farkında değiller.”⁹ (URL-9). Bir başka kullanıcı da yine benzer bir noktadan eleştiri yapmıştır: “halkımızın iflah olmayacak derece cahiller barındırdığını anlayacak bir tarihi mekan. su şişeleri, soda şişeleri böyle tarihi mekanda yerlere saçılmış.” (URL-10). Bununla birlikte kalenin yansıttığı tarihsel ruh, Kars’ı yukarıdan görmeye tanıdığı imkân, girişinin ücretsiz olması vb. ise ziyaretçiler tarafından olumlu karşılanan özellikler olarak kaydedilebilir.

Modernleşme süreçlerinin kültürel süreklilik ve çeşitlilik açısından olumsuz sonuçlar ortaya çıkarması, toplumların kültürlerinin yaşatıldığı ritüel mekânlarını etkileyerek eski kültürlerin yok olmaya başlamasına sebebiyet vermiştir (Oğuz, 2007, s. 3). Eski kültürler bir yandan yok olma bir yandan ise değişim/dönüşüm ile birlikte kent ortamında yeniden üretim süreçlerine girmektedir. Kültürel mekân da kent ortamındaki bu yeniden üretilen kültürlerin temel mekânı konumundadır. Kars Kalesi, gerek çevresindeki diğer somut miraslarla¹⁰ gerek de kimi kültürel faaliyetlerle bahsedilen kültürel

⁸ Kars’taki mekân adlandırmalarını küreselleşme açısından ele alan Fırat Altay; adlandırmalarda Rus kültürünün tercih edilmesini, turizm ile etkileşime girme çabası olarak değerlendirmektedir (2023, s. 14). Ayrıntılı bilgi için bk. (Altay, 2023).

⁹ Ekşi Sözlükten alınan yorumlarda, aslına sadık kalmak için yazım yanlışları düzeltilmemiştir.

¹⁰ Kalenin içerisinde Celal Baba Türbesi, Askeri Koğuşlar, Cephanelik, Mescit ve kafe bulunmaktadır. Kalenin eteklerinde Evliya Cami, Havariler Kilisesi,

mekâna dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. “Mekân, insanın kendisini ifade ettiği, varlık gösterdiği, kimliğini ortaya koyduğu bir alandır. Bir toplumsal aktör olarak insan mekânda kimliğini sahnelemektedir. Mekânda aidiyet geliştirerek kimlik kazanan insan görünür olmaktadır” (Ayhan, 2022, s. 69). Kars Kalesi ve çevresi de bu noktada Kars’ın kimliğinin sergilendiği en önemli kültürel mekân konumundadır. Gerek âşık icraları, gerek yerel müzikler, gerekse festivaller bu kimliğin yansıtıldığı önemli kültürel olgulardır.

Kars Kalesi çevresinde özellikle yaz akşamlarında amatör müzisyenler tarafından verilen mini konserlerde, akordiyon gibi yöreyle özdeş müzik aletlerine yer verilmesi, somut ve somut olmayan kültürel mirasların bütünlükçü bir yapıya sahip olduğunun göstergesi olarak okunabilir. Yine Kale’nin tam karşısında yer alan bir binanın önceki dönemlerde “âşık otağı” olarak faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bir dönem âşıklar, sanatlarını bu binada icra etmekteyken günümüzde bu faaliyetler farklı mekânlarda devam etmektedir. Fakat binanın bulunduğu yerde Kars âşıklık geleneğinin tanıtımına katkı sağlayan âşıkların büstlerinin bulunması, gelenek ile şehir arasında kurulan bağlantı açısından dikkate değerdir. Âşıklık geleneğinin günümüzde en aktif şekilde sürdürüldüğü şehirlerin başında gelen Kars şehrinde gelenek günümüzde büyük oranda restoranlarda devam etmektedir. Dolayısıyla somut miraslarla kaplı kültürel bir mekânda, somut olmayan kültürel mirasların da varlığını görmek mümkündür. Böylece hem kültür aktarımının belli oranda sürdürüldüğü, hem de somut ve somut olmayan mirasların müşterek varlığının turizm potansiyeli üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Taşköprü, Selçuklu mimarisinde camiler, hamamlar ve kümbetler bulunmaktadır. Evliya Camisinde türbesi bulunan peygamber soyundan geldiğine inanılan Ebu’l Hasan Harakanî hazretlerinin bulunması, insanların inanç turizmi kapsamında kendilerini ziyaret etmek istemektedirler. (Kaygın vd., 2021, s. 58)

2023 yılında ikincisi düzenlenen *Altıneller Geleneksel El Sanatları Festivali*, Kars Kalesi çevresinde “taş oymacılığı”, gümüş telkâri”, “tespih sanatı”, “keçe”, “baston yapımı” gibi yok olmaya maruz el sanatları üzerine Kars Belediyesi tarafından yapılan bir festivaldir. Henüz başlangıç aşamasında olan bu festival yalnızca el sanatlarını değil halk müziği, halk oyunları, çocuk oyunları gibi geleneksel öğeleri de yaşatmak açısından kayda değerdir. Festivallerin bir şehrin kimliğinde oynadığı önemli rol göz önüne alındığında bu tür festivallelerin gelenekselleşerek hem sürdürülebilir kalkınma üzerinde güçlü bir etki bıraktığı hem de somut olmayan kültürel mirasların uygulamalı bir şekilde yaşatılmasına katkı sağladığı söylenebilir. Dolayısıyla festivallerin, kültür ve mekân ilişkisinin tamamlanması açısından olduğu kadar somut ve somut olmayan mirasların birlikte korunması konusunda da önemli bir yerde durduğu görülmektedir. Bu noktada Evrim Ölçer Özünel’in de belirttiği gibi, “Kültürel mekânların korunması, hem somut olmayan kültürel mirasın yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılması için hayati bir öneme sahiptir, hem de sürdürülebilir kalkınma amaçlarına katkı sağlayabilir.” (2023, s. 90). Dolayısıyla kültürel mirasların turistifikasyon, aşırı ticarileştirme gibi kavramlardan korunarak turizmle bütünlüklü bir şekilde şehrin kültürel kimliğine de uygun olarak korunması ve yaşatılması, sürdürülebilir kalkınma açısından önemli bir işleve sahip olacaktır.

Medeniyetlerin Kesişme Noktası: Ani Ören Yeri

Medeniyetlerin kesişme noktası olarak adlandırılabilen Ani Ören Yeri, farklı inançlara sahip birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış bir Orta Çağ Kenti’dir. Türkiye-Ermenistan sınırında yer alan Ani, Kars merkeze yaklaşık olarak 42 km uzaklıktadır.¹¹ Orta Çağ’da “Şirak” olarak isimlendirilen böl-

¹¹ Ani şehrinin tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Kırzioğlu, 1982; Gündoğdu, 2006).

gede yer alan Ani Ören Yeri, Türkiye sınırları içinde bulunan antik yerleşim merkezlerinin en etkileyici ve büyüklerinden birini oluşturmaktadır.” (Belli, 2019, s. 21). Farklı inanç ve uygarlıklara ev sahipliği yapması ile ünlü olan Ani Ören Yeri, bu özelliği dolayısıyla uluslararası boyutta önemli bir kültür rotası konumundadır. 2016 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi’ne dâhil olmasıyla Ani Arkeolojik Alanı, önemini gittikçe artıran bir kültürel miras olmuştur.

Görsel 3: Abughamrents Kilisesi / Polatoğlu Kilisesi. Ani Ören Yeri. 16 Ağustos 2024.

Ortaçağ’a ait saray, kilise sur gibi yapılarıyla dikkat çeken Ani, farklı isimlerle adlandırılmaktadır. İki yanında akmakta olan Arpaçay ve Alaçay nehirlerinden dolayı Fars kaynaklarında “iki nehirli şehir”, Ortaçağ kaynaklarında zenginliğin göstergesi olarak “1001 Kiliseli Şehir” ve “Kırk Kapılı Şehir” gibi adlandırmaları mevcuttur. Bununla birlikte Ani kelimesiyle ilgili iki önemli görüş mevcuttur. Bunlardan birincisi İlkçağ İran tanrıçalarından olan Anahid’den geldiğine

dair yapılan görüş iken diğeri ise Anahid'e adanmış bir tapı-
naktan geldiğidir (Cengiz, 2023, s. 136).

Görsel 4: Anadolu'daki ilk Türk cami: Ebu'l Menûçehr Camii. Ani Ören Yeri. 16 Ağustos 2024.

Ani Ören Yeri'nin en dikkat çekici yanı cami, kilise, ateş-
gede gibi farklı inanç sistemlerine ait kutsal yerlerin yanı sıra;
kale, sur, saray¹² gibi yapıları da içerisinde barındırmasıdır.¹³
Bekir Eşitti'nin de ifade ettiği gibi, Ani şehrinde yaşamış
toplumlar birçok yönden birbirlerinden ayrırmakta ve fark-
lı mimari eserlerle dönemlerini ve dini-kültürel değerlerini
hala yansıtmaktadırlar." (2017, s. 132). Bu yönüyle Ani, ge-
niş bir alana yayılan somut kültürel miraslarıyla başlı başına
değerlendirilmeye müsait bir turizm rotasıdır. Nitekim Kars
turizmi üzerine Yağmur Kerse tarafından yapılan çevrimiçi
araştırmada da Ani, Kars'ta gezilecek ilk 10 yer sıralamasın-
da birinci sıradadır ve kullanıcıların büyük çoğunluğundan
"mükemmel" oyu almıştır (2023, s. 244). Kars'ta yaptığımız
alan araştırmalarından elde ettiğimiz veriler de yukarıdaki
araştırmanın sonuçlarıyla örtüşmektedir: Örneğin kaynak
kişi 4, kendisine sorulan Kars'ta en çok nereleri görmek is-

¹² Ani'deki Selçuklu mimarisi için bk. (Arslan, 2021).

¹³ Ani Ören Yeri'ndeki somut kültürel miraslar ile ilgili bir değerlendirme için bk. (Özlü ve Kaleli, 2019).

tiyordunuz sorusuna; “ Kars’a gelmemde etkili olan ilk üç yer; Ani Harabeleri, Peynir Müzesi ve Doğu Ekspresi.” cevabını vermiştir. Yine katılımcı sözlüklerde de genel olarak Ani Ören Yeri’nden “mutlaka görülmesi gereken yer” olarak bahsedilmiştir: “birkaç kere gittiğim daha defalarca gideceğim antik kent.” (URL-11). “büyülü bir yer. bu tarz yerleri hiç sevmem aslında. ama içinden çıkmak istemedim. gerçekten muazzam. kars’a yolunuz düşerse mutlaka uğrayın.” (URL-12). Ekşi Sözlük’te yer alan Ani Ören Yeri hakkındaki yorumlar bütüncül bir şekilde incelendiğinde genel olarak olumlu yönlerin vurgulandığı ve bunun da Kars’a gelmek isteyen ziyaretçiler için yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ani Ören Yeri’nin başlı başına bir ziyaret merkezi olması, Kars’ın sürdürülebilir kalkınması açısından önem arz etmektedir. Nitekim buraya gelen ziyaretçilerin mutlaka Kars şehir merkezine de uğrayarak buradaki somut ve somut olmayan mirasları deneyimleme imkânı buldukları görülmektedir. Bu durum, şehrin ekonomik boyutta sürdürülebilir kalkınmasına katkı sağlamaktadır.

Bununla birlikte Ani Ören Yeri’nin oldukça önemli bir miras olmasına rağmen yeterince korunmadığı ve ziyaretçilerin bu konuda yeterli hassasiyeti göstermediğine dair de eleştiriler vardır. “yüzlerce yıl boyunca ayakta kalmayı başarabilen güzelim binaların lise tuvaletleriyle aynı kaderi paylaştığı antik kent.” (URL-13). “hak ettiği ilgiyi ne yazık ki yurdum insanı tarafından görememiş hatta ağır vandalizme mahrum bırakılmış, unesco tarafından dünya miras listesine alınmış ortaçağa ait bir yerleşke.” (URL-14). Gerek dijital medyadaki yorumlar, gerek alan araştırmasında elde ettiğimiz veriler, gerek de Ani Ören Yeri’ndeki gözlemlerimiz, mirasların ciddi bir şekilde tahribata maruz kaldığını göstermektedir. Ören yeri içerisindeki görevli sayısının artırılması ve kültürel miraslara zarar veren kişilere ciddi yaptırımların uygulanmasıyla sorun büyük ölçüde çözülebilir görünmektedir.

Görsel 5: Zerdüşt tapınağı olduğu düşünülen Ateşgâde, Ani Ören Yeri. 16 Ağustos 2024.

Ani Ören Yeri'nin turizm imajı üzerine yapılan saha araştırmalarında dikkat çekici verilerin elde edildiği görülmektedir. Gökteay Sönmez tarafından yapılan araştırmada Ani Ören Yeri'ni ziyaret sonrası memnuniyet anketinde katılımcılar, % 68.1'lik oranla olumlu cevap vermiştir. "Kars Ani Harabelerinin diğer turizm destinasyonları ile karşılaştırıldığında geride kaldığını düşünüyor musunuz?" sorusuna % 66'lık bir oran ile "evet" cevabı verilmiştir. Rehberlik hizmetinin yeterli olup olmadığı sorusuna % 80.6 ile olumsuz cevap verilirken Ani Ören Yeri'nin varlığından haberdar olma konusunda ise internetin % 11.3, yazılı ve görsel medyanın % 24.1 ve tavsiye üzerine cevabının ise % 64.6'lık bir paya sahip olduğu görülmektedir. (2018, s. 66-68). Veriler incelendiğinde ilk dikkat çeken durumun, Ani Ören Yeri'nin oldukça önemli bir kültürel miras olarak dikkate değer bir turizm potansiyeline sahip olmasına rağmen, turizm açısından birçok eksikliği de barındırdığıdır. Bu eksikliklerin başında altyapı, tanıtım ve rehberlik hizmetleri gelmektedir. Özellikle rehberlik hizmetindeki yetersizlikler Ani'deki en önemli eksikliklerden biri olarak görülmektedir. Turlar eşliğinde yapılan ziyaretlerde bu sorun belli oranda çözülsede, rehberlere ulaşma sorunu

hâlen devam etmektedir. Bununla birlikte Ani'nin varlığından haberdar olma yöntemlerinde % 64.6'lık bir oranla "tavsiye üzerine" cevabı, bahsi geçen Ören Yeri'nin tanıtımının ne kadar eksik olduğunu net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Artık neredeyse herkesin bir akıllı telefonu olduğu ve dijitalleşmenin insan yaşamının hemen her anına eşlik ettiği göz önüne alınırsa, Ani Ören Yeri'nin tanıtımında internetin yalnızca % 11.3'lük bir orana sahip olması tanıtım açısından ne kadar büyük bir eksiklik olduğunu gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte bahsi geçen çalışmanın yayımlanmasının üzerinden 6 yıla yakın bir zaman geçtiği görülmektedir. Bu nedenle birçok istatistikte değişiklikler olduğu kuvvetle muhtemeldir. Özellikle bu sürede Instagram ve Youtube uygulamalarını kullananların sayısındaki artış, istatistiksel veriler üzerinde köklü değişiklikler meydana getirmektedir.

Sosyal medyanın turizm üzerindeki etkilerinin incelendiği bir araştırmaya göre, seyahat deneyiminin oluşum sürecinde üç aşama etkili olmaktadır. Birinci aşamayı başkalarının seyahat hikâyelerine dayanan ön deneyim oluştururken ikinci aşamayı seyahat ve konaklama esnasında yaşanan deneyim oluşturmaktadır ki bu deneyim günümüzde mobil uygulamalar aracılığıyla artan bir şekilde gerçek zamanlı olarak paylaşılmaktadır. Üçüncü ve son aşamayı ise deneyim sonrası yapılan yorum, değerlendirme ve duygular oluşturmaktadır (Milano vd., 2011, s. 473-474). Kars turizminin popülerleşmesinde de özellikle üçüncü aşamada belirtilen deneyim sonrası yorumların, sosyal medya platformları aracılığıyla paylaşılmasının etkili olduğu söylenebilir. Kaynak kişilerin verdiği bilgilerde de sosyal medya uygulamalarının Kars turizmi üzerindeki etkisini görmek mümkündür: "Kars'a gezi düzenleme fikri sosyal medya özellikle de Instagram uygulaması ve turizm firmalarının reklamları sonucunda oluştu." (K.K.17) Instagram uygulaması görsel imgeleri ön plana çıkaran yapıyla, bu tür tanıtım ve reklamlar için oldukça elverişli bir

niteliğe sahiptir. Nitekim Ahmet Berke Demiral ve Levent Gelibolu'nun yaptığı bir araştırmaya göre, Kars'ı destinasyon olarak seçen katılımcıların en çok kullandığı sosyal medya platformu % 82,8'lik bir oranla Instagram uygulamasıdır; burada paylaşılan fotoğraflar Doğu Ekspresi tren yolculuğu ve Kars destinasyonu üzerinde farkındalık yaratmıştır (2019, s. 6185). Zuhale Özel Sağlamtimur'un da belirttiği gibi, bilgisayar ve internetin hızlı bir şekilde yayılmasıyla fotoğraf, yeni medya sanatı açısından en dinamik alanlardan biri olarak dikkat çekmektedir (2017, s. 84). Ayşe Uğureli ise yeni medya aracılığıyla cep telefonu fotoğrafçılığı, sosyal medya fotoğrafçılığı gibi alanların ortaya çıktığını, bu alanların gücünü fotoğraftan aldığını ve günümüzde sosyal medyanın kültürel fotoğrafın en önemli tüketim alanı olduğunu belirtir (2023, s. 228). Kültürel mirasların fotoğraf vasıtasıyla tanıtılmasında ve popülerlik kazanmasında Instagram'ın diğer platformlara göre ayrıcalıklı bir noktada durduğu söylenebilir. Nitekim Instagram uygulamasının temelde görüntü eksenli olması ve eğer bir mesaj içeriyorsa bunu yazı veya sesten ziyade görüntü ile yapması, görsel kültürle yakından ilişkili öğelerin tanıtılmasında önem arz etmektedir. Dolayısıyla Instagram üzerinden yapılacak reklam faaliyetlerinin kültürel mirasların tanıtılması noktasında önemli bir girişim olacağını söyleyebiliriz.

Gerek Ani hakkındaki literatürden gerek alan aştırması verilerinden gerekse de netnografik yöntemlerle elde edilen yorumlardan yola çıkarak Ani'nin Kars'taki en popüler somut miras olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki Kars'a gelen farklı motivasyonlara sahip ziyaretçilerin, mutlaka Ani Ören Yeri'ni de ziyaret ettikleri ve bu ören yerini ziyareti hiçbir zaman bir sonraki gezilerine bırakmadıkları görülmektedir. Yıllara göre Ani Ören Yeri'nin ziyaretçi sayısında, virüsün neden olduğu salgın gibi kimi olağandışı olaylar bir kenara bırakılırsa, artış olduğu görülmektedir. Bunun temel

sebebi medyada Kars'a ve Ani'ye ilişkin popüler haberlerin yapılmasıdır. Özellikle burada yer alan cami, kilise, saray vb. kültür varlıklarının sosyal medyada paylaşılması ören yerinin tanıtımına büyük katkı sağlarken 2016 yılında UNESCO Miras Listesi'ne dâhil olması ise bir prestij kaynağı olarak görülmektedir.

Son zamanlarda Ani üzerinde yapılan restorasyon çalışmaları hız kazanmıştır¹⁴. Yakın zamanda ören yerinin girişinde açık otopark, çayevi, tuvalet, hediyelik eşya dükkânı vb. yerlerin yapılması, sürdürülebilir kalkınması açısından önemli gelişmeler olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte Hasan Ali Diken, Ani Ören Yeri'nde tarihî dokuya uygun restoranların yöresel mutfağa ait yemeklerle hizmet vermesinin Kars'ın geleneksel mutfak kültürünün ve kimliğinin tanıtılmasındaki önemine değinmektedir. (2020, 107). Ani'nin Kars'a olan uzaklığı 45 km'dir. Dolayısıyla Kars'tan Ani'ye gidip gelen bir turist, oradaki ziyaret zamanı da göz önüne alındığında ciddi bir vakit harcamaktadır. Bu nedenle Ani civarında yapılacak kaliteli restoranların oldukça işlevsel yapıda olacağı ve ziyaretçilerin memnuniyetini artıracığı ortadadır.

Ani'de son zamanlarda yapılan kimi etkinliklerin somut olmayan kültürel miras kapsamında değerlendirmeye müsait olduğu söylenebilir. Ani Ören Yeri Kazı Başkanı Doç. Dr. Muhammet Arslan'ın verdiği bilgilere göre, 2019 yılından beridir her sene Ani'nin fetih yıldönümünde kutlamalar yapılmaktadır. Bu kutlamalar esnasında zaman zaman at yarışı, âşık icraları, halk oyunları gibi Kars halk kültürünü yansıtan etkinliklere yer verilmektedir.¹⁵ Fakat bu etkinliklerin şu an için yalnızca fetih yıl dönümünde yapıldığı görülmekte-

¹⁴ Ani Ören Yeri'nde 2019-2021 yılları arasında yapılan çalışmalar için bk. (Arslan, 2022).

¹⁵ Muhammet Arslan ile 4 Ocak 2024 tarihinde Kars'ta yapılan görüşme. Burada verilen bilgiler ayrıca, 16 Ağustos 2024 yılında Ani'nin Fetih Yıldönümü Kutlamaları kapsamında yapılan etkinlikler esnasında gözlemci olarak tarafımızca da gözlemlenmiştir.

dir. Yapılan etkinliklerin medya ve ziyaretçiler açısından henüz dikkat çekici bir etkiye sahip olmadığı söylenebilir. Etkinliklerin sınırlı zamanda ve sınırlı sayıda olması, halkın katılımının az olması, medya araçlarında yeterli tanıtımının yapılmaması gibi nedenleri göz önünde bulundurarak Ani Ören Yeri'nin somut ve somut olmayan kültürel mirasların birlikte yaşatıldığı bir kültürel mekân olarak işlev görmesinin yakın zamanda zor bir ihtimal olduğunu söyleyebiliriz. Bunun temel sebebi Ani Ören Yeri'nin Kars şehir merkezine 42 km uzakta ve sınırda olmasıdır. Ulaşım imkânları, Ani'de sürekli ve toplu katılımlı organizasyonları zorlaştırmaktadır. Ani Ören Yeri Kars'ın en önemli somut kültürel miraslarından biri olsa da bu ören yeri üzerinden henüz somut olmayan kültürel miras farkındalığı oluşmamıştır.¹⁶

Kars Kent Merkezinde Baltık Mimarisi

Kars şehir merkezinde kültürel miras açısından ilk dikkati çeken noktalardan birini Baltık mimarisi ile inşa edilen yapılar oluşturmaktadır. Şehir merkezinde yer alan yüzlerce bina, Kars'ı mimari açıdan diğer şehirlerden ayıran bir konuma yükseltmiştir.¹⁷ Bununla birlikte Kars yalnızca Baltık mimarisini değil, Osmanlı mimarisinin de tipik özelliklerini içerisinde barındıran bir şehirdir. Mehmet Tayanç, Şanlıurfa'nın birçok medeniyetin hâkimiyetinde kalmasıyla mimari, sosyal, dinî ve tarihî yönlerden kentte çok sayıda kent imgesi inşa edildiğini ve eskilerin üzerine sürekli yeni imgeler konulduğunu belirterek böylece şehrin açık hava müzesine dönüştüğünden bahseder (2021, s. 104). Kars'ta da

¹⁶ Ani Ören Yeri; mâni, destan, türkü, efsane gibi birçok folklorik ürüne de konu olmuştur. Özellikle kültür turizmi kapsamında Ani Ören Yeri'nin popülerleştirilmesinde efsanelerden yararlanılabileceğini vurgulamak gerekmektedir. Ani Ören Yeri'ni konu edinen folklorik ürünler için bk. (Belli, 2019).

¹⁷ *Tarihi Kimliğiyle Kars Kenti Kars İl Kültür Envanteri* başlıklı kitapta, Kars'ta Baltık mimari tarzını yansıtan eserlerin sayısı 235 olarak gösterilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Arslan vd. 2025).

benzer bir durumun varlığından söz edilebilir. Özellikle Kars kent merkezinde mimari çeşitliliğin turizm açısından dikkate değer bir hareketlilik oluşturduğu görülmektedir. Bu konuda Hamza Gündoğdu, Kars'taki yapıların yalnızca Baltık mimarisini değil, birçok farklı mimari özellikleri de kapsadığını belirtmektedir:

“...Kars yapılarına; Baltık unsurlarının da yansıdığı klasik rönesans üslubundan başka neoklasik, neogotik, barok, ampir üslup zenginlikleri, Kafkas, orta ve Batı Rus unsurları da yansımıştır. Böylece Kars Anadolu'da imar gören ve farklı üslup özelliklerinin Doğulu geleneğe bağlı yürüncesinden saparak farklı bir Anadolu kenti haline dönüşmüştür.” (Gündoğdu, 2007, s. 87).

Kars'taki yapıların bu denli farklı ve eşsiz mimari özelliklere sahip olması, ziyaretçilerin şehre gezi düzenlemesinde önemli bir faktördür. Çünkü kimi binaların, turistlerin Kars'a gelmesinde önemli bir etken olduğu görülmüştür. Nitekim sosyal medya uygulamalarındaki paylaşımların bahsi geçen yapılar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Alan araştırması verileri de Baltık mimarisinin Kars turizminde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Baltık mimarisinin Kars'a Avrupalı bir tarz kattığı düşünülmektedir: “Kars'ta kendimi Avrupa'da gibi hissediyorum.” (K.K.29). Ekşi Sözlük yorumlarında da Baltık mimarisinin Kars turizmi açısından önemini görmek mümkündür: “özellikle ruslardan kalma tarihi yapıları görmek için gitmek istediğim güzel bir şehir kış mevsiminde daha cazip geliyor bana. belki bu kış giderim, ama çok uzak ve yakıt çok pahalı.” (URL-15). Kars'ın tarihî yapısı kimi turistlerin şehre turistik bir gezi düzenlemesinde başat neden durumundadır. Kaynak kişi 16'nın verdiği bilgiler bu tezi doğrular niteliktedir: “Kars'a gelmemde en büyük etken şehrin tarihî yapısıydı.”

“Kars turizm potansiyeli bakımından çok çeşitli turizm özelliklerine sahip olmakla birlikte, kültür turizmi açısından geçmiş dönemlere ait medeniyetlerin bırakmış oldukları ta-

rihi miraslar, somut ve soyut miraslar, ören yerleri, tabyalar, kiliseler, camiler vb. yerleriyle bir cazibe merkezidir.” (Duman ve Gelibolu, 2021, s. 1080). Kars turizmi açısından önemli bir noktada duran Baltık mimarisi, doğru bir şekilde yönetildiğinde sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlayacak niteliktedir. Öncelikle yapıların aslına uygun bir şekilde restorasyonunun gerçekleşmesi gerekmektedir. Bununla birlikte kimi binaların Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi’nde olduğu gibi bağlamsal olarak müzeye dönüştürülmesi, sürdürülebilir kalkınma açısından faydalı olacaktır. Nitekim şehirlerin sürdürülebilir kalkınmasında önem arz eden müzelerin, şehrin ruhunu yansıtan binalarda faaliyet göstermesi, kültürel imge açısından da önem arz etmektedir. Bu bağlamda Kars kent merkezinde Baltık mimarisiyle inşa edilen ve en fazla dikkat çeken yapıları şu şekilde sıralamak mümkündür:¹⁸ Kars Defterdarlık Binası, Eski Hekim Evi (Cheltikov Otel), Eski Belediye Binası, Sağlık Müdürlüğü Binası, Otel Katerina Sarayı vb.¹⁹ Bu binalardan Kars Defterdarlık Binası, Kars’ta ziyaretçilerin en fazla dikkatini çeken yapılardan bir olarak not edilebilir.

Görsel 6: Defterdarlık Binası. Kars Merkez. 1 Eylül 2024.

¹⁸ Bu bölümde çalışmanın niteliği dolayısıyla kapsam ve sınırlılıklar gözetilerek yalnızca çok fazla ziyaret edildiği düşünülen yapılar incelemeye dâhil edilmiştir.

¹⁹ Baltık mimarisiyle inşa edilen bu binaların cephe, plan ve mimari özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Türkan, 2017; Gündoğdu, 2005).

Kars'ta Baltık mimari tarzıyla yapılmış en önemli binalardan biri olan ve XIX. yüzyıl sonuna tarihlenen Defterdarlık Binası, 1985 yılında restore edilerek Defterdarlık Binası olarak hizmet vermeye başlamıştır. Restorasyon sırasında iç düzenlemelerinde yapılan değişiklikler neticesinde orijinalitesini yitirdiği düşünülmektedir (Gündoğdu, 2001, s. 17). Defterdarlık Binası, Kars'a gelen ziyaretçilerin ilgi odağında olan yapılardan biridir. Özellikle Instagram üzerinden yapılan paylaşımlarda, Kars'a gezi düzenleyenlerin mutlaka görmesi gereken yapılardan birinin Defterdarlık Binası olduğu vurgulanmaktadır. Bu paylaşımlarda dikkat çeken durumlardan biri, Kars mimarisi başlığının yanı sıra Defterdarlık Binası'nın da bir başka başlık olarak ayrıca vurgulanmasıdır. Bu durum göstermektedir ki Defterdarlık Binası, başlı başına bir imge yapı özelliği taşımaktadır. Nitekim alan araştırması verilerinde de bu yargıyla paralel görüşler ortaya çıkmıştır. Kaynak kişilerden birinin "Defterdarlık Binası'nı çok beğendim, her sene görmek isterim." (K.K.31) ifadesi de kimi yapıların bir kent imgesi yolundaki sürecini ortaya koyması açısından önemlidir. Kevin Lynch, fiziksel unsurlardan yola çıkarak kent imgesinin içeriğini yollar, sınırlar/kenarlar, bölgeler, düğüm/odak noktaları ve işaret öğeleri olmak üzere beş farklı başlık altında toplanabileceğini belirterek çalışmasında her bir başlığı tek tek açıklamaktadır (2022, s. 51-92). Hilal Celep kent imgesini bir kentin varlığını ve karakterini betimleyen gösterge şeklinde tanımlayarak bu tür imge yapıların bir konumu veya durumu işaret ettiğini belirtir (2024, s. 14). Zehra Akkuş ise kent imgesini imlediği bütünün bir parçası olarak görür ve kenti meydana getiren verilerin anlamlarının sıkıştırılmış bir ifadesi olarak bütünden koparıldığında anlamını yitireceğini belirtir (2021, s. 8). Benzer bir şekilde Cevdet Avcı da kent imgelerinin en belirgin özelliğinin bir bölgeyi temsil kabiliyeti olduğunu ifade etmektedir (2021, s. 262). Bu görüşlerden yola çıkarak Defterdarlık Binası'nın Kars için imge bir

yapı olma yolunda ilerlediğini söyleyebiliriz. Nitekim Kars'a yapılan ziyaretlerde mutlaka uğranılan bu yapı, dijital platformlarda da sıklıkla Kars ile bütünleşik bir şekilde görünmektedir. Fakat yapı bugün defterdarlık olarak kullanıldığı için yalnızca görsel bir öge olarak işlev görmekte, insan ve topluluk deneyimlerinde aktif bir rol almamaktadır. Yapının sürdürülebilir kalkınmaya yönelik bir nitelikte, örneğin müze olarak kullanılması insan deneyimlerine eşlik ederek kültürel faaliyetlerde etkin bir işleve sahip olması sağlanabilir.

Görsel 7: Bir zamanlar opera binası olarak da kullanılan Cheltikov Otel. 31 Mart 2025.

Kars'ta imgesellik açısından dikkat çeken bir diğer bina Eski Hekim Evi (Cheltikov Otel)' dir. "1877-1878 Osmanlı Rus savaşından sonra Kars'ın Rus işgalinde kaldığı 40 yıllık süre içerisinde Kars şehrinde Baltık mimari tarzında yapılan Hekim Evi, dış cephesi Barok mimari tarzında yalancı sütunlar, rölyefler ve kartuşlarla süslenmiştir. Binanın arka ve yan cepheleri yığma olarak yapılmıştır." (URL-16). Kuzey cephelerinde Baltık üslubu daha bariz olan yapı, 19. yüzyılın sonlarında inşa edilmiş ve Rus döneminde devlet erkânının ikameti için kullanılmıştır (Gündoğdu, 2001, s. 17). Cumhuriyetten son ise Altay'ın verdiği bilgilere göre "sıbyan mektebi, konservatuar, hastane, doğumevi ve hekim evi

olarak kullanılan bina, 2011 yılından itibaren de otel olarak işletilmektedir.” (2023, s. 22). Kars Kalesi’ne yakın konumu nedeniyle Cheltikov Otel ziyaretçiler tarafından sıklıkla ziyaret edilen yerlerden biridir. Özellikle dış mimarisi ile yapı, ziyaretçiler üzerinde Avrupa’daki bir kentte olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Ekşi Sözlük’te “hotel cheltikov” adında bir başlık açılrsa da burada yer alan birkaç kullanıcı yorumunda binanın otel niteliği ile ilgili değerlendirmeler yapılmış, kültürel miras yönü üzerinde durulmamıştır. Cheltikov Otel, mimari özellikleriyle Kars şehir merkezinde imge yapı olma özelliğine sahiptir.

Görsel 8: Eski Belediye Binası. 31 Mart 2025

19. yüzyıl sonunda Baltık mimari tarzında tek katlı olarak yapılan bina Kars ilindeki ilk Kız Lisesi binasıdır. Binanın cephe duvarlarında Barok sanatının süsleme unsurları bulunmaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra Kars Belediyesi hizmet binası olarak uzun süre kullanılmış, 2005 yılında bina boşaltılarak restore edilmeye başlanmıştır. Yapım tarihinden kısa bir süre sonra birinci katı da binaya eklenmiş ve Cumhuriyetin ilanına kadar aynı amaçla kullanılmıştır. Restorasyon hâlen devam etmektedir. (URL-17).

Görsel 9: Sağlık Müdürlüğü Binası. 31 Mart 2025.

“1907 yılında yapılan bina 3 katlı olup, giriş cephesi olan doğu cephe duvarındaki yalancı sütunlar ve kartuş süslemeler dikkat çekicidir. Bina Cumhuriyetin ilanından sonra Kars devlet hastanesi olarak kullanılmış, 1980 yılında restore edildikten sonra Sağlık Müdürlüğü binası olarak kullanılmaya başlanmıştır.” (URL-18).

Görsel 10: Baltık mimarisinin tipik bir örneği. 31 Mart 2025.

Görsel 11: Kars Kalesi'nin altında yer alan Hotel Katerina Sarayı. 12 Nisan 2025.

Kars'ın Manevi İkliminde Önemli Bir Figür: Ebu'l Hasan Harakanî Cami ve Türbesi

Kültür; toplumların yaşam tarzı, hayata bakış açısı, iletişim tarzı vb. birçok olguyla ilişkili bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Kültürün ilişkili olduğu olgulardan biri de inanç yapısıdır. Bu açıdan bakıldığında birçok şehrin kültürel kimliğinde inançla alakalı mekân, kişi, olay vb. olgular önemli bir yer tutar. Örneğin Konya'nın kültürel kimliğinde Mevlâna'nın, Mevlevilik geleneğinin, Mevlâna Müzesi ve Türbesi'nin yeri yadsınamayacak derecede önemli bir noktadır. Ya da Nevşehir'de Hacı Bektaş Veli ve Türbesi benzer nitelikte bir dinî ve kültürel unsur olarak şehirle bağlantılı bir şekilde görünür olmaktadır. Dolayısıyla birçok şehirde ön plana çıkan dinî imgelerden söz etmek mümkündür. Bu noktada Kars şehri için de Ebu'l Hasan Harakanî Cami ve Türbesi şehrin dinî, tarihî ve kültürel arka planında önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Asıladı Alîbin Ca'ferolan ve Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli bir rolü olan Ebu'l Hasan Harakanî'nin 963 yılında bugünkü İran sınırları içerisinde kalan Horasan bölgesinin

Bistam kasabasına bağlı Harakan köyünde doğduğu ve 1033 yılında ise Kars'ta vefat ettiği düşünülmektedir. Fakat farklı kaynaklarda memleketi olan Harakân'da vefat ettiğine dair de görüşler vardır (Çiftçi, 2004). Ebu'l Hasan Harakanî²⁰ Cami ve Türbesi²¹ Kars merkezde, Kars Kalesi'nin hemen önünde yer alan önemli bir kültürel mirastır. Kümbet Cami ve Kars Kalesi ile şehrin tarihî kimliğini tamamlamanın yanı sıra görsel olarak da dikkat çekici bir konumda yer almaktadır.

Görsel 12: Ebu'l Hasan Harakanî Cami ve Türbesi. 17 Nisan 2025.

Ebu'l Hasan Harakanî Cami ve Türbesi Kars'ın inanç dünyasında önemli bir yerde durduğu gibi, inanç turizmi açı-

²⁰ Ebul Hasan Harakanî'nin tarihî ve menkıbevi hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Çiftçi, 2004; Gök, 2014; Yavaşca, 2013).

²¹ "Kars ili, Merkez Kaleiçi Mahallesi, Ozanlar Sokak'ta yer alan bugünkü Evliya Camii külliyesi içerisindeki Ebû'l Hasan Harakâni Türbesi şehit olduğu 1033 yılından 31 yıl sonra Kars'ın Alpaslan tarafından fethedilmesi sırasında yapılmıştır. Yüzyıllar içerisinde türbe bazı değişikliklerle günümüze kadar ulaşmıştır. 1998 yılına kadar Evliya Camii bahçesinde tuf taşından basit örgü sistemi ile yapılan dörtgen bir yapı içerisinde bulunan türbe, bu tarihte Evliya Cami'nin restorasyonu sırasında basit yapılı duvarlar kaldırılarak evliyanın sandukası ahşap çerçeve içerisine alınmış ve kabrinin bulunduğu alana kubbeli bir şadırvan yapılmıştır. Ebû'l Hasan Harakâni türbesi ve Evliya Cami Külliyesi Vakıflar Genel Müdürlüğünün mülkiyetinde olup, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkların Koruma Bölge Kurulu'nun 09.05.1990 tarih ve 227 sayılı kararı ile tescil edilerek koruma altına alınmıştır." (URL-19). Ebu'l Hasan Harakanî Türbesi hakkında ziyaret fenomeni bağlamında yapılan bir araştırma için bk (Arıcı, 2023) ve Türklerde türbe kültürü açısından bir incelemesi için bk. (Ayaz, 2012).

sından da belli bir potansiyele sahiptir. Turizmin bir alt çeşidi olarak ifade edilen inanç turizmi, genel anlamda dinî bir algı ya da amaçla yapılan turizm hareketliliği olarak tanımlanabilir. İnsanlığın eski dönemlerden beri manevi bir doyuma ulaşmak için dinî amaçlı gerçekleştirdiği seyahatlerin varlığı bilinmektedir. Dünyanın birçok bölgesinde bu tür bir turist motivasyonunu sağlayan imge, yapı vb. olduğu söylenebilir. Dinî imge, yapı vb. olguların yaygın olduğu coğrafyalardan biri de Anadolu'dur. Bu açıdan bakıldığında Anadolu'nun dünyadaki ilk yerleşim yerlerine ev sahipliği yapması, bu coğrafyada geçmişten bugüne farklı inançların varlık bulmasını sağlamıştır. Bu durumda farklı din ve inançların temsil edildiği kutsal mekânlar Türkiye'yi inanç turizmi açısından oldukça önemli bir noktaya taşımaktadır. Çünkü Türkiye'nin hemen her bölgesinde inanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek destinasyonlara rastlamak mümkündür. İnanç turizmi genel hatlarıyla, "Dünya üzerinde var olan ya da var olmayan din ve inançları öğrenmeye ve bu din ve inançlara özgü yapıları ziyaret etmeye, ayin ya da törenlere katılmaya yönelik gerçekleştirilen seyahatler" (Yumuk, 2020, s. 638) olarak değerlendirilmektedir. "Özel ilgi turizmi" olarak değerlendirilen inanç turizmi, sağlık turizmi ile birlikte ekonomik istikrarsızlıktan en az etkilenen turizm çeşididir. (Ayaz ve Eren, 2020, s. 285). Çünkü Mehmet Eren'in de ifade ettiği gibi, "Turistlerin seyahat motivasyonları arasında din ve manevi duygular öne çıkan öğeler olup, insanların kutsal yerlere bağlılıkları ve ziyaret etme isteklerinde oldukça baskındır." (2020, s. 22). Dolayısıyla inanç turizmi bir yerleşim yerindeki önemli turizm çeşitlerinden biri olarak kaydedilebilir. "İnanç turizmi alternatif bir turizm türü olarak adlandırılmasına rağmen ziyaret edilen mekânların aynı zamanda kültürel mekânlar olması, inanç ve kültür turizmi arasında kesin bir ayrımın yapılmasını zorlaştırmaktadır." (Altun ve Çınar, 2019, s. 17). Bununla birlikte "İnanç turizmi çekicilik-

leri kimi zaman entelektüel ve kültürel motivasyonlarla ziyaret edilebilse de, bu alanları ziyaret etme sebebinin genel olarak din-inanç motivasyonu çerçevesinde şekillenmesi, bu çekicilikleri odak alan turistik faaliyetlerin inanç turizmi kapsamında değerlendirilmesine imkân sağlar.” (Eyokay vd., 2015, s. 61). Hasan Harakanî Cami ve Türbesi de kültürel bir mekânda inanç yönü baskın bir kültürel mirastır. Bu nedenle hem kültür turizmi hem de inanç turizmi kapsamında değerlendirilmeye müsait bir yapıya sahiptir.

Kars’a gelen ziyaretçilerin ziyaret ettiği yerlerden bir olan Hasan Harakanî Cami ve Türbesi hakkında Ekşi Sözlük’te 20 civarı yorum olsa da bu yorumlar genellikle Hasan Harakanî’nin tasavvuf düşüncesi hakkındadır. Cami ve türbe hakkında kullanıcıların turizm kapsamında değerlendirilebilecek herhangi bir yorumuna rastlanmamıştır. Aslında bu durum sürdürülebilir kalkınmanın yalnızca ekonomik ve turizm odaklı düşünülmemesini, şehrin dinî, kültürel vb. bir kimliğe de sahip olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Nitekim Hasan Harakanî de şehrin dinî atmosferinde önemli bir figür olarak yer almakta ve şehir için bir dinî imge oluşturmaktadır. Havaalanı ve hastane gibi önemli yerlere isminin verilmesi bunun açık kanıtı olarak değerlendirilebilir. Fakat Harakanî ismi her ne kadar Kars için önemli bir noktada dursa da tanınırlık açısından henüz ulusal çapta yeterli seviyede olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bununla birlikte alan araştırması verilerinde Hasan Harakanî isminin bilinip bilinmediği sorusuna ziyaretçilerin büyük oranda olumsuz cevap verdiği görülmüştür. Fakat kimi katılımcılar Hasan Harakanî’yi bildiklerini, türbesini gezdiklerini bununla birlikte Kars’a gezi yapmalarında etkili olmadığını belirtmişlerdir: “Hasan Harakanî Hazretlerini duydum ve türbesine gittim. Ama Kars’a gelmemde öncelik değildi.” (K.K.25). Kars’ta yaptığımız alan araştırmasına göre, ziyaretçiler Kars’a geldiklerinde Hasan Harakanî hakkında

bilgi sahibi olma ya da olmama durumuna bağlı olmaksızın cami ve türbeyi ziyaret etmektedirler. Bunun başat nedeni, ilgili yapının Kars merkezde ve Kars Kalesi'nin hemen önünde yer almasıdır. Dolayısıyla ziyaretçiler ekstra bir zaman harcamadan burayı da ziyaret etmektedirler. Fakat kaynak şahıs 25'in de belirttiği gibi Hasan Harakanî Cami ve Türbesi henüz inanç turizmine bağlı olarak Kars'a turist çekme potansiyeline sahip değildir. Çünkü Hasan Harakanî'nin gerek tarihî gerek menkıbevi kişiliği hakkında yeterli araştırma yapılmamış ve onun tasavvuf düşüncesi tanıtım noktasında eksik kalmıştır. Mevlâna Müzesi'nin seyahat motivasyonları üzerine yapılan bir çalışmada, yerli turistlerin ziyaret motivasyonlarının çoğunlukla “manevi ve huzur veren atmosferi deneyimleme isteği”ne dayandığı sonucuna ulaşılmıştır (Altun ve Çınar, 2019, s. 28). Turistler üzerinde “huzur veren bir deneyimleme” ihtiyacı, temelde Mevlâna'nın tasavvuf görüşlerinin dünya çapındaki popülaritesine dayanmaktadır. Nitekim Joan C. Henderson'ın belirttiği gibi inanç, ilk hac ziyaretlerinden kutsal yerlere yapılan çağdaş yolculuklara kadar seyahat için güçlü bir motivasyon kaynağı olmuştur (2003, s. 447). Dolayısıyla Hasan Harakanî'nin tasavvuf düşüncesinin tanıtımına önce ulusal daha sonra ise uluslararası platformda öncelik verilmesi, buna paralel bir şekilde cami ve türbenin hem inanç turizmi hem de kültür turizmi açısından popüleleşmesini sağlayacaktır. Çünkü inanç turizminin kültür turizmi ile bağlantısı, inanç sahiplerini dinî açıdan bir turizm merkezine çekerken diğer turistleri ise kültürel açıdan motive ettiği görülmektedir. Hasan Harakanî Cami ve Türbesi her iki turizm çeşidi açısından turist çekme potansiyeline sahip bir hâle getirilebilir.

Belli bir inanca bağlı olarak bir şahsiyet veya mekân üzerine anlatılan hikâyeler, turistik bir mekân ya da bölgenin popüleleştirilmesinde önemli bir işleve sahip olabilir. Alan araştırması verileri de Hasan Harakanî hakkındaki anlatıların

turistik bir gezi için kimi zaman bir motivasyon niteliğinde olabileceğini düşündürmektedir: “Hasan Harakanî’yi Kars’a gelmeden önce duymamıştım, burada duydum. Hikâyesi beni etkiledi ve türbeyi ziyaret ettim.” (K.K.32). Fakat genel olarak Hasan Harakanî Cami ve Türbesi’nin Kars’a turist çekme açısından başlı başına bir destinasyon merkezi olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte türbenin merkezi konumunun yanı sıra Kars Harakanî Havalimanı ve Kars Harakanî Devlet Hastanesi gibi adlandırmalardan kaynaklı olan ilgi, ziyaretçilerin türbeyi ziyaret etmesini sağlamaktadır. Bu noktada türbe içerisinde yapılacak bir müze Harakanî’nin tanıtılmasında önemli rol oynayabileceği gibi, kentte yeni bir imgenin de güçlenmesini sağlayabilir. Hasan Ali Diken’in belirttiği gibi, böyle bir müzenin kültürel belleğin oluşturulmasında önemli bir yere sahip olması muhtemeldir. (2021, s. 405). Bununla birlikte türbe civarında yapılacak ve gelenekselleşecek çeşitli etkinliklerle, medya ve özellikle de sosyal medya özelinde gerçekleştirilecek tanıtım çalışmaları ile türbe, sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlayabilmektedir. Ayrıca Türkiye’de tasavvuf denilince akla ilk gelen isimlerden biri olan Mevlânâ ile Harakanî arasındaki tasavvufi ilişkiye ve yakınlığa yapılacak vurgunun, Hasan Harakanî’nin ve türbesinin hem ulusal hem de uluslararası boyutta tanıtımına katkı sağlaması kuvvetle muhtemel görünmektedir.

SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS ve SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

Gelenek Değişimleri Ekseninde Kars Âşıklık Geleneği

Türk milletinin köklü geleneklerinden biri olan âşıklık geleneği, içerisinde barındırdığı çeşitli olgularla, duygu ve düşüncelerin sanatsal bir yansıması olarak işlev görmektedir. Geçmişten günümüze Türk dünyasının birçok bölgesinde varlığını sürdüren bu gelenek²², Türkiye'nin de farklı bölgelerinde devam ettirilmektedir. Âşıklık geleneğinin en yaygın şekilde devam ettirildiği ve kent ile özdeşleşen yerlerin başında Kars gelmektedir. Somut olmayan kültürel miras unsuru olan bu gelenek, 2009 yılında "İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi'ne kaydedilmiştir.²³

Âşıklık geleneği gibi sanatsal etkinliklerin, sürdürülebilir kalkınma kapsamında değerlendirilmeye açık olduğu bilinmektedir. Çünkü bu tür gelenekler kimlik ve aidiyet noktasında işlev gördüğü gibi, turizm açısından da bir şehrin ekonomik kalkınmasına katkı sağlayabilir. Çünkü bir gezgin, gittiği herhangi bir kentte somut mirasların yanı sıra âşıklık geleneği gibi somut olmayan kültürel mirasları da deneyimlemek arzusundadır. Özellikle o yöreyle özdeşleştirilmiş bir somut olmayan kültürel miras unsuru, turizm çekiciliği açısından oldukça önemli bir noktada durabilmektedir. Bu

²² Âşıklık geleneğinin Türk dünyasındaki varlığı üzerine karşılaştırmalı bir çalışma için bk. (Çınar, 1998).

²³ Âşıklık geleneğinin UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi kapsamında nasıl korunması gerektiği üzerine yapılan bir tartışma için bk. (Ölçer Özünel, 2019).

açından bakıldığında âşıklık geleneğinin Kars'ın sürdürülebilir kalkınmasına katkı sağladığı görülmektedir. Kars'a gelen turistlerin büyük çoğunlukla âşıklık geleneğini deneyimlemek istemesi, turizm açısından geleneğin önemine bir vurgu kabul edilebilir. Kars'ın farklı bölgelerinde, şehrin önemli âşıklarına ait heykel ve büstlerin varlığı, gelenekle kurulan aidiyet ve kültürel kimlik açısından önemlidir. Nitekim âşıklık geleneği denilince akla ilk gelen şehirlerden olan Kars, bu tür bir imgeleştirmeye bahsi geçen aidiyet duygularını güçlendirmektedir.

Görsel 13: Kars Kalesi önünde geleneğe büyük katkılar sağlamış âşıkların büstleri. 31 Mart 2025.

Günümüzde özellikle turistlerin ilgisi kapsamında farklı bağlamlarda varlığını sürdüren âşıklık geleneğinin yeni icra ortamları düalist bir yapıya sebep olmaktadır. Öteden beri Kars şehrinde aktif bir şekilde icra edilen gelenek, Ergin Altunsabak'ın ifadesiyle iki şekilde devamlılığını sağlayabilmektedir. Bunlardan ilki çirak yetişmesiyken diğeri ise geleneğe ilgili dinleyici kitlesinin olmasıdır (2022a, s. 725). İşlevsel açıdan Altunsabak ile benzer noktadan bakan Nazlı Aysin Örnek ve Saim Örnek, kültür unsurlarının gündelik yaşamda işlevlere sahip oldukları sürece varlıklarını koruyacaklarını, bunun ise büyük oranda kültür turizmine bağlı olduğunu

(2023, s. 474) ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında kültür turizmi kapsamında geleneğin restoranlarda, turistlere icrası “yaşatarak koruma prensibine”²⁴ de uygundur ve kültür unsurlarının yok olmasını önlemek açısından kayda değer bir noktada durmaktadır. Fakat “Gelenekselin doğal ortamından alınıp turizm gibi farklı amaçlarla kullanılması, ister istemez bu ürünlerin yapılarında ve sunum şekillerinde bazı değişikliklere sebep olmuştur.” (Şahin, 2009, s. 53). Benzer şekilde Kars âşıklık geleneğinin turizm odaklı yapılan icralarındaki köklü değişimler, geleneğin aktarımı konusunda çeşitli riskleri beraberinde getirmektedir. Evrim Ölçer Özünel tarafından somut olmayan kültürel mirasın “karanlık yüzleri” olarak tanımlanan bu risk alanları; unsurun aşırı ticarileştirilmesi, bağlamından kopartılması, aşırı millileştirme, turistifikasyon, müzeifikasyon, kültürel mekânların ortadan kaldırılması ya da işlevsizleştirilmesi, dondurarak koruma vb. (2017, s. 354) olarak ifade edilmektedir. Kars âşıklık geleneğinin de restoranlarda turistler özelinde yapılan icralarında bahsedilen çeşitli risk alanlarının ortaya çıktığı söylenebilir. Özellikle aşırı ticarileştirme, bağlamından koparma ve turistifikasyon bunlardan bazılarıdır. Bahsedilen “riskli alanların” gelenek üzerinde köklü değişikliklere sebebiyet verdiği görülmektedir. Özkul Çobanoğlu, folklor ürünlerinin kendi doğal bağlamlarının dışında bir pazarlanabilirliğe iten turizm hareketlerinin zamanla kendi “otantikliği”ni ortaya çıkararak doğal bağlamına uyum sağladığını (1999, s. 11) belirtmektedir. Geleneğin restoran icralarının da, geleneği bilmeyen dinleyiciler üzerinde otantiklik algısı oluşturduğu söylenebilir.

²⁴ “UNESCO tarafından hazırlanan “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi”, somut olmayan kültürel mirası “yaşatarak koruma” prensibine dayanmaktadır. Somut olmayan kültürel mirası yaşatarak korumanın mümkün olabilmesi için somut olmayan kültürel mirasa “görünürlük” ve “sürdürülebilirlik” kazandırmak; bu konuda “kültürel bellek oluşturmak”, somut olmayan kültürel mirasa “sahip çıkmak”, bu mirası “korumak” ve “aktarmak” gerekmektedir. Başka bir ifadeyle; somut olmayan kültürel mirası yaşatarak korumak için bu mirası çok yönlü olarak ele almak ve korumak ve aktarmak gerekmektedir.” (Ekici ve Fedakâr, 2013, s. 60).

lir. Bunun yanı sıra geleneğin oldukça sınırlı bir sürede icra edilmeye mecbur kılınması turistifikasyonun sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. M. Mete Taşlıova, âşıkların stüdyodaki icralarında eserin oldukça küçük bir kısmını icra ettiklerini, çünkü programın yayın saatinin sınırlı olduğunu; fakat bu durumun sözel icra ortamında bu şekilde olmadığını, âşığın eserini tamamen söyleyebileceği zamana sahip olduğunu belirtir (2014, s. 99). Süleyman Fidan da âşıklık geleneğinin sözlü ve elektronik kültür ortamlarındaki değişimleri açısından yaptığı bir çalışmada, âşığın sözlü kültür ortamında süreyi istediği gibi kullanırken elektronik kültür ortamında maliyetten kaynaklı olarak icra serbestliğinin ortadan kalktığını ifade eder. Böylece âşık, süreyi etkin kullanmak için uzun türlerden vazgeçerek en çok beğenilen türleri kimi zaman da kısaltarak ve önceden hazırlanarak sunmaktadır. Bu da geleneğin en önemli unsurlarından olan doğaçlamadan uzaklaşılmasına sebebiyet vermektedir. (2017, s. 38). Taşlıova ve Fidan'ın karşılaştırması, her ne kadar sözlü ve elektronik kültür ortamlarını kapsasa da benzer bir durum Kars âşıklık geleneğinin restoran icralarında da vardır. Burada âşıkların süreyi istediği gibi değil, turların ya da restoran sahiplerinin belirlediği süre içerisinde gerçekleştirmesi gerekmektedir. Durum böyle olunca âşık, bu kısa zamanda dinleyicilerine hoşça vakit geçirmek amacıyla kısa ve atışma gibi eğlendirici türlere yönelmekte, geleneğin yalnızca küçük bir kısmını icra etmektedir. Bununla birlikte şehre gelen ziyaretçilerin sürekli değişmesi, karşıt bir şekilde icranın sürekli tekrar etmesi sonucunu doğurmaktadır. Dinleyicinin sürekli değişmesi ve görece geleneği tanımaması, âşığı doğaçlama kabiliyetini gösterme açısından baskı altına almamakta ve bu nedenle önceden hazırlanmış atışmalar dinleyicilere sunulmaktadır. Çünkü burada âşık için maddi beklentiler sanatsal kaygıların önüne geçmektedir. Böylece Evrim Ölçer Özünel'in bahsettiği aşırı ticarileştirme ve turistifikasyon gibi riskler, Kars âşıklık

geleneğinin turizm eksenli icralarında net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Aslında bu durum zaman zaman Kars'a gelen ziyaretçiler tarafından da fark edilmektedir. Kaynak kişi 33, "Âşıklık geleneğini deneyimleme imkânım oldu, fakat çok basitleştirildiğini düşünüyorum. Metalaştırılmış, aslının bu olmadığını düşünüyorum." ifadesi ile geleneğin restoran icralarını yeterli bulmadığını ifade etmektedir.

Kars'ta turizmin gelişme göstermesi ile birlikte âşıklık geleneğinin icra mekânlarında da köklü değişiklikler olduğu söylenebilir. Bu dönüşüm âşıklar kahvesinden restoran icrasına geçiş şeklinde ifade edilebilir. Âşıklar kahvesinde kültür aktarımı konusunda icra süresi açısından yeterli zamana sahipken restorandaki icralarda kültürün genç kuşaklara aktarılmasının ne denli mümkün olduğu soru işaretidir. Bu konuda Kars'taki âşıklarla görüşme gerçekleştiren Elif Bektaş, geçmişteki icraların 4-5 saat sürdüğünü ve dinleyiciler tarafından oldukça dikkatli dinlendiğini, fakat günümüzdeki 15 dakikalık icralar ile geleneğin aktarılması ve temsil edilmesinin mümkün olmadığını, âşıkların da bundan rahatsızlık duyduğunu belirtmektedir. (2022, s. 2018). Âşıklar kahvesi, geleneğin icra edildiği bir yer olmanın yanı sıra âşık adayı olan çırakların geleneği öğrendikleri bir okul niteliği de göstermektedir. Âşık Bilal Ersarı ile yapılan bir görüşmedeki bilgiler âşık kahvesinin işlevini açıklar niteliktedir: ""Büyük ustalar Murat Çobanoğlu ve Şeref Taşlıova'larla Çobanoğlu gazinosunda 4 yıl onları izledik, hatalarımızı onlar söyledi... bunları yapmayın, bunları yapın" diye.. Öyle yetiştik biz. Çobanoğlu gazinosu âşıklar için bir ekoldür." (Bektaş, 2021, s. 326). Fakat geleneğin restoran odaklı icralarında böyle bir eğitimi görmek pek mümkün değildir. Bu tür bir icrada aday âşıkla ilgili herhangi bir dikkatin olmadığı görülmektedir. Nitekim Elif Bektaş, "İcra mekânlarındaki yaşanan değişim aday âşıkları da etkilemiştir. Geleneksel bir aktarım modeli olan usta-çırak ilişkisinin yaşanamaması, uzun soluklu icra-

ların çıraklara gösterilememesi, geçmişte âşıklığa duyulan ilginin artık günümüzde yeteri kadar olmaması, bunun sonucunda ise âşık yetişmediği görüşü âşıklar arasında yaygınlaşmıştır.” (2021, s. 336) ifadesi de durumu özetler niteliktedir. Selcan Gürçayır Teke ise halk kültürü ürünlerinin popülerleştirilmesinde eleştirilebilecek birçok yön olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, bu ürünlerin çoğu klişe ve sınırlı bilgilerden oluşturulmuştur ve yüzyıllar süren zengin bir geleneği gerçek anlamdan ziyade sınırlı bir anlamda yaşatarak kültürü nesneleştirmektedir. Fakat geleneğin etkisizleşerek köşesine çekilmesinden ziyade esin kaynağı olarak popülerleşmesinin de önemli olduğunu vurgulamaktadır. (2016b, s. 97). Selcan Gürçayır Teke ile benzer bir yönden bakan Deniz Güçlü ve Fatih Kıran, Kars âşıklık geleneğinin turlar vasıtasıyla gerçekleştirilen yeni icralarını kültür endüstrisi kavramı ışığında değerlendirerek metalaştığını fakat geleneğin sınırlı da olsa turistlerle buluşmasının önemli olduğunu belirtir. (2023, s. 563). Araştırmacıların olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koyarak açıkladığı karşıt yapı, Kars âşıklık geleneğinde net bir şekilde görülmektedir. Burada da geleneğin ticarileştirilmesi her ne kadar birçok özelliğinin yansıtılamamasına sebep olsa da bunun bir iş kapısı olarak görülmesi çırak yetiştirme açısından kimi faydalar sağlayabilmektedir.²⁵ Üretilen bir sanatın alıcı bulması, genç kuşakların bu sanata yönelmesi hususunda bir farkındalık oluşturabilmektedir. Geleneğin tamamen yok olması yerine bu şekilde varlık göstermesi gelecek kuşaklara aktarılması noktasından önemli bir gelişme olarak görülebilir.

Kars âşıklık geleneğinin yaşadığı bu dönüşüm, günümüzde sürdürülebilir kalkınma açısından ne ifade ediyor? Geleneğin dönüşüm esnasında uğradığı yoksunlaşma bir kenara bırakılırsa, Kars âşıklık geleneği ile turizm arasında bir-

²⁵ Âşık Mahmut Karataş, “Şu an yetiştirmekte olduğunuz bir çırağınız var mı?” sorusuna çırağı olmadığı şeklinde cevap vermiş ve bunun nedenini de gelenekten maddi bir kazanç elde edilmediğine bağlamıştır. (İlgar ve Polat, 2020, s. 83-84).

birini destekler nitelikte bir ilişki olduğu söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle gelenek, Kars'a gelen ziyaretçiler için bir motivasyon kaynağı oluştururken ziyaretçiler de âşıkların maddi kazanç elde etmesini sağlayarak geleneğin sürdürülebilirliğine katkı sağlamaktadır. Tren seferlerinin durduğu ve bahsi geçen karşılıklı yapının zarar gördüğü durumlarda, âşıkların sazlı sözlü protestoları turizm ve âşıklık geleneği arasındaki ilişkini boyutlarını gözler önüne sermektedir. Güçlü ve Kıran'ın verdiği bilgilere göre, Covid-19 Salgını esnasında tren seferlerinin durması çeşitli eylemlere sebep olmuş, 2020 yılında Âşık Ensar Şahbazoğlu ile Âşık Ayhan Şimşekoğlu Kars Tren Garında seferlerin başlaması için atışma yaparak tepkilerini ortaya koymuşlardır.²⁶ (2023, s. 563). Dolayısıyla turizmin Kars âşıkları için önemli bir yerde durduğu söylenebilir. Bununla birlikte Kars'a gelen ziyaretçilerin de âşıklık geleneğini deneyimlemek konusunda istekli olduğu görülmektedir. Özellikle âşıkların ziyaretçilere yönelik kimi icraları, deneyimle isteği üzerinde olumlu bir etki oluşturmaktadır. Elif Yurtsever'in belirttiğine göre âşıklar, turistlerin adına bir dördlük söyleyerek onlardan bahşiş almaktadırlar. (2022, s. 17). Böylesi bir deneyim, somut olmayan kültürel mirasın ekonomik açıdan sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağladığını göstermesi açısından dikkate değerdir. Özellikle Kars gibi genel anlamda somut miraslarıyla dikkat çeken bir yerde somut olmayan mirasların da deneyimlenmesi, şehrin kültürel kimliğini yansıtmaya ve dolayısıyla şehrin sürdürülebilir kalkınması açısından önemli katkılar sağlayabilir. Nitekim âşıklık geleneği gibi somut olmayan kültürel miraslar genellikle belli yerlerde varlık göstermektedirler. Dolayısıyla somut olmayan kültürel mirasların somut miraslarla bütünleşik bir şekilde varlık göstermesi ilgili yeri, kültürel imge açısından önemli bir yere taşıyarak şehrin sürdürülebilir kalkınmasında yardımcı işlevi görecektir.

²⁶ Bahsi geçen atışmanın tamamı için bk. (Güçlü ve Kıran, 2023, s. 563).

Kars'ta yaptığımız alan araştırmasında hiçbir ziyaretçi Kars'a gelme amacının âşıklık geleneği olduğunu söylememesine rağmen Kars'a geldikten sonra büyük oranda geleneği deneyimlediklerini belirtmişlerdir. Örneğin kaynak kişi 7, "Âşıklık geleneğini ve Kafkas gösterisini görmek istiyorduk." sözleri ile geleneğin deneyimleme açısından ilgi çekiciliğine vurgu yapmaktadır. Bir başka kaynak kişi ise âşıklık geleneğini belli günlerde izleme şansı olduğunu, dolayısıyla Kars'a gelince bunu izleyememe ihtimali olduğunu belirtmiştir (K.K.26). Kaynak kişinin verdiği bu bilgi, aslında geleneğin belirli bir mekânda icra edilme gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Âşıklık geleneğinin geçmişte olduğu gibi geleneksel bir kahvede varlığını sürdürmesine istemek fazlaca romantik bir bakış olabilir. Bunun yerine müzede özellikle Kars'ta kurulacak olan somut olmayan kültürel miras müzesinde icra etmek, geleneği dejenerasyon tartışmalarından bir nebze de olsa kurtarmanın yanı sıra, haftanın belirli günlerinde yapılacak icralarla zaman belirsizliğinin de önüne geçebilir.²⁷ Bu açıdan müzelerin somut olmayan kültürel mirasların yaşatılması²⁸ noktasında oldukça önemli bir yerde durduğu söylenebilir.

Geleneksel Yemek Kültürü

Sürdürülebilir kalkınmada önemli olgulardan biri de geleneksel yemek kültürüdür. Geleneksel yemek kültürü, coğrafi şartlarla yakında ilişkili olarak ortaya çıkmakta ve bir şehrin kültürel kimliğini yansıtmada oldukça önemli işlevler görmektedir. Evrim Ölçer Özünel, her bölgenin kendine özgü tarım yöntemleri ve pişirme teknikleri ile çeşitlilik ve zenginlik yarattığını, fakat kentleşme ve sanayileşme ile

²⁷ Çalışmanın bu bölümü yazılırken medyaya yansıyan bir habere göre Kars'ta İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün hayata geçireceği Âşıklar Müzesi onay almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (URL-20).

²⁸ Somut olmayan kültürel miras ve müze ilişkisi için bk. (Ölçer Özünel, 2013; Baki Nalçoğlu, 2018).

geleneksel mutfak kültüründen uzaklaşıldığını (2023, s. 146) belirtmektedir. Makbule Uysal ise kentleşmeyle birlikte belirli bir bölgede yoğunlaşan insan gruplarının, gıda ürünleri de dâhil olmak üzere pek çok doğal kaynağı aşırı tükettiğine (2023, s. 275) dikkat çekmektedir. Bu bilgileri göz önüne alarak geleneksel yemek kültürünün, yüzyılların verdiği tecrübelerle ortaya çıkması, çoğunlukla çevre bilinci ile paralel bir şekilde gelişme gösterdiğini düşündürmektedir. Çünkü geleneksel yemek kültüründe, çevresel kaynaklar dengeli kullanılmakta, çevre zararları ve israflar minimum seviyeye indirilmektedir. Örneğin Kars'ın geleneksel yemek kültüründe önemli bir yer tutan tandır ekmekleri kış aylarında haftalık olarak yapılmakta ve bu süre zarfı içerisinde tüketilerek israftan mümkün olduğunca kaçınılmaktadır. Aile bireyleri tarafından hazırlanan bu ekmekler, içerisinde herhangi bir katkı maddesi barındırmadığı için kimi makalelerde (bk. Baysan 2021, Yolcu 2018) dikkat çekilen sağlıksız gıda riskini bertaraf ederek gıda güvenliği açısından tehdit oluşturmamaktaydı. Çünkü buğdayın ekin aşamasından una dönüştürülmesine ve nihayet ekmek olarak sofraya konulmasına kadar bütün aşamalar tamamıyla tüketimini de yapan ilgili topluluk tarafından hazırlanmaktaydı. Böylece hem gıda güvenliği sağlanmakta hem de üretim aşamalarıyla geleneksel bilgi sistemi oluşturularak kültürel sisteme katkı sağlanmaktaydı. Benzer şekilde Kars kazının üretim ve saklama koşullarındaki geleneksel bilgi de, markalaşma noktasında önem arz etmektedir. Çünkü birçok kişi, Kars kazı adı altında başka yörelerden getirilen kazın tadına bakar bakmaz bunun Kars kazı olmadığını anlamaktadır. Dolayısıyla Kars kazı kavramı esasen geleneksel bilgi sistemiyle ortaya çıkmakta ve yörenin sürdürülebilir kalkınmasına katkı sağlamaktadır. Geleneksel bilgi sistemlerindeki bozulmalar ise doğrudan sürdürülebilir kalkınma süreçlerine zarar vermektedir. Evrim Ölçer Özünel'in işaret ettiği gibi, "... artan sanayileşme ve şehirleşmenin getirdiği

kısıtlı zamanlar bir yandan da hızlı yemeyi ön plana çıkarmıştır.” (2023, s. 146). Geleneksel bilginin durağan olmayan ve şartlara uyurlanabilen yapısı, kuşaktan kuşağa aktarılırken ihtiyaçlarla bağlantılı bir şekilde değişmektedir (Kahveci, 2023, s. 59). Durum böyle olunca hızlı bir yok olma sürecine giren geleneksel mutfak kültürünün, son zamanlarda özellikle gastronomi turizmi kapsamında birçok bölgede tekrardan popüler bir olgu hâline geldiği görülmektedir.

Turizm hareketliliğinde önemli bir olgu olan gastronomi turizmini “temel motivasyon faktörü özel bir yemek türünü tatmak veya bir yemeğin üretilmesini görmek amacıyla, yiyecek üreticilerini, yemek festivallerini, restoranları ve özel alanları ziyaret etmek” (Zengin vd., 2015, s. 3) şeklinde tanımlamak mümkündür. Yiyecek ve turizm ilişkisi üzerine araştırma yapan T. López-Guzmán ve S. Sánchez-Cañizares, yiyecek ve turizm arasında dört olası ilişkinin varlığından bahseder. Onlara göre bu ilişkinin ilki bir turizm ürünü olarak gıda, ikincisi yiyeceklerin turistlere pazarlanması, üçüncüsü destinasyonda genel kalkınma için bir araç olarak yiyecek turizmi ve dördüncüsü uygulayıcılar için çıkarımlardır. (2012, s. 65). Yiyecek ve turizm arasındaki bu çok yönlü ilişki gastronomi, halk mutfak, yöresel mutfak gibi kavramların turizm açısından önem kazanmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte geleneksel yemek kültürü, yöresel ya da yerel mutfak vb. isimlerle adlandırılan halk mutfak, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi’ne göre halk bilimi kadrolarının B/3. maddesinde yer alan “Toplumsal Uygulamalar, Ritüeller ve Şölenler” başlığı altında değerlendirilen önemli bir somut olmayan kültürel miras unsurudur. Gastronomi ve halk mutfak karakteristik özellikleri ile bir ilin ya da bölgenin turizm faaliyetleri açısından önem arz etmektedir. Nitekim turistik bir faaliyet esnasında insanların o yöreye özgü kabul edilen ve daha önce tatmadıkları bir yemeği tercih ettikleri bilinmektedir. Bunun da ötesinde geleneksel yemek kültürü-

ne ait kimi unsurların o bölge için sembolik bir anlam taşıması, sürdürülebilir kalkınma açısından önem taşımaktadır. Yemek kültürü Oğuz Çam ve Hakkı Çılgınoğlu'nun da ifade ettiği gibi, yeme içme kültürü destinasyonun kimliği ve kültürüyle yakından ilişkidir; kültürü tanıma ve deneyimleme anlamı taşır. (2021, s. 177). Bu bağlamda Kars yemek kültüründe şehirle özdeşleştirilen ve imgesel bir anlam oluşturan yemek ya da yiyeceklerin olduğu söylenebilir. Seda Derinalp Çanakçı'nın yaptığı bir anket araştırmasına göre, Kars denince ilk olarak akla kaz, kaşar peyniri, piti ve bal gelmektedir. (2019, s. 890). Yaptığımız alan araştırmasına ve netnografik verilere dayanarak bu unsurlara gravyer peynirini de eklemek mümkün görünmektedir. Çalışmanın kapsam ve sınırlılıkları göz önüne alınarak Kars'ın geleneksel yemek kültürü ve sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişki bahsi geçen beş unsur esas alınarak incelenmektedir.

İmgesel anlamları olan ve Kars yemek kültüründe önemli bir yere sahip ilk unsur kaz eti yemeğidir ki, ülke çapında Kars kazı olarak oldukça büyük bir üne sahiptir. Kars kazı öteden beri geleneksel üretim ve saklama yöntemleriyle Kars mutfağının vazgeçilmez unsurlarından biri olarak işlev görmektedir. Serkan Meriç'in verdiği bilgilere göre kaz, sert iklim koşullarına dayanaklı, selüloz içeriği yüksek yemleri ve otları sindirebilen bir hayvan olması sebebiyle kaz eti, düşük kolesterol ve yüksek besin değerine sahiptir (2021, s. 3447). Kazın yüksek besin değerlerine sahip olması, kaz etinden yapılan yemeklerin birçok farklı bölgede varlık bulmasının yanı sıra Hasan Ali Diken'in de belirttiği gibi, geleneksel mutfak kültürüne ait bir öge olarak öne çıkmasını sağlamaktadır. Çünkü kaz, kendi etrafında oluşan bir kültürel birikim ile insanların yaşamlarında şekillendirici bir işleve sahiptir. (Diken, 2022, s. 843). Kars kazı gibi tanımlayıcı bir ifade ise esasında yöreye özgü besleme, kurutma, saklama gibi geleneksel bilgi sistemleri içerisinde değerlendirilebilecek süreçlere dayan-

maktadır.²⁹ Güzin S. Belli ve Oktay Belli, bahsedilen süreçler sonucunda elde edilen kaz yemeğinin Kars bölgesi mutfağı kültürüyle büyük bir uyum göstererek geleneksel mutfak kültüründe özgün lezzet oluşturduğunu belirtmektedir. (2012, s. 181). Oğuz Diker ve Taşkın Deniz ise Kars kazının kurutularak saklanması gastronomik kimlik olarak değerlendirilmesini mümkün kıldığı görüşündedir. (2017, s.198). Gastronomik unsurların Kars turizmi üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmada turistlerin en fazla şehirle özdeşleşen kaz etinin tadına baktıkları ifade edilmiştir. (Çerkez vd., 2021, s. 58).

Şehirle özdeşleşen ve ziyaretçilerin deneyimleme istekleri açısından ilk sıralarda yer alan kaz yemeği, muhtelif zamanların yanı sıra hususi olarak yılbaşı gecelerinde de yapılan törensel mahiyette bir yemektir. Ayrıca eve gelen ve değer atfedilen konuklara özel olarak ikram edilmesi, bu yemeğin Kars'taki imgesel anlamına bir örnek olarak kabul edilebilir. Nitekim bu imgesellik ziyaretçilerin de dikkatini çekmektedir: "Kaz eti benim için imgesel bir yemek konumunda ve tadını çok beğendim." (K.K.2). Kars'a gelen turistlerin deneyimlerini paylaşma noktasında kaz etini tavsiye ettikleri görülmektedir: "...mutlaka kaz yiyin. fiyatının çok uygun olacağını sanmıyorum; ama bir tanıdık bulursanız size ikram edecektir." (URL-21). Örnek olarak verilen ziyaretçi deneyimindeki fiyat pahalılığı vurgusu alan araştırmasından elde ettiğimiz verilere de yansımaktadır. Kaynak kişi 26, "Kaz etinin hem lezzet hem de fiyat açısından abartıldığını düşünüyorum. Çok fazla ticarileştirildiği için fiyatı oldukça yüksek." sözleriyle halk mutfağına ait bir öğenin ticarileşme neticesinde özelliklerini kaybettiğini düşünmektedir. SOKÜM

²⁹ Geleneksel hâliyle Kars kazının yumurtadan çıkıp yemek olarak sofraya ulaşması oldukça zor ve zahmetli bir süreci kapsamaktadır. Bütün bu süreçler yukarıda da bahsedildiği gibi "Kars kazı" gibi ayırt edici bir tanımlamaya olanak tanımaktadır. Kars kazının yetiştirilme aşamalarının detaylı bilgisi için bk. (Altunsabak, 2022b, s. 145-151).

Sözleşmesi'nde çekince olarak görülen "aşırı ticarileştirme" burada da bir risk alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Kars'a gelerek restoranlarda sunulan kaz etini tadan birçok ziyaretçi, bu yemeğin geleneksel yapısından uzaklaştırıldığını, fiyat ve tat olarak abartıldığını düşünmektedir: "Kars'taki hiçbir restoranda kaz etinin güzel piştiğine inanmıyorum. Karşılı bir arkadaşımın annesi yapmıştı, çok mükemmeldi." (K.K.34). Kaynak kişinin verdiği bilgiler, geleneksel yemek kültürü ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişki için karakteristik bir örnek sunmaktadır. Geleneksel yemek kültürünün popülerleşmesi, ekonomik açıdan sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlasa da sürecin iyi yönetilememesi, kültürel unsurla ilgili olumsuz yorumları da beraberinde getirmektedir. Bu da bir süre sonra hem geleneksel öğelerin içini boşaltmakta hem de sürdürülebilir kalkınmaya zarar vermektedir. Dolayısıyla aşırı ticarileştirmenin olumsuz etkilerine, diğer unsurlarda olduğu gibi geleneksel yemek kültüründe de aşırı şekilde dikkat etmek gerekmektedir. Kısacası kaz etinin Kars için imgesel bir yemek olduğu, Kars'a gelen ziyaretçiler tarafından büyük oranda tadına bakıldığı fakat fiyat ve lezzet açısından tatmin edici seviyede görülmediği tespit edilmiştir. Birçok ziyaretçi Kars'ta uzun süre kalmadıkları ve ziyaretçilerin sürekli değişmesinden kaynaklı olarak restoranların özeleştirme yapma düşüncesinde olmadığını belirtmiştir. Bu tür bir görüşün gerçekliği kent imajına zarar vererek sürdürülebilir kalkınma açısından büyük problemlere neden olmaktadır.

Kars'ın kültürel kimliğini yansıtmaya açısından dikkat çeken ve imgesel özellikler gösteren bir diğer unsur kaşar ve gravyer peyniridir. "... kaşar, Kars'ın simgesi haline dönüşmüş hatta çağrışım yapacak düzeyde kentle özdeşleşmiş bir hayvansal bir gıdadır." (Aslan Çetin, 2022, s. 164). Kendine has kültürel birikime dayalı şekilde el yapımı olarak varlığını sürdürmesi, kültürel birikim ve aktarıma sahip olması (Atış ve Çelikoğlu, 2017, s. 321) gibi özellikler nedeniyle

şehirle çağrışım yapacak düzeyde bir simgeleştirmeye sahiptir. Kaşar peyniri başta Trakya ve Marmara olmak üzere Türkiye'nin birçok bölgesinde üretilmekle birlikte, Kars kaşarının doğal ve beşeri çevre özelliklerinden kaynaklı olarak çeşitli üretim farklılıklarına ve karakteristik özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. (Demir, 2016, s. 69). İlhan Koçulu, Kars kaşarının ayırt edici özelliklerini beş noktada toplamaktadır: Birincisi kullanılan sütün yayla sütü olmasıdır. İkincisi peynirin mera sezonunda yapılmış olması gerekir. Üçüncüsü peynirin sulu haşlama yöntemi ile yapılmasıdır. Dördüncüsü göbeğin elle tutulması iken beşincisi ise "karayel" ile olgunlaştırma yani kuzeyden rüzgâr alan bir yerde kırk gün bekletilmesidir. (2018, s. 60). Kendine has üretim özelliklerine sahip Kars kaşarı bugün çoğunlukla ticari amaçlarla üretilse de, Altunsabak'ın verdiği bilgilere göre kaşar, eski dönemlerde kışlık tüketim için yapılan bir peynir çeşididir. Kaşar peynirinin uzun süre bozulmadan tüketilebilir olması, kışların uzun sürdüğü Kars'ta üretiminin yaygınlaşmasını sağlamıştır. (2022b, s. 173). Yerel bir ürünken ulusal hatta uluslararası boyutta tanınan bir gastronomik unsura dönüşen kaşar peyniri, bugün Cevdet Avcı'nın da belirttiği gibi, denetimler neticesinde standardizasyon sağlanarak ulusal ve uluslararası pazarda ortak bir algının şekillenmesini mümkün kılmış, coğrafi işaret tescilinin etkisiyle tüketicinin gözünde olumlu bir imaj oluşturmıştır. (2021, s. 271).³⁰ Kaşar peyniri ile benzer imgesel özelliklere sahip bir diğer peynir çeşidi de "gravyer peyniridir." Altunsabak'ın verdiği bilgilere göre gravyer peyniri ilk olarak Boğatepe Köyü'nde başlamıştır ve buradaki köylüler 1900'lü yılların başında Kafkasya'dan gelirken bu peyniri bilmektedirler. (2022b, s. 178). Çünkü 1850 yılında Kafkasya'da İsviçreli peynir imalatçılarınun gravyer imalatını başlattığı

³⁰ Levent Gelibolu Kars kaşarının pazarlama sorunları üzerine yaptığı bir çalışmada, 70-80 yıllık bir tarihe sahip olmasına rağmen Kars kaşarının ulusal ve uluslararası pazarda yetirince rekabet edemediğini ve bunun başat nedeninin markalaşma konusundaki yetersizliklerden kaynaklandığını belirtmektedir. (2009, 164). Ayrıntılı bilgi için bk. (Gelibolu, 2009).

kayıtlar arasındadır. Kafkasya halklarının birçoğu gravyer üretimini Almanya ve İsviçre’den gelen ustalardan öğrenerek Kars’a taşımışlardır (Arınç, 2018, s. 12). 1920’lerde ise Kars’ta gravyer üretimi, birkaç Alman aile dışında Terekeme aile ve ustalar tarafından devam ettirilmiştir (Tatari, 2018, s. 108). Ustalık gerektiren bir peynir olan gravyer, mayıs ve temmuz ayları arasında elde edilen sütten yapılmaktadır. Bu zaman aralığında sütün yağ oranı %4 civarında olduğu için gravyer üretimine oldukça elverişlidir. Temmuz ayından sonra sütün yağ oranı arttığı için, bu tarihten sonra gravyer yapılmamaktadır. (Yurtsever, 2023, s. 49). Günümüzde de üretiminin devam ettiği gravyer peyniri özellikle sosyal medya platformlarında, “Tom ve Jerry’deki peynir” olarak tarif edilmektedir. Delikli yapısından dolayı bu şekilde tanımlanan gravyer peyniri, kaşar peyniri ile birlikte Kars’ın sürdürülebilir kalkınmasında önemli bir yere sahiptir.

Görsel 14: Kars’ın imgeleşen peynirlerinden gravyer. 19 Nisan 2025.

Ekşi Sözlük’te gravyer peynirinden olumlu bahseden yorumlara rastlanmaktadır. “garcus” adlı kullanıcı, “gravyeri harika olan şehir. tadı hala damağımda. olsa da yesek.” (URL-22), “gmercn” adlı kullanıcı ise “kendine has ürünleri olan serhat şehrimiz” (URL-23) ifadesinden sonra peynir ürünle-

rini sıralamasıyla âdeta kaşar peyniri ve gravyerin Kars gastronomisindeki önemine değinmektedir. Kars'taki alan araştırmamızda ziyaretçilerin süt ürünleri konusunda oldukça olumlu görüşlere sahip olduğu görülmüştür. Birçok ziyaretçi, peynirlerin lezzet açısından tatmin edici olmalarının yanı sıra fiyat olarak da uygun olduğunu belirtmiştir. Kaynak kişi 26, "Peynir ve tereyağı gibi sütte elde edilen ürünleri lezzet açısından çok başarılı buluyorum. Fiyatları da uygun." sözleriyle bu durumu ifade ederken kaynak kişi 25 ise, Kars'a gelmesinde gravyer peynirinin etkisinin büyük olduğunu vurgulamıştır. Bu vurgu, aslında gastronomik unsurların turizm hareketliğinde ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu ve sürecin doğru bir şekilde yönetilmesinin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki olumlu etkilerini görmek açısından dikkat çekicidir.

Kars gastronomisinde öne çıkan bir diğer unsur baldır. Kars balı olarak adlandırılan bu unsur, kaşar ve gravyer peyniri ile birlikte hem tüketim hem de hediye amaçlı tedarik edilen ürünlerin başında gelmektedir. Mucip Demir'in verdiği bilgilere göre, iklimatik özellikleri sebebiyle Kars, farklı nitelikteki arıcılık üretimine katkı sağlamaktadır. (2014, s. 213). Bu nedenle Kars balının yöredeki bitki florası, doğa koşulları ve iklimi nedeniyle üne sahip olduğu bilinmektedir. (URL-24). Ayrıca Kars balının kendine özgü bir yapıda olmasını sağlayan bir diğer faktör, bölgenin "Kafkas arı ırkına" sahip olmasıdır. (Balci, 2024, s. 566). 2018 yılında coğrafi işaret tescilli olmuş olan Kars balı hakkında Ekşi Sözlük taramalarında olumlu yorumlar yapıldığı görülmektedir. "neruda" adlı kullanıcı muhteşem olarak adlandırdığı Kars balının gırtlacağı yakmadığını (URL-25) belirtirken "birgulsenaglayacagim" adlı kullanıcı ise Kars balının lezzet açısından üst sıralarda olduğunu (URL-26) ifade etmiştir. Yapılacak reklamların yanı sıra bal temalı festivaller ile Kars balının tanıtımına katkı sağlanarak sürdürülebilir kalkınma açısından değeri artırılabilir.

Görsel 15: Iğdır'da bozbaş, Kars'ta ise piti olarak bilinen yöresel yemek. 21 Nisan 2025.

Kars'ta son zamanlarda dikkat çeken bir diğer yemek "piti"dir. Seda Derinalp Çanakçı'nın yaptığı bir araştırma-ya göre piti, Kars denilince ilk akla gelen yöresel yiyecekler arasındadır. (2019, s. 890). "Piti, Kafkasya Türklerinin yemeğidir. Kars'tan başka İran ve Iğdır'da da pişirilmektedir. İran'daki ismi Abguş, Iğdır'daki ismi ise Bozbaş'tır. Piti yemeği için kullanılan malzemeler kuzu incik, kuyruk yağı, nohut, zerdaçal baharatı ve tuzdur." (Bayat, 2020, s. 2643). Kars için yöresel yemeklerden biri olan piti, Mehmet Akif Şen'in yaptığı alan araştırmasına göre Kocaeli'nde yaşayan Karslılar tarafında da büyük oranda korunmuştur. (2021, s. 266). Kars gastronomisinde önemli bir yere sahip olan pitinin ziyaretçiler tarafından ilgiyle karşılandığı görülmektedir. Ekşi Sözlük verilerinden yola çıkarak "yeniraki" adlı kullanıcının "piti yiyemeden döndüğüm kent. pişmanım." (URL-27) ifadesiyle

piti ile Kars'ı özdeşleştirdiğini söyleyebiliriz. “kokomichu” adlı kullanıcı da yine “kars ile özdeşleşmiş yemek” (URL-28) tanımlamasında benzer bir vurgu yapmaktadır. Kimi kullanıcıların ise “Kars’a gelince mutlaka yenmesi gereken yemek” ifadesini göz önüne alarak pitinin Kars turizminde gittikçe yükselen bir yöresel yemek olduğunu söylemek mümkündür.

Kars gastronomisinde “evelik aşından hangele, umaç helvasından erişte aşına, keteden hörre aşına” kadar birçok ögenin olduğunu, fakat çalışmanın sınırları gözetilerek bunların her birine tek tek yer verilemediğini ve Kars özelinde yapılacak gastronomi çalışmalarında bahsedilen yiyeceklerin değerlendirilebileceğini belirtmekte yarar vardır.

Atlı Cirit Sporu

Geleneksel sporlar, yapıları ve işlevleri nedeniyle sürdürülebilir kalkınmada önemli misyona sahip olabilecek niteliktedirler. Sporun fiziki ve psikolojik sağlık üzerindeki gözle görülür etkileri, insan yaşamındaki önemini gün geçtikçe artırmaktadır. Özellikle kent yaşamının bir sonucu olarak ortaya çıkan hareketsiz yaşam tarzının yarattığı sıkıntılar, sporun sosyallikten öte, gereklilik olarak görünmesine neden olmaktadır. Bu noktada geleneksel sporlar da sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden “sağlıklı ve kaliteli yaşam” madde siyle örtüşmektedir. Bu bölümde sürdürülebilir kalkınma açısından incelenen atlı cirit sporu, yoğun güç sarf edilen bir spor olmasının yanı sıra seyir zevkiyle de psikolojik bir rahatlama sağlamaktadır. Bununla birlikte içerisinde barındırdığı hayvan sevgisi de bir başka özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu spor, diğer birçok geleneksel spor gibi doğaya karşı herhangi bir zarar içermemekle birlikte insan-doğa uyumunda vasıta olabilecek özelliklere sahiptir. Atlı cirit sporunun günümüzde aktif bir şekilde yaşatıldığı yerlerden biri olan Kars, ata sporu aidiyetini de bu spor üzerinden ta-

mamlamaktadır. Türk kültüründeki ata binme özellikleri, atlı cirrit vasıtasıyla Kars'ta devam etmektedir. Böylece cirrit denilince akla ilk gelen illerden olan Kars'ın kültürel kimliğinde bu oyunun önemli bir yer tuttuğu söylenebilir.

Görsel 16: Atlı Cirrit Sporundan bir görüntü. Kars/Selim. 2 Mart 2025.

Yedişer at ve sporcudan oluşan iki takımın, at ve binicisinin bütün hâlinde hareket ederek oynadığı, aksiyonu yüksek bir spor olan cirrit (Seymen, 2022, s. 7), sözcük anlamı olarak oyunda atılan değnek (Akalın vd., 2011, s. 469) anlamına gelirken atlı cirrit sporu ise adını çevgen de denilen temrensiz mızraktan (cirrit) almaktadır. Orta Asya kökenli bir savaş oyunu olan cirrit, bugün Anadolu'da turizm amaçlı atçılık kulüpleri tarafından oynanırken Orta Asya'da nispeten güncelliğini korumaktadır. (Halıcı, 1993, s. 26). Atlı cirridin Anadolu-Türk kökenli bir oyun olduğuna dair görüşler olsa da bu konuda görüş birliğine varmak zor görünmektedir. (Çiftçi, 2011, s 89). Köken tartışmaları bir yana bırakılırsa, atlı cirrit oyununun Türkistan'dan Türkiye'ye kadar birçok farklı bölgede oynandığını söylemek mümkündür. M. Fatih Karahüseyinoğlu'nun verdiği bilgilere göre "atlı cirrit oyunu, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar Anadolu'nun yaygın bir oyunu iken son yıllarda Balıkesir, Söğüt, Konya, Kars, Erzurum, Bayburt, Sinop,

Gaziantep, Antalya, Bursa, yörelerinde Doğu, Batı, Güney ve Kuzey Anadolu'nun pek çok köyünde geleneksel güreşlerle beraber yapılmıştır." (2007, s. 82). Atlı ciritle oyununun geçmişten günümüze aktif bir şekilde yaşatıldığı illerden biri de Kars'tır. Günümüzde, özellikle Kars'ın Selim ilçesinde ciritle oyununun yaygın bir şekilde oynandığını Selim'de yaptığımız alan araştırmasına dayanarak söyleyebiliriz. 2025 yılı itibarıyla Selim'de 6 adet atlı ciritle kulübü faaliyetlerini sürdürmektedir. Özellikle aralık ve nisan aylarını kapsayan süreçte neredeyse her hafta sonu atlı ciritle kulüpleri arasında bir müsabaka gerçekleştirilmektedir.

Kars'ta son yıllarda artan turizm potansiyelinin, ciritle sporunun turizm odaklı yapıldığını düşündürse de durum tam olarak böyle değildir. Turizmle ilişkisi olmasına rağmen buradaki oyunlar, icracı-icra muhatabı³¹ açısından geleneksel bağlamına oldukça yakın bir şekilde oynanmaktadır. Kaynak kişi 45'in verdiği bilgilere göre, Kars'ta ciritle oyunu turistlere yönelik yapılmamaktadır. Ciritle oyuncular ve izleyenler tamamen gönüllü bir şekilde bu geleneği yaşatmakta ve bundan haz duymaktadırlar. Kaynak kişi 45'e göre, turistler olsa da olmasa da Selim ilçesinde bu oyun yakın dönemde de devam edecektir. Sinan Kurt, turizm ve somut olmayan kültürel miras üzerine yaptığı bir çalışmada, yabancı turistlerin yağlı güreşe ilgisinin turizmciler tarafından fark edilmesiyle yılda bir defa yararlanılan bir festivalden, zaman ve mekân sınırı olmadan turistlerin deneyimleyebilecekleri uygulamalı bir halk bilim örneğine dönüştürüldüğünü (2024, s. 305) belirtir. Bu noktada ciritle için de benzer bir uygulama düşünülebilir fakat turizmin bir yandan ekonomik katkılar sağlarken bir yandan ise miraslar üzerindeki yıkıcı etkisinin göz önüne alınması gerekmektedir. Çünkü ciritle, Selim'de genellikle kış ve bahar aylarında belli aralıklarla oynanan bir oyundur.

³¹ İracı ile ciritle oyuncular, icra muhatabı kavramıyla da ciritle oyununu izleyenler ifade edilmektedir.

Altı cirit kulübüne ait takımlardan ikisi eşleşerek kış dönemi boyunca her hafta bir müsabaka gerçekleştirirler. Böylece bir takım ayda ortalama bir ya da en fazla iki kez sahaya çıkar. Diğer süreler ise atların dinlenmesine ve bakımına ayrılır. Oyunun turizm odaklı yapılması, zaman ve mekân sınırlarını kaldırarak, insani ve çevresel boyutta birçok probleme yol açacaktır. Bir süre sonra ise odak tamamen turizme yönelecek böylece yöre halkı tarafından kimlik ve aidiyet unsuru olarak görülen bu “ata sporu”, bahsedilen özelliklerini yitirecektir. Kısacası çalışma boyunca vurgulanan turizm-kültürel miras ilişkilerinin cirit örneğinde de görüldüğü gibi dengede tutulması mirasın özelliklerini koruyarak gelecek kuşaklara aktarılması açısından önem arz etmektedir.

Selim ilçesinde oynanan atlı cirit oyunları her ne kadar turizm odaklı yapılmısa da fotoğraf sanatçısı gibi dışardan gelen kimi ziyaretçilerin varlığı, oyuncular üzerinde bir motivasyon sağlamaktadır. Bununla birlikte Selim ilçesi, Kars merkeze 30 km uzaklıkta olması sebebiyle, ziyaretçilerin kolaylıkla ulaşacağı bir konumdadır. Bunun yanı sıra ilçenin ve atlı cirit oyunlarının gerçekleştiği sahanın, Erzurum-Kars yolu üzerinde yer alması görünürlük açısından önemlidir. Kars’a karayolu ile gelen bir kişi direkt olarak bu sahanın yanından geçmektedir. Buna rağmen tanıtım noktasında oldukça eksiklikler olduğunu söylemek mümkündür. Öncelikle cirit sahasını gören bir ziyaretçinin, eğer o anda bir müsabaka yoksa bu alanın atlı cirit sahası olduğunu anlaması oldukça zordur. Çünkü ne bir tabela ne de cirit oyununa dair bir imge vardır. Oysaki yol kenarına yapılacak atlı cirit heykeli, hem tanıtım noktasında büyük bir misyon yüklenecek hem de Selim ilçesinin cirit ile kurduğu imgeselliği güçlendirecektir. Nitekim altı cirit imgesi, “Selim Belediyesi” ve ilçenin en önemli video içerik üretici “Selimliyiz Alemde Tekiz” platformu tarafından logolarında kullanılmaktadır.

Görsel 17: Selim Belediyesi logo. Kaynak: URL-29.

Selim Belediyesi'nin logosunda Türk Bayrağı ve karlı Allahuekber Dağları ile birlikte atlı cirit imgesine yer verildiği görülmektedir. Allahuekber Dağları ile Sarıkamış Şehitlerine atıf yapması ve atlı ciriti de bu dağların önünde göstermesi, aslında görsel açıdan belirli bir gerçekliğe sahiptir. Nitekim Selim'de oynanan atlı cirit oyunları tam olarak arkaya bu tür dağları alarak benzer bir görsel oluşturmaktadır. Atlı cirit imgesine logoda yer veren bir diğer platform "Selimliyiz Alemde Tekiz" sosyal medya içerik üreticisidir.

Görsel 18: "Selimliyiz Alemde Tekiz" sosyal medya platformuna ait logo. Kaynak: URL-30.

Instagram ve Facebook platformlarında varlık gösteren “Selimliyiz Alemde Tekiz” sayfası, “Selim’i anlamak anlatmak, tanımak ve tanıtmak” misyonu ile içerik üretmektedir. Özellikle atlı cirit oyununun oynandığı dönemlerde, müsabakalar ile ilgili yaptığı duyuru ve alandan yayınlarla oyunun tanıtımına büyük katkı sağlamaktadır. Platforma ait logo incelendiğinde atlı cirit oyununun yanı sıra kar tanesi, Allahuekber Dağı, Türk Bayrağı, Atatürk, Kafkas figürü ve Doğu Ekspresi imgelerine yer verilmektedir. Simgesel üretimler olan logolarda (Yılmaz, 2023, s. 45), çoğu zaman ilgili kentin tarihî ve kültürel imgelerinden faydalanılmaktadır. (Çakır, 2013, s. 54). Bu logoda da Sarıkamış Harekâtı gibi tarihî olayların yanı sıra atlı cirit oyunu gibi somut olmayan kültürel mirasa ve kar tanesi, karlı dağ gibi doğa betimlemelerine yer verilmiştir. Dolayısıyla atlı cirit oyunu Selim ilçesi ile özdeşleme yolunda ilerlemektedir. Selim’de bulunan atlı cirit sahasına yapılacak bir heykel, ilçedeki atlı cirit oyununun varlığına dair büyük bir tanıtım sağlayacaktır. Çünkü bu tür bir heykel Kars’a gelen ziyaretçilerde de farkındalık oluşturarak atlı cirit sporuna dair bir ilgi uyandırabilecektir. Nitekim geleneksel sporların sürdürülebilir kalkınmadaki önemi bilinmektedir. Örneğin, “...Erzurum Büyükşehir Belediyesi tarafından düzenlenen Geleneksel Atlı Cirit Şöleni kapsamında Erzurum’a çevre illerden birçok sporcu ve seyirci gelmektedir. Bu organizasyon turizmin canlılığı için bir katkı sağlamaktadır.” (Karcıoğlu ve Söylemez, 2022, s. 203). Yalnızca ilgili sporun katılımcıları değil, şehir dışından gelen ziyaretçiler ve medya da böylesi bir etkinliğe ilgi göstermektedir. Atlı cirit gibi geleneksel sporlar, sundukları görsel şölenle kültür turizminde önemli bir yer tutacak potansiyele sahiptir. Çünkü Miranda Cornelisse’nin de ifade ettiği gibi, turist deneyimi yalnızca dokunabilir ürünlerden veya hizmetlerden değil, aynı zamanda deneyimin unutulmaz olma ve akılda kalıcılık derecesinden etkilenmektedir. (2014, s. 104).

Bahsedilen deneyim için atlı cirit sporu eşsiz bir imkân sunmaktadır. Nitekim sınırlı bir şehirde varlığını sürdüren atlı cirit oyunu, bu açıdan sürdürülebilir kalkınmada önemli bir misyona sahip olabilecektir.

Spor; sürdürülebilir turizm, barışın teşvik edilmesi, sürdürülebilir sağlık gibi sürdürülebilir kalkınmanın birçok alanında önemli bir rol oynamaktadır (Dai ve Menhas, 2020, s. 1421). Fakat atlı cirit sporunun Kars turizminde nasıl bir yer tuttuğuna dair yapılan görüşmelerde birçok ziyaretçinin Kars'ta atlı cirit sporunun yapılması ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmadığı görülmüştür. Oysaki Cüneyt Korkut'un yaptığı bir araştırmaya göre, cirit ile ilgili medyada yapılan haberler Erzurum, Erzincan, Kars, Bayburt, Sivas gibi birkaç il ile sınırlıdır. (Korkut, 2020). Kars, cirit denince akla gelen birkaç şehirden biri olmasına rağmen, tanıtım yetersizliği nedeniyle esaslıca bilinmemektedir. Birkaç yerel haber platformunun tanıtım çalışmalarının dışında bu konuda çok fazla bir farkındalık olduğu söylenemez. Alan araştırması verilerinde de benzer sonuçların çıktığı söylenebilir. Kaynak kişi 8, "Atlı cirit sporunu biliyordum ama Kars'ta yapıldığını bilmiyordum." Kaynak kişi 18, "Atlı cirit sporunun Kars'ta yapıldığını hiç duymadım." Kaynak kişi 25, "Atlı Cirit sporunu duymuştum ama görme imkânım olmadı." sözleriyle atlı cirit sporunun ana merkezlerinden biri sayılabilecek Kars'ta bu oyunun oynandığını duymadığını ifade ederken tanıtımların ne kadar yetersiz olduğunu gözler önüne sermektedir. Aslında Kars'ta Ani Ören Yeri ya da Çıldır Gölü gibi kimi mirasların yeterli denilebilecek düzeyde tanıtımı yapılmaktadır. Ama bu tanıtımlar genelde tek yönlü olma özelliği göstermektedir ki bu durum ziyaretçilerin de dikkatini çekmektedir. Kaynak kişi 24, "Kars'ta turizmin reklamının çok olduğunu düşünüyorum. Fakat reklam yalnızca tren üzerinden değil, diğer turizm varlıkları üzerinden de yapılmalı." Bununla birlikte kaynak kişi 30, "Cirit Kars'a gelmemde etkili

değil, fakat yol üstünde görünce durup izledim.” ifadesiyle atlı cirit sporunun Kars şehrinin tanıtımındaki potansiyelini görmek açısından önem taşımaktadır. Atlı cirit oyununu için henüz yeterli farkındalık oluşmamış olsa da bu sporun şehrin kültürel kimliğinde oldukça olumlu roller oynadığı söylenebilir. Özellikle genç kuşakların oyuna gösterdikleri ilgi, bu sporun yakın dönemde de yaşatılacağını düşündürmektedir. Nitekim ata sporu olarak ifade edilen cirit sporuna gösterilen karşılıksız ilgi, kimlik ve aidiyet duygularını da pekiştirerek sürdürülebilir kalkınma için araç olabilmektedir.

Festival, Şölen, Geleneksel Kutlamalar

Bir bölgenin veya şehrin somut olmayan kültürel miras açısından sürdürülebilir kalkınmasında en etkin rol oynayan unsurlardan biri de festival, şölen ve geleneksel kutlamalardır. Yapı ve işlev açısından çok yönlü bir niteliğe sahip olan festival, şölen ve geleneksel kutlamalar, bu özellikleriyle sosyal bilimlerin birçok alanı için inceleme konusu olmaktadır. Somut Olmayan Kültürel Miras’ın “Toplumsal Uygulamalar, Ritüeller ve Şölenler” başlığı altında değerlendirilen bu uygulamalar, günümüz kent toplumunda da işlevsel bir role sahiptir. William R. Bascom, “Folklorun Dört İşlevi” başlıklı yazısında folklorun; eğlence, kültürün onaylanması, eğitim ve davranış örüntülerini sürdürme işlevinden bahsetmektedir (2014, s. 1-86). Festival, şölen ve geleneksel kutlamalar da günümüz kent toplumunda Bascom’un işaret ettiği işlevlere sahiptir. Bununla birlikte festival, Alessandro Falassi tarafından çeşitli biçimlerde ve eşgüdümlü etkinlikler aracılığıyla etnik, dilsel, dinsel, tarihsel bağlarla birleşmiş, aynı dünya görüşünü paylaşan bir topluluğu üyelerinin doğrudan ya da dolaylı olarak katıldığı, belirli aralıklarla tekrarlanan toplumsal bir olay (1987, s. 2) şeklinde tanımlanmaktadır. Festivallerin kolektif olağanüstü olaylar olarak grup yaşamında kökleşmiş

amaçlara hizmet etmesi, karşılıklı ve paylaşılan sorumluluk sistemleri, festivale katılımı ve katılımın devamlılığını sağlar (Stoeltje, 2015, 339). Bu açıdan bakıldığında “Ritüeller, festivaller ve şöenler, insanları bir araya getirir, dayanışma duygusunu artırır ve topluluklar arasında ortak bir kimlik oluşturur. Bu da sürdürülebilir kalkınmanın temelinde yer alan toplumsal dayanışmayı destekler.” (Ölçer Özünel, 2023, s. 116). Görüldüğü üzere sürdürülebilir kalkınmada özellikle grup bilinci kazanma açısından önem arz eden festivaller, ziyaretçilerin herhangi bir destinasyon merkezine gelmesinde de güçlü bir etkiye sahiptir.

Nitekim turizm çalışmalarında festivallerin ayrı bir olgu olarak incelenmesi, “festival turizmi” kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Diane O’Sullivan ve Marion J. Jackson, bu kavramı festival döneminde, festival mekânının dışından gelen insanların ziyaret etmesi (2002, s. 325) olarak tanımlamaktadır. Festival kavramının turizm araştırmalarında ayrı bir başlık etrafında incelenmesi, bu kavramın turizm açısından önemine bir işaret sayılabilir. Bununla birlikte festivallerin halk bilimi disipliniyle yakından ilişkisi, onu kültür turizmi açısından da önemli bir noktaya taşımaktadır. Çünkü birçok festival, içerisinde folklorik bir yapıyı barındırmaktadır. Bu da özellikle yerel kültürlere ilgi duyan insanlar için bir motivasyon kaynağı olabilmektedir.

“Kars il ve ilçelerinde de ulusal ve uluslararası festivaller düzenlenmektedir. Sarıkamış Kış Oyunları Festivali, Peynir Tadım Şenliği, Uluslararası Altın Kaz Film Festivali, Koç ve Kültür Festivali düzenlenen bu etkinlikler arasındadır.” (Akyol, 2022, s. 88). Geçmişte veya günümüzde Kars’ta çeşitli festivaller düzenlense de bunların gelenekselleşerek belirli bir sürekliliğe oturmadığı görülmektedir. Oysaki Kars, farklı temalarda sürdürülebilir birçok festival, şöen ve geleneksel kutlamaya ev sahipliği yapabilecek tarihî ve kültürel geçmişe sahiptir. Nevruz ve Hıdırellez gibi geleneksel kutlamala-

rın yanı sıra, geçmiş yıllarda düzenlenen Uluslararası Altın Kaz Film Festivali, Uluslararası Murat Çobanoğlu Âşıklar Bayramı gibi etkinlikler Kars'ın tanıtılmasında, şehrin kültürel kimliğinin yansıtılmasında ve bireylerin kültürel aidiyetlerinde güçlü etkiler bıraksa da bu tür etkinliklerin sürdürülerek günümüze ulaşması mümkün olmamıştır. Günümüzde popülerlik açısından büyük bir kazanım elde eden Kars şehrinde, yeniden canlandırma yöntemiyle³² yapılacak Nevruz ve Hıdırellez kutlamalarının yanı sıra şehrin kültürel kimliğini yansıtacak festivallerin düzenlenmesi, sürdürülebilir kalkınma açısından olumlu gelişmeler olarak not edilebilir.

2. Uluslararası Altın Kaz Film Festivali nedeniyle birçok ünlünün Kars'a geldiğine dair kayıtlar mevcuttur. Mehmet Öz'ün dönemin gazetelerinden elde ettiği bilgilere göre bu festivale; Şener Şen, Cem Yılmaz, Nejat İşler, Tuncer Kurtiz, Zeki Demirkubuz, Olgun Şimşek, Uğur Yücel, Erkan Can gibi dönemin ünlü isimleri katılmıştır (2021, s. 245-249). Yine Öz'ün verdiği bilgilere göre 4. Uluslararası Murat Çobanoğlu Âşıklar Bayramı'na 320 âşık katılmıştır (2021, s. 267). Bahsi geçen festivallerin ulusal çapta yankı uyandırdığını dönemin gazete haberlerinden ve katılımcı sözlüklerde yapılan yorumlardan anlayabiliyoruz. Evrim Ölçer Özünel, bahsi geçen kutlamaların sürekliliğinin çok sayıda bireyin katılımı ile toplumsal, siyasal, yasal kurum ve mekanizmalarının seferber edilmesine bağlı olduğunu belirtir (2023, s. 116). Günümüzde zaman zaman çeşitli kurumlar tarafından farklı tarzda festivaller düzenlense de, Ölçer Özünel'in sıraladıkları eksikliklerden kaynaklı olarak bunların henüz etki oluşturma gücünden

³² Yeniden canlandırma, "Artık kullanılmayan ya da terk edilmiş olan kültürel uygulamaları ve fikirleri yeniden harekete geçirmeleri ve yeniden icat etmeleri konusunda insanları yeniden harekete geçirmek ya da teşvik etmek" (akt. Oğuz, 2014b, s. 27) olarak tanımlanabilir. Yeniden canlandırma turizmin yanı sıra kentin geçmişine dair kimlik ve pratikleri kentliye kazandırmayı amaçladığı için kültür aktarımı açısından oldukça önemlidir. Çünkü kent merkezlerinin terk edilmesi yalnızca mekânın değil, toplumsal bellek ve kültürel pratiklerin de zayıflaması, hatta yok olması sonucunu doğurur (Tekin, 2021, s. 88).

yoksun oldukları söylenebilir. Nitekim Ekşi Sözlük'te yaptığımız netnografik araştırmada ve Kars'ta gerçekleştirdiğimiz alan araştırmasında hiçbir katılımcının Kars ve festival konusunda herhangi bir farkındalığa sahip olmadığı görülmüştür. Oysaki son yıllarda mekân olarak sinema sektöründe Kars'ın sıklıkla yer alması, Kars'a gelen ziyaretçilerin mutlaka âşık-lık geleneğini ve Kafkas halk oyunlarını restoran ve kafelerde deneyimlemesi, yine Kars gastronomisine ait unsurların ilgi çekiciliği gibi nedenler, Kars'ta yapılacak ve sürekliliğe oturtulacak festivallerin, hem ulusal hem de uluslararası çapta şehrin tanıtımına büyük katkılar sağlayacağı ortadır.

Kültür Turizmi ve Sürdürülebilir Kalkınma Kavramları Arasında Kars Kafkas Halk Oyunları

Yöresel oyunlar, yöresel danslar, halk dansları, geleneksel danslar gibi farklı adlandırmalara sahip olan halk oyunları; bir şehrin coğrafyasını, kültürünü, aidiyet unsurlarını yansıtmaları bakımından önemli bir yerde durmaktadır. Yöreye özgü ve yöre halkı tarafından icra edilen bu danslar için genel olarak halk oyunu kavramı kullanılsa da Metin And bu tanımlamaya karşı çıkmaktadır. And'a göre, halk oyunu kavramı bütün yurdu kapsayan, yaygın, bütün halkın bildiği dansları kapsar. Fakat Türkiye'de bütün yurdu kapsayan ve halkın tümü tarafından bilinen danslar yoktur. Bunun yerine her bölgenin ve ilin ayrı dansları olduğu için bunlara "köylü dansı" demenin daha doğru olacağı (2021, s. 143) kanaatinde. Çalışmanın amacı kavramın niteliği olmadığı için, bu tür tartışmalara girmeden bu çalışmada da yaygın kullanım olan halk oyunları kavramı tercih edilmiştir. "Halk oyunu göze ve kulağa hoş gelecek şekilde düzenlenmiş, ölçülü ve dengeli hareket yoluyla estetik bir etki ve heyecan yaratan, çoğunlukla ses birimlerinden meydana gelen, halk müziğiyle desteklenmiş, hareket ve müzik bütünleşmesidir." (Bali, 2017, s. 81). Halk oyunları sundukları görsel niteliklerle, eğlendirici

bir işleve sahiptir ve bu yönüyle farklı bağlamlarda varlıklarını sürdürülebilirler.

Günümüzde Kars halk oyunlarının 3 farklı icra ortamı olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki düğün, sünnet, nişan vb. geleneksel eğlence mekânlarındaki icralardır. Bu icra mekânlarında genellikle halay, bar ve tek oyun adı verilen Kafkas kökenli halk oyunları icra edilmektedir. Bu tür icralar günlük kıyafetlerle ve hata yapma kaygısı güdülmezsizin gerçekleştirilmektedir. İkinci icra mekânı, resmî kurumlarca yapılan tören alanlarıdır. Örneğin şehrin kurtuluş günü, üniversitenin akademik açılışı, millî bayramlardaki kutlamalar vb. bahsedilen icra ortamlarıdır. Burada Kafkas gösterilerinin yanı sıra zaman zaman halaya da yer verildiği görülmektedir. Gösterilerde uzman ekipler, tek tip bir kıyafet ile hatasız bir koreografi sunma kaygısındadırlar. Üçüncü icra ise kafe ve restoranlarda genel olarak turistlere yönelik yapılan ve ekonomik kaygının ön planda olduğu icralardır. Bu icralar profesyonel ekipler tarafından sınır bir alan ve zamanda gerçekleştirilen Kafkas gösterilerini kapsamaktadır. Halk oyunlarının bahsedilen farklı icra bağlamları sürdürülebilir kalkınmada karşıt durumlu yapılar ortaya çıkarmaktadır.

Kars halk oyunları halay, bar, Kafkas gibi değişik şekillerde ortaya çıkmaktadır. Kars'ın Kafkasya ve Anadolu arasında bir geçiş bölgesi olması, farklı kültürlerin bir arada yaşaması halk oyunlarının da zengin bir nitelikte olmasını sağlamıştır. Düğünlerde ayırım yapılmaksızın halk oyunlarının her çeşidine yer verilmesi, toplum nezdinde ortak bir değer olarak görülmesini sağlamıştır. Ahmet Erman Aral'ın, "Nevruz'un "ortak değer olma niteliği" ön planda tutularak kutlanmasının uygulama ve aktarım süreçlerini zenginleştireceği ve bu bakış açısının, kültürün birleştirici ve yenileyici yönünün vurgulanması açısından daha faydalı olduğu..." (2023, s. 632) düşüncesini göz önüne alarak Kas halk oyunlarının da benzer şekilde kültürü birleştirici özelliği olduğu ve sürdürülebilir kalkınma süreçlerine destek verdiği söylenebilir.

Geleneksel bağlamda icra edilen halk oyunlarında, estetik kaygı oldukça düşük seviyededir ve ilgili topluluğun hemen bütün fertleri icraya katılabilmektedir. Tuna Yıldız'ın somut olmayan kültürel miras unsurlarının, onu yaşatan, koruyan ve aktaran topluluktan, gruptan veya bireyden bağımsız olmayacağı (2020, s. 10) ifadesini göz önüne alarak bireylerin halk oyunlarına göstermiş oldukları ilginin sürdürülebilir kalkınma amaçları için olumlu bir durum olduğu söylenebilir. Çünkü birey bu oyunlara katılarak sağlıklı bir yaşam için önerilen egzersizi gerçekleştirir, ait olduğu toplumun kültürünü öğrenerek genç kuşaklara aktarabilir, aidiyet duyguları ve grup bilinci güçlenebilir. Bütün bu kazanımlar da sürdürülebilir kalkınma için araç olabilir.

Bununla birlikte halk oyunlarının yerel özellikler taşıması, kültür turizmi kapsamında seyahat eden turistler için ilgi çekici olabilmektedir. Erkan Akgöz'ün de belirttiği gibi, ait olduğu toplumun dünya görüşünü yansıtan halk oyunları, turizmin gelişmesi açısından katkı sağlayabilmektedir (2003, s. 55). Sultan Nazmiye Kılıç vd. yaptığı araştırmaya göre halk oyunları, destinasyonun tanınırlığının ve çekiciliğinin artmasına yardımcı olmaktadır (2021, s. 537). Kars turizmine de baktığımızda özellikle Kafkas halk oyunlarının ziyaretçiler tarafından ilgiyle karşılandığı görülmektedir. Fakat ziyaretçiler halk oyunlarını sınırlı bir sürede gerçekleştirilen kafe ve restoran icralarında deneyimlemektedirler. Gözlem yöntemi ile 12 Ekim 2024 tarihinde Kars'taki popüler bir kafede yaptığımız gözleme göre, bu tür bir icra tamamen turistlere yönelik yapılan Kafkas gösterilerinden oluşmaktadır. Genellikle akşam saat 8'den sonra başlayan bu icralar yaklaşık olarak 30 dakika sürmektedir. Kız ve erkek karışık 8 kişilik bir uzman ekip tarafından gerçekleştirilen bu icra, oldukça kısıtlı bir alanda gerçekleştirilmekte ve Kafkas halk oyunlarının, tıpkı âşıklık geleneğinde olduğu gibi, küçük bir kısmına odaklanmaktadır. Gösteri haftanın belirli günlerinde yapılmakta ve gelen müşterilerden ek ücret alınmaktadır.

İzleyici olarak yer aldığımız gösteride, şehirde yoğun bir ziyaretçi olmasa da salonun boş yer olmaksızın dolduğunu ve gösteriyi izlemeye gelenlerin büyük bir coşkuya sahip olduğu tespit edilmiştir. Birçok kişinin gösterinin tamamına yakını telefonla kayıt altına alması, icranın sosyal medya hesaplarında yoğun bir şekilde dolaşıma gireceğini düşündürmüştür. Böylece görsel bir haz sunan halk oyunlarının ilerleyen dönemlerde Kars turizminde önemli bir noktaya gelebileceğini söylemek mümkündür. Nitekim alan araştırmasında Kaynak kişi 7'nin "Kars'a gelirken Kafkas gösterisini görmek istiyorduk." ifadesi de, halk oyunlarının turizm açısından önemini ortaya koyar niteliktedir. Fakat Kars'taki kafelerde turistlere yönelik yapılan gösterilerde; "turistifikasyon", "aşırı ticarileştirme", "aşırı profesyonelleşme" gibi kavramları net bir şekilde görmek mümkündür. Ruchika Ranwa, Hindistan'da "Kalbeliya" dansı üzerine yaptığı bir araştırmaya göre, turizmin somut olmayan kültürel miraslar ve taşıyıcılar üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri olduğunu belirtir: Olumlu yönden Kalbeliya iş imkânları yaratarak ekonomik fayda sağlarken olumsuz yönden ticarileştirme ve metalaştırma neticesinde, Kalbeliya'nın sahne sunumunda dans ve şarkı gelenekleri büyük ölçüde dönüştürülmüş, bu gösteriler; çekici, egzotik ve dolayısıyla satılabilir kalması için birkaç şarkıya ve akrobatik dans adımlarına indirgenmiştir (2022, s. 33-34). Benzer özellikler Kars Kafkas halk oyunlarının kafedeki icralarında da söz konusudur. Buradaki icralar tamamen turist odaklı yapıldığı için iş imkânı yaratarak ekonomik fayda sağlar. Fakat sahne sunumları tıpkı Kalbeliya dansında olduğu gibi sınırlı bir yerde ve sınırlı bir zamanda yapılarak sadece Kafkas oyunlarının küçük bir kısmına odaklanmakta, Kars'ın zengin oyun kültürünü yansıtmamaktadır. Ayrıca bu tür icralar topluluk katılımına da uygun değildir. Bu açıdan bakıldığında bahsedilen halk oyunu icraları, kültür turizminin gelişmesine katkı sağlasa da sürdürülebilir kalkınma noktasında çeşitli çekincelerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMADA KARS'IN DİĞER ÖNEMLİ MOTİVASYON NOKTALARI

Doğu Ekspresi

Alt yapı, planlı şehirleşme, ulaşım vb. özellikler bir şehrin kalkınmasında önemli olgular olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehrin coğrafi konumu, ulaşım ağları üzerinde önemli etkilere sebep olmaktadır. Kars şehrine baktığımızda havayolu ve karayolunun yanı sıra demiryolu da öteden beri şehrin ulaşımında önemli rol oynamaktadır. Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattının açılmasıyla Çin'e kadar ulaşan demiryolu, sadece Kars'ın değil Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınmasında işlevsel bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte Ankara'dan yola çıkıp Kars'a gelen Doğu Ekspresi yalnızca bir vasıta olarak değil aynı zamanda kültür turizmi açısından da Kars'ın tanıtılmasından önemli bir yerde durmaktadır.

Modernizm ve kentleşmenin bir getirisi olarak turizm, her ne kadar “deniz-kum-güneş” odaklı düşünülse de son zamanlarda oldukça çeşitli şekillere bürünmüş kompleks bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Küreselleşen dünyada, zaman-mekân mesafelerinin azalması ve kitle iletişim araçların yaygınlaşmasıyla farklı turizmi bölgelerine veya doğal güzelliklere ait fotoğraf, video vb. olguların anlık olarak insanlar arasında dolaşıma girmesi, “deniz-kum-güneş” turizminin yanı sıra alternatif turizmi çeşitlerinin de popülerlik kazanmasını sağlamıştır.

Alternatif turizmi çeşitlerinden biri olan tren turizmi, Mehmet Çontu'nun ifadesine göre son zamanlarda kısa mesafelerde gerçekleştirilen nostaljik seferlerle literatürde yer almaya başlamıştır (2006, s. 25). Türkiye'de tren turizminin önemli rotası olan Doğu Ekspresi, Kars turizm potansiyelinde oldukça önemli bir yerde durmaktadır. Ankara'dan yola çıkan trenin son istasyonu Kars Garı'dır. Ankara-Kars hattında her gün gerçekleştirilen Doğu Ekspresi seferlerinin yanı sıra yılın belli zamanlarında düzenlenen Turistik Doğu Ekspresi seferleri de vardır. Bununla birlikte Kars turizmi açısından dikkat çeken bir diğer seferin ise 2025 yılında faaliyete geçirilmesi beklenmektedir. TCDD'nin yaptığı açıklamaya göre, Erzurum-Kars / Kars-Erzurum Turistik Bölgesel Tren adı verilen bu trenin, 2025 yılı sömestr döneminde Erzurum-Kars arasında çalıştırılması planlanmaktadır (URL-31). "Doğu Ekspresi'nin büyük talep görmesi nedeniyle 2019 yılı Mayıs ayından itibaren "Turistik Doğu Ekspresi" seferleri başlatılmıştır." (Soylu vd., 2019, s. 233). TCDD'nin internet sayfasında yer alan bilgilere göre, 2024-2025 sezonunda Turistik Doğu Ekspresi Ankara'dan 23.12.2024 ile 28.02.2025 tarihleri arasında Pazartesi, Çarşamba ve Cuma günlerinde; Kars'tan 25.12.2024 ile 02.03.2025 tarihleri arasında Çarşamba, Cuma, Pazar günlerinde hareket edecek şekilde seferlerine başlayacaktır. Bu dönemde Turistik Doğu Ekspresi, her iki yönde toplam 60 sefer gerçekleştirecektir ve bu seferler esnasında Ankara-Kars yönünde Erzincan, Erzurum istasyonlarında, Kars-Ankara yönünde ise İliç, Divriği ve Sivas istasyonlarında gezi amaçlı duruşlar yapılacaktır (URL-32).

Görsel 19: Doğu Ekspresinde yaptığım derlemelerden bir kare. Manzarada Sarıkamış ormanları. 2 Şubat 2024.

Günlük yapılan Doğu Ekspresi seferlerinin yanı sıra turistik seferlerin de düzenlenmesi ve belirli istasyonlarda gezi amaçlı duruşların yapılması, sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutu açısından olumlu sonuçlar ortaya çıkartmaktadır. Sefer sırasında çekilen Doğu Ekspresi ve manzara görsellerinin sosyal medya platformlarında paylaşılması, Doğu Ekspresi'ne olan ilgiyi artırmakta ve ziyaretçiler için eşsiz bir deneyim algısı oluşturmaktadır. Mustafa Doğan vd. belirttiği gibi, “Sosyal medya paylaşımları ağızdan ağıza ya da kulaktan kulağa reklam gibi hızlı ve etkili bir işlev” (2018, s. 673) görmektedir. Çünkü “elektronik ağızdan ağıza iletişim” adı verilen bu kavram, tüketici tutum ve davranışlarının şekillenmesinde; bilgi arama, değerlendirme ve karar verme davranışlarında güçlü bir etkiye sahiptir (Sarıuşık ve Özbay, 2012, s. 5). Bu konu üzerine yapılan kimi çalışmalar, başta sosyal medya araçları olmak üzere, dijital platformların Doğu Ekspresine olan ilgiyi artırdığını tespit etmektedir. (bk. Çakmak ve Altaş 2018, Eryılmaz ve Yüçetürk 2018, Demiral ve Gelibolu 2019, Özbay ve Çekin 2020, Korkusuz ve Özdemir 2020). Bununla birlikte alan araştırması verileri de ziyaretçilerin karar verme davranışlarında, Doğu Ekspresi odaklı yapılan paylaşımla-

rın rolü olduğunu doğrulamaktadır. Kaynak kişi 1, “Kars’a turistik bir gezi düzenlememde Doğu Ekspresi’nin büyük payı var. Çeşitli platformlarda Doğu Ekspresi’ni görüyordum ve bu bende Kars’a gelme isteği uyandırdı.” ifadesiyle dijital platformların Doğu Ekspresine, Doğu Ekspresinin ise Kars’a ilgi duyulmasını ve gezi düzenlenmesini sağladığını belirtmektedir.

Doğu Ekspresi’nin Kars turizminde başlı başına bir motivasyon kaynağı olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Çünkü birçok ziyaretçi için Kars’a seyahat etme fikri, Doğu Ekspresi yolculuğunu deneyimleme isteğiyle başlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Doğu Ekspresi yolculuğunun zaman zaman Kars’taki diğer turistik faaliyetlerin önüne geçtiği bile söylenebilir. Kaynak kişi 12’nin verdiği bilgiler de bu durumu destekler niteliktedir: “Herkes Doğu Ekspresi’ni bilmesine rağmen Kars’taki diğer turistik yerleri kimse bilmiyor. Bu nedenle reklamının daha fazla yapılması gerektiğini düşünüyorum.” Kaynak kişinin de belirttiği üzere, reklamın sadece Doğu Ekspresi odaklı yapılması, Kars’taki birçok turistik faaliyet veya çekim noktasının zaman zaman geri planda kaldığını göstermektedir. Daha kapsamlı ve bütünlükçü tanıtım faaliyetleri ile bu tür problemlerin aşılabileceğini söylemek mümkündür.

Doğu Ekspresi’nin güçlü bir motivasyon kaynağı olmasında alışılmış turizm faaliyetlerinden oldukça farklı bir niteliğe sahip olmasının önemli bir yeri vardır. Aslında Türkiye’de turizm denilince akla ilk gelen Ege ve Akdeniz sahillerinde gerçekleştirilen deniz-kum-güneş turizmidir. Bu açıdan bakıldığında Doğu Ekspresi ile kışın en sert geçtiği bölgelere yapılan seyahatler, alışılmış bir turizm aktivitesinin dışında, otantik bir algı sunmaktadır. Gorazd Sedmak ve Tanja Mihalic otantikliği, modern turizmin mevcudiyetinden önce bölgede var olan; açıkça ithal edilmemiş veya küresel, endüstriyel ve seri üretim olmayan mimari, mutfak, somut

olmayan miras, doğal çevre vb. çekimler (2008, s. 1016) olarak ifade etmektedirler. Otantikliğin son zamanlarda turizmde önemli bir yere geldiği görülmektedir. "...küreselleşmenin de etkisiyle birbirine benzeyen ve hemen hemen benzer çevresel ve kültürel çıktılar sunan kent ve metropol yaşamı farklı deneyimler ve otantiklik peşinde koşan yeni nesil turistlere artık pek cazip gelmemektedir." (Gülüm, 2015, s. 92). Doğu Ekspresi seyahati de benzer şekilde otantiklik algısı oluşturarak farklı türden bir turizm deneyimi sunmaktadır. Deniz-kum-güneş turizminin yaz ayı odaklı olmasının aksine, Doğu Ekspresi deneyimi kış aylarını odağa almaktadır. Böylece "alışılmışın" dışında bir turizm algısıyla insanlar üzerinde cazibe oluşturmaktadır.

Doğu Ekspresi'nin turizm açısından bir diğer özelliği, turistler için nostalji algısı oluşturmasıdır. Nostalji genel olarak geçmişe duyulan özlemi veya eski günlerdeki faaliyetlere olan düşkünlüğü ifade etmek için kullanılmaktadır (Holbrook, 1993, s. 245). "Bu bağlamda, nostalji eğilimi, bireylerin bizzat kendilerinin veya başka insanların bir zamanlar sahip oldukları nesnelere, mekânlara ve dönemin modasına olumlu duygularla yönelmeleridir." (Özel vd., 2021, s. 26). Gary Cross, "tüketilen nostaljinin" başarısının kişisel anı ve tecrübelerle odaklanıp kolektif miras yerine "ilişkilendirilebilir" eserlere yönelmesine dayandığını (2018, s. 258) ifade ederken Svetlana Boym ise nostaljik özlemin ilk arzu nesnesinin yitirilmesi, zamansal ve mekânsal olarak yer değiştirmesiyle görünür olduğunu belirtir (2021, s. 73). Nostaljik algıların kültür turizmi açısından önemli roller oynadığı bilinmektedir. Gülşen Bayat'ın yaptığı bir araştırmaya göre, Doğu Ekspresi'ni deneyimleme nedenlerinden biri de nostalji algısıdır (2021, s. 795). Nostalji algısıyla turistler için farklı bir deneyim sunan Doğu Ekspresi, Kars'a gelen ziyaretçilerin birçoğu tarafından deneyimlenmektedir. Bununla birlikte билет bulma zorluğu ya da zaman kısıtlılığı nedeniyle kimi ziya-

retçilerin Doğu Ekspresi'ni kısmi bir şekilde deneyimledikleri görülmektedir. Kaynak kişi 15, Doğu Ekspresi yolunun uzun olmasından kaynaklı olarak Kars'a uçakla geldiklerini fakat geri dönerken Sivas'a kadar trenle, oradan İstanbul'a ise uçakla gideceklerini ifade etmiştir. Benzer şekilde kaynak kişi 27 de, Kars'a Adana'dan otobüsle geldiğini, geri dönerken Erzincan'a kadar trenle gideceğini söylemiştir. Ziyaretçi görüşlerinden anlaşılmaktadır ki, Doğu Ekspresi deneyimi Kars turizminde oldukça dikkat çeken bir konuma sahiptir. Ziyaretçiler kısmen de olsa bu deneyimi gerçekleştirmek için yüksek bir motivasyona sahiptirler. Bu da şehrin ekonomik anlamda sürdürülebilir kalkınmasına katkı sağladığı gibi, tanıtım faaliyetleri açısından da önemli bir gelişme olarak kaydedilebilir.

Bununla birlikte nostalji algısının ziyaretçiler üzerinde farklı yansımaları olduğu söylenebilir. Daha önce Doğu Ekspresi'ni deneyimlememiş ve Kars'a seyahat etmemiş ziyaretçiler, oluşan bu popülerlikten memnunken öteden beri Doğu Ekspresiyle Kars'a gelen kişilerin tam tersi bir algıya sahip oldukları görülmektedir. Örneğin kaynak kişi 41, popülerliğin turizm açısından önemli olsa da şehrin güzelliğine zarar verdiğini şu şekilde ifade etmektedir: "Doğu Ekspresi'nin patlamasını hiç istemedim. Doğu Ekspresi bilinmeden önce trenle Kars'a geliyordum. O zaman öğrenciydim. Daha güzeldi Kars. Popülerite bence Kars'ı tüketti. Artıları var, örneğin şehir biraz daha yaşanılabilir oldu ama çok şey de götürdü." Kaynak kişinin popülerlik üzerinden yaptığı bu eleştiriler ilk bakışta romantik bir bakışın tezahürü gibi görünse de, daha derinde turizm gibi popüler olguların aşırı maddiyatçı bir bakışla sürdürüldüğünde kent kimliğine vereceği zararları görmek açısından dikkat çekicidir. Ulrika Wolf-Kunts, kültürel mirastaki genel ilginin yerel ve turistlerin paylaşılan deneyimlerinde açığa vurulduğunu ve amacın ortak bir kimlik

yaratmak olduğunu fakat sonunda kültürel mirasın tüketildiğini belirtir (2007, s. 178). Dolayısıyla kültürel miras-turizm ilişkisini dengede tutarak kavramların birbirini destekler nitelikte organize edilmesinde fayda vardır. Dengenin bozulmasının her iki tarafa da ciddi zarar vereceği göz önünde bulundurulmalıdır. Turizmin bir getirisi olan ekonomik faydaların, kentin tarihî ve kültürel kimliğine vereceği zararlar ön görülmeli ve turizm-kültürel miras ilişkilerinde, sürdürülebilir kalkınma amaçları da gözetilmelidir.

Günümüzde Doğu Ekspresi seyahatinin popülerliği ve turizm ile bütünleşmesi o kadar yüksek bir seviyededir ki, tren asıl amacı olan taşımacılıktan ziyade turistik seyahatlerde kullanılır olmuştur. Tülay Güney ve İsmail Kızıllırmak'ın yaptığı bir araştırmaya göre, katılımcıların %93,3'ü Doğu Ekspresi'ni turistik seyahat amacıyla kullanırken %5,7'si şehirlerarası ulaşım amacıyla kullanmaktadır (2021, s. 1708). Araştırma sonuçları dikkate alındığında Doğu Ekspresi'nin neredeyse turistik bir trene dönüştüğü söylenebilir. Trenin turizm konusundaki popülaritesi, son istasyon olan Kars'ta turizmin ivme kazanmasını sağlamıştır.

Doğu Ekspresi'nin Kars turizmindeki etki gücü, alan araştırması verilerine de yansımıştır. Kaynak kişi 4, Kars'a gelmesinde etkili olan ilk üç unsur sorusuna verdiği cevapta, Ani Ören Yeri ve Peynir Müzesinin yanında Doğu Ekspresi'ni de saymıştır. Buradan da anlaşıyor ki, Doğu Ekspresi deneyimi Kars turizminde asli unsurlardan biri olarak nitelendirmeye uygundur. Bütün bu olumlu özelliklere rağmen turizmin sürdürülebilirliği açısından kimi aksaklıkların giderilmesi de bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Ziyaretçi görüşlerinden yola çıkarak bu konudaki en önemli problemin bilet bulma konusunda yaşandığını söylemek mümkündür. Kaynak kişi 14, "İnsanlar genellikle Kars'a trenle gelmeye çalışıyorlar ve tren bileti bulamayınca gezi fikrinden vazgeçiyorlar" sözle-

riyle, kaynak kişi 22 ise “Doğu Ekspresi’nde bilet bulmanın zorluğunu bildiğimiz için, deneyimlemek istesek de uçakla gelmeyi tercih ettik.” ifadesi ile bu durumu özetlemektedir. Bilet bulma konusunda yaşanan problem; yıl boyunca devam eden Doğu Ekspresi seferlerinde değil, yılın özellikle kış aylarını kapsayan ve belirli dönemlerde yapılan Turistik Doğu Ekspresi seferlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu problemin altında yatan sebebin turizm acenteleri tarafından alınan toplu biletlerden kaynaklandığına dair yaygın bir görüş vardır. Kaynak kişi 13’ün ifadesi de bu durumu destekler niteliktedir: “Doğu Ekspresi’nde bilet bulma konusunda sıkıntılar yaşıyor, bu konuda bir çözüm üretilebilir. Özellikle tur şirketlerinin toplu bilet aldığına dair söylentiler var.” Toplu bilet alımına dair söylentilere katılımcı sözlüklerde de rastlanmaktadır: “turizm şirketleri tüm biletleri kapatmış klasik ülkenin özeti denetim kontrol yok.” (URL-33), “sanırım turistik olan biletler tamamen tur şirketlerine kiralanıyor. tur dışında kendimiz nasıl alabiliriz bu biletleri bilen var mı?” (URL-34), “bilet yok. sefer açılıyor, ve dolu açılıyor. oysa tur şirketlerinde var.” (URL-35). Hem alan araştırmasına hem de netnografik verilere yansıyan bu söylentilerin Kars turizmine ciddi zarar verdiği ortadadır. Dolayısıyla yetkili mercilerin bilet satışını kontrol altında tutarak bu tür problemlerin önüne geçmesi oldukça önem arz etmektedir. Zaten yaygın olan bu tür söylentilerin daha da yayılması, turizm imajı açısından oldukça olumsuz bir duruma sebebiyet vereceği gibi, Doğu Ekspresi’nin popülaritesinin de düşmesine yol açacaktır. Bu durum ise sürdürülebilir kalkınmada, ekonomi ve şehir imajı açısından çeşitli problemlere neden olacaktır.

“Bir Göl Ne Kadar Daha Donabilir ki!”³³: Çıldır Gölü ve Kış İmgesi

Kars, gerek somut gerek somut olmayan kültürel miraslar açısından zengin bir yapıya sahip olduğu gibi, birçok doğal mirasıyla da son yılların popüler merkezlerinden biri konumundadır. Çıldır Gölü de Kars’ın tanınırlığında önemli bir yerde durmanın yanı sıra, turizm açısından da dikkat çekici bir noktadır. Ardahan’ın Çıldır ilçesiyle aynı adı taşıyan Çıldır Gölü, Kars ve Ardahan illerinin birleştiği bir konumda yer almaktadır. Çıldır Gölü, “konum itibarıyla Ardahan’a mı, Kars’a mı ait” tartışmaları bir kenara bırakılarak bu gölün Kars’ın sürdürülebilir kalkınmasında önemli işlevler yüklendiğini söyleyebiliriz. Çünkü Kars’a gezi düzenleyen birçok kişi tarafından mutlaka ziyaret edilen yerlerden biri olarak Çıldır Gölü, gerek ekonomik fayda noktasında gerek yapısı nedeniyle kış imgesi oluşturarak şehirle özdeşleşmiş bir konumdadır.

Görsel 20: Buz tutmuş Çıldır Gölü’nde atlı kızak. 23 Şubat 2025.

Son zamanlarda turizm faaliyetleri incelendiğinde farklı tarzdaki turizm etkinliklerinin ivme kazandığı görülmekte-

³³ Başlıktaki “Bir Göl Ne Kadar Daha Donabilir ki” ifadesi, kaynak kişi 28’e aittir. Kaynak kişinin Kars’a gelmesinde Çıldır Gölü’nün ne kadar daha donabileceğini merak etmesi etkili olmuştur.

dir. Bahsedilen turizm etkinliklerinden biri de “göl turizmi”-dir. “Göl turizmi, göllerin de denizler gibi yüzme, amatör balıkçılık, su kayağı yelken açma, sörf ve kano benzeri suya dayalı rekreasyonel etkinliklere fırsat veren bir turizm çeşidi olarak ifade edilmektedir.” (Şahin, 2020). Bununla birlikte birçok turizm türünde olduğu gibi, göllerin ekonomik ve turizm açısından önemini belirlemek zordur. Çünkü göl turizmi yalnızca gölün kendisinde değil, aynı zamanda çevresindeki alanda da gerçekleşen bir turizmdir (Hall ve Härkönen, 2006, s. 4). Bu açıdan bakıldığında Çıldır Gölü’nün “göl turizmi” kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışmalıdır. Buna rağmen Çıldır Gölü’nde çeşitli etkinlikler yapıldığı bilinmektedir. Çıldır Gölü’nde yapılan etkinliklerin bir kısmını şu şekilde sıralamak mümkündür: Atlı Geziler, Atlı Kızak, Altın At Şöleni, Atv Turları, Buz Heykeller, Buz Pateni ve Buz Hokeyi, Buzda Olta Balıkçılığı, Çıldır Göl Festivali, Çıldır Kar ve Buz Festivali, Kars Motoruna Dayalı Sporlar, Kayak Koşusu, (Çimen, 2014, s. 105-106; Çimen ve Erginal, 2015, s. 86-89). Bütün bu etkinlikleri de göz önünde bulundurarak Çıldır Gölü’nün Kars’ta önemli bir destinasyon merkezi olduğu ve Kars turizmine katkı sağladığı söylenebilir. Kaynak kişi 28’in verdiği bilgiler Çıldır Gölü’nün turizm noktasındaki önemini ortaya koymaktadır: “Kars’ın ne kadar soğuk olabileceğini, Çıldır Gölü’nün ne kadar daha donabileceğini görmek için geldim.” Bununla birlikte Çıldır Gölü’nün insanlar üzerinde “eşsiz bir deneyim” algısı oluşturduğunu, Ekşi Sözlük yorumlarından anlamak mümkündür: “gidip buzla kaplı yüzeyinde balık tutan balıkçıların fotoğrafını çekmek istediğim yer” (URL-36). Ünlü kişilerin medyaya yansıyan haberleri de Çıldır Gölü’nün ziyaret edilmesinde bir araç olabilir. Örneğin buz pateni sporcularının zaman zaman Çıldır Gölü’nde yaptıkları gösteriler, ziyaretçileri de bu eylemi deneyimleme konusunda motive edebilir. Kaynak kişi 5’in, “Kars’a gelmek istememde Çıldır Gölü üzerinde buz pateni yapmak fikri ağır basıyordu.” ifadesi, Çıldır Gölü’nün

farklı deneyim algılarıyla ziyaretçiler üzerinde bir çekim oluşturduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Çıldır Gölü üzerinden ortaya çıkan olumlu algılar, turizm ve dolayısıyla ekonomik kalkınma açısından önemlidir. Fakat aşırı turizm, somut ve somut olmayan kültürel miraslar üzerinde yıkıcı etkiye sahip olduğu gibi, Çıldır Gölü gibi doğal miraslar üzerinde de çeşitli tehditler oluşturmaktadır. Aşırı turizme bağlı olarak ortaya çıkan işletmeler, özellikle sürdürülebilir kalkınma amaçlarından “Temiz Su ve Sanitasyon” ve “Sudaki Yaşam” amaçları üzerinde risk oluşturmaktadır. Çıldır Gölü balıkçılığındaki değişimlerin incelendiği bir yazıda, Mustafa Zengin vd. “gölalası” ve “sarıbalık” olarak adlandırılan iki balık türünün yok olma sürecinde olduğunu (2012, s. 20) tespit etmişlerdir. Her ne kadar bu yok oluş süreci büyük oranda yanlış avlanmaya bağlı olsa da aşırı turizmden kaynaklı olarak ortaya çıkacak çevresel kirlilikler de gölde yaşayan varlıkları tehdit eder hâle gelebilir. Bu nedenle turizm etkinliklerinin doğaya zarar vermeyecek bir şekilde gerçekleştirilmesinde fayda vardır. Aziz C. Kocalar’ın da ifade ettiği gibi, “...Çıldır Gölü vb. doğal zenginliklerine odaklı, tabiatı ve yaban hayatını koruma çalışmaları da yine doğa korumaya ve kültür turizmine değer katacaktır.” (2024, s. 144). Unutulmamalıdır ki sürdürülebilir kalkınma ve turizm arasındaki ilişki, doğru yönetildiğinde birbirini destekler nitelikte olacakken aksi takdirde birbirlerini tüketecek bir boyuta ulaşabilir.

Bununla birlikte bahsedilen riskler aslında bölgeyi ziyaret eden kişiler tarafından da fark edilmekte ve dile getirilmektedir: “türkiyenin ucube tesislerle çöpe çevrilmemişi nadir güzelliklerinden. sebebi muhtemelen her yere uzak olması” (URL-37) , “ bir zamanlar dünyanın en temiz göllerinden biri olduğu söylenirdi, çünkü etrafında tesis misis yoktu. şimdi ne durumdadır bilinmez.” (URL-38). Yukarıda bahsedilen çekincelerin günümüzde Çıldır Gölü için ciddi bir problem teşkil ettiği söylenemez. Fakat günden güne popü-

lerliği artan ve bu popülaritesini de esasen doğal olmasına borçlu olan bir mirasın, denetim ve kontrol mekanizmaları altında tutulmamasıyla yıkıcı sonuçlara sebebiyet vereceği ortadır. Bunun en açık örneğini Trabzon’da yer alan Uzungöl oluşturmaktadır. Çok değil daha 30 sene önce doğayla iç içe bir şekilde varlık gösteren g l, pop lerle me sonucunda turistlerin uğrak yerine d n   m   , aşırı turizmde ve popülerlikten kaynaklanan betonla mayla bugün bahsedilen doğal güzelliğini yitirmiştir. Benzer süreçlerin  ıldır Gölü’nde de ya anmamas  için turizm faaliyetlerinin kontrol altında ve dengede tutulması sürdürülebilir kalkınma açısından oldu ca önem arz etmektedir.

“Kristal Karlar Diyar ” Sarıkam   ve Kayak Merkezi

Medyadaki tanıtımlarında sıklıkla kristal karlar diyar  olarak tanımlanan Sarıkam  , gerek ormanlarla kaplı doğasıyla, gerek Türk tarihindeki yeriyle, gerekse kayak tesisleriyle ülke çapında tanınan bir yerleşim yeridir. Bahsedilen bu özellikleriyle Sarıkam  , Kars’ın sürdürülebilir kalkınmasında incelenebilir yapıya sahiptir. Nitekim çalışmanın bu bölümünde özellikle Sarıkam   Kayak Merkezi ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişki ele alınmaktadır.

Görsel 21: Sarıkam   Kayak Merkezi’nden bir görüntü. 20 Ocak 2025.

Sarıkamış kayak merkezi yerli ve yabancı ziyaretçilerin uğrak yeri olarak sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutunda önemli bir yer tutmaktadır. “Turizm, küresel ekonominin önemli bir sektörünü temsil ettiği için birçok kişi tarafından destinasyon bölgelerinde ekonomik büyüme ve kalkınmanın etkili bir itici gücü olarak kabul edilmektedir.” (Özyakışır, 2022, s. 65). Bu açıdan bakıldığında son zamanlarda kış turizminin önemli bir merkezi olarak ön plana çıkan Sarıkamış, başlı başına bir destinasyon merkezi konumundadır. Sarıkamış’ın kış turizminde önemli bir noktada durmasında kar kalitesi etkin bir rol oynamaktadır. Kübra Çelik ve Levent Gelibolu’nun yaptıkları bir araştırmaya göre, Sarıkamış Kayak Merkezi’ni tercih etme sebebi olarak katılımcıların %44’ü “kar kalitesi” olduğunu ifade etmiştir (2019, s. 407). Kars kalitesinin önemine dair yapılan vurgular alan araştırması verilerine de yansımaktadır. Kaynak kişi 28, “Kars’a gelmemin asıl amacı kayak yapmaktır. Kayak için Kars’a gelmemin temel amacı ise; hem kar kalitesi yüksek hem de diğer kayak merkezleri kadar kalabalık değil.” Sarıkamış’taki kar kalitesi, son zamanlarda “Kristal karlar diyarı Sarıkamış” şeklinde sloganlaştırılarak medyada güçlü bir görünürlük kazanmıştır. Nitekim bu görünürlüğün, ziyaretçilerin Kars’a ve Sarıkamış’a gelmesinde zaman zaman yönlendirici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir: “Kars’a Sarıkamış’taki kristal karları görmek için geldim.” (K.K.28).

Sarıkamış Kayak Merkezi’nin Kars turizminde başlı başına bir çekim noktası olduğu görülmektedir. Birçok ziyaretçinin Kars’a gelmesinde Sarıkamış Kayak Merkezi motivasyon açısından ilk sıralarda yer almaktadır. Kaynak kişi 39’un verdiği bilgiler de bu durumu destekler niteliktedir: “Sarıkamış kayak merkezi başlı başına turist çekiyor. Hatta bu turistlerin çoğu hiç Kars’ı görmeden geri gidiyorlar.” Sarıkamış’ın kış turizmi açısından bu kadar gözde bir yer olmasında, kış sporlarının önemi büyüktür. Erzem Karaçor ve Gamze Temizel’in

yaptıkları bir araştırmaya göre; altyapı, pist, mekanik tesisler yönünden eksikler olsa da Sarıkamış Kayak Merkezi'nde verilen hizmetlerin kaliteli olması ve talebi karşılaması nedeniyle kış turizmi potansiyelinin yüksek olduğu belirlenmiştir (2022, s. 58-59). Bahsedilen olumlu özellikler kış turizminin gelişmesine katkı sağlayarak birçok kişiyi Sarıkamış'a çekmektedir: "Kars'ta kayak yapmak daha ekonomik. Ayrıca snowboard için Sarıkamış'ın daha ideal olduğu söyleniyordu." (K.K.3) Görüldüğü gibi Sarıkamış Kayak Merkezi; gerek kar kalitesi açısından, gerek kış sporlarına elverişli yapısı nedeniyle, gerekse sunulan hizmetler noktasında ziyaretçiler için öncelikli bir merkez durumundadır. Binlerce ziyaretçinin uğrak yeri olan bu merkez, sürdürülebilir kalkınma açısından da Kars'a ciddi katkılar sağlamaktadır. Bununla birlikte Sarıkamış yalnızca kayak merkeziyle değil, ormanları ve bu ormanlarda varlığını sürdüren canlı türleri açısından da Kars şehrinin imgesel özellikler gösteren ilçelerinden biridir. Nitekim Sarıkamış'ı konu edinen birçok belgesel, video, haber vb. dijital kayıtlarda Sarıkamış ormanlarına ve burada yaşayan canlılara yoğunlaşıldığı görülmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmada, çevreye ve o çevrede yaşamını sürdüren canlılara verilen önemi göz önünde bulundurarak aşırı turizmden kaynaklı çevresel zararlara yüksek seviyede dikkat etmenin gerekli olduğunu bir kere daha ifade edebiliriz. Nitekim turizmle gelen ekonomik faydalar, bir bölgedeki doğal mirasa ve o bölgedeki canlılara zarar verdiği durumlarda sürdürülebilir kalkınma açısından problemli bir duruma işaret etmektedir. Akademik çalışmalara yansıyan kimi ifadelerin de bahsedilen problemli durumları somutlaştırdığı görülmektedir. Bekir Eşitti, "Sürdürülebilir Kış Sporları Turizmi: Sarıkamış'ın Potansiyelinin SWOT Analizi ile Değerlendirilmesi" başlıklı yazısında, kayak tesisine gelen misafirlerin çevre duyarlılığının az olduğunu ve çevre kirliliğine yönelik cezai işlemlerin uygulanmadığını belirtir

(2018, s. 212). Eşitti tarafından yapılan tespitler, ziyaretçilerin çevre üzerindeki olumsuz etkilerini görmek açısından kayda değerdir. Fakat bundan daha da problemli bir durum, turizm faaliyetlerinin artmasına yönelik yapılan eylemlerde çevreye ve doğal yaşama keskin müdahalelerin yapılmasıdır. Nitekim Serkan Özer ve Hasan Yılmaz, turizmin Sarıkamış'a ekonomik yönden katkı sağladığını fakat yanlış planlamalar sonucunda ormana önemli baskılar yaptığını belirtir. Araştırmacılara göre, turizm Sarıkamış'ı ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtırken kayak pistleri için ise 20.000 civarında sarıçamların kesilmesi bahsedilen baskının boyutunu göstermektedir (2008, s. 67). Dolayısıyla bu çalışmanın hemen her noktasında sıklıkla vurgulandığı gibi, turizm faaliyetlerinin somut ve somut olmayan kültürel mirasın yanı sıra doğa, çevre ve doğal yaşama da zarar vermeyecek bir şekilde planlanarak sürdürülmesi gerekmektedir. Aksi durumda turizmin ekonomik yönden getirdiği bütün kazanımlar, yanlış yönetim noktasında bahsedilen sorunları ortaya çıkartarak sürdürülebilir kalkınmaya zarar verecektir.

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA, MÜZE ve KENT

Müzeler, bir kent etrafında oluşan imgeselliğin somutlaştırılarak ve zaman zaman deneyim imkânı sağlayarak gelecek kuşaklara aktarılmasında aracı rol oynarlar. Bu açıdan bir şehrin tarihî, kültürel ve coğrafi özelliklerinin görünüm kazandığı yerlerin başında gelen müzeler, kentin aidiyet unsurlarını yansıtmaları bakımından olduğu kadar, bu özellikleri gelen ziyaretçilere de aktarması noktasında önemli mekânlar olarak ortaya çıkmaktadırlar. Tarih, kültür, eğitim vb. özellikleriyle müzeler çağdaş kent yaşamının entelektüel dünyasında önemli işlevleri yerine getirirler. 24 Ağustos 2022 yılında Prag'da, ICOM Olağanüstü Genel Kurulu, yeni müze tanımı-na ilişkin teklifi %92,41 oranla onaylamıştır. Kabulün ardından, yeni ICOM müze tanımı şöyledir:

Müze, somut ve somut olmayan mirası araştıran, toplayan, koruyan, yorumlayan ve sergileyen, kâr amacı gütmeyen, toplumun hizmetinde olan kalıcı bir kurumdur. Halka açık, erişilebilir ve kapsayıcı olan müzeler, çeşitliliği ve sürdürülebilirliği teşvik eder. Etik, profesyonel ve toplumların katılımıyla faaliyet gösterir ve iletişim kurarak eğitim, eğlence, düşünme ve bilgi paylaşımı için çeşitli deneyimler sunarlar. (URL-39).

ICOM tarafından yapılan müze tanımına bakıldığında aslında müzenin günümüzde ne gibi işlevlere sahip olduğu net bir şekilde görülmektedir. Müzenin kâr amacı gütmek-sizin faaliyet göstermesi önemli bir noktadır. Çünkü kitabın

önceki bölümlerinde de belirtildiği gibi, ekonomik kaygılara bağlı yapılan eylemler, bir süre sonra somut, somut olmayan ya da doğal miraslar üzerinde sıkıntılar oluşturmakta, bu da sürdürülebilir kalkınmaya ciddi zararlar vermektedir. Müzenin somut ve somut olmayan kültürel mirası araştırarak koruyan, sergileyen yönü, kimlik ve aidiyet duygularını gelecek kuşaklara aktarması açısından önem arz etmektedir. Yine etik ilkeler doğrultusunda eğitim ve bilgi paylaşımı, toplumların gelişimi açısından oldukça önemli işlevlerdir.

Toplumsal hafızası, yerel ve ulusal kimliğinin oluşmasının kaynağı olarak kültürel miras için hafıza ve kimliğin yaşatılması noktasında müzeler, kültür varlıklarının ve kültürel mirasın anlaşılmasında büyük role sahiptir (Batuhan, 2023, s. 87). “Hafıza mekânları, öncelikle kalıntılardır.” (Nora, 2022, s. 26) ifadesinden yola çıkarak müzelerin geçmişe ait bellek unsurları üzerinden, geçmiş-günümüz-gelecek arasında bağlantı kuran mekânlar olarak işlev gördüğünü söyleyebiliriz. Böylece müzeler, “...topluluk üyelerine geçmişi hatırlatıp söz konusu kişilerin topluluk aidiyetlerini güçlendirirken...” (Keskin, 2014, s. 32) kent kimliğinin birikimli bir şekilde sergilenerek kent yaşamının anlatıldığı ve kültürlerarası etkileşimin sağlandığı mekânlar (Soydaş ve Üstünbaş, 2020, s. 381) olarak işlev görürler. Bütün bu işlevlerinin yanı sıra müzeler, sürdürülebilir kalkınma açısından da değerlendirilmeye müsait konumdadır. Zeynep Safiye Baki Nalcıoğlu, sürdürülebilir kalkınmanın müzeler için kültür, eşitlik, eğitim, istihdam, kültürel çeşitlik, kaynak yönetimi, sağlık, çevre ve toplum refahı açısından yorumlanmaya açık olduğunu belirtmektedir (2021, s. 127). Nebi Özdemir, kent kültürü müzelerinin kentlerin özgünlük ve çekicilik kaynağı değerlerinin geliştirilerek korunduğu kültür mekânları olarak yerel sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağladığını (2018, s. 17) ifade etmektedir. Henry A. McGhie ise, müzelerin sürdürülebilir kalkınmadaki rolünü yedi başlık altında incelemektedir. Bu yedi başlık ana hatlarıyla şu şekildedir:

1. Müzeler, kültürel ve doğal mirası korur.
2. Müzeler, örgün ve yaygın eğitim için çok sayıda insana ulaşmaktadır.
3. Müzeler, kültürel katılımı destekleyebilir.
4. Müzeler, çok sayıda insana güven vermektedir.
5. Müzeler, yerel ekonomilere önemli katkı sağlayabilir.
6. Müzeler, faaliyetleri ve kaynak kullanımlarıyla önemli etkiler yaratırlar.
7. Müzeler, sektörler arası ortaklıklara katılabilir, bunları kolaylaştırabilir ve başlatabilir (2019, s. 32-33).

Çalışmanın bu bölümünde, Kars'ta yer alan ve sürdürülebilir kalkınma, turizm, kültürel miras ilişkisi açısından incelenmeye uygun üç müze (Kars Peynir Müzesi, Boğatepe Ekomüze Zavot, Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi) örnek olarak seçilerek müze-sürdürülebilir kalkınma ilişkisi yukarıda verilen yedi başlık üzerinden incelenmiştir.

Kars Peynir Müzesi

Türkiye'nin ilk tematik peynir müzesi olarak 2022 yılında ziyarete açılan Kars Peynir Müzesi, 1734 yılında inşa edilen ve Kars merkezde bulunan tarihî Süvari Tabya binasında³⁴ hizmet vermektedir. Dünyanın 18. peynir rotası olarak tescillenen ve Türkiye'nin ilk peynir rotası olan "Kars Peynir Rotası" üzerindeki müze, 250 metrekarelik müze mağazası ile birlikte yaklaşık 5000 metrekarelik etkinlik alanına sahip olarak günümüzde dünyanın en büyük peynir müzesi konumundadır (URL-40).

³⁴ Tabya, "İçerisinde muhtelif sayıda kuvvetleri barındıran bonetlerin ardında bulunan açık top mevzileri ile avcı siperlerinin bütün etrafını boydan boya kuşatan hendekle içindeki diğer koruma mahalleri, cephanelikleri, toplanma ve eğitim yerlerini, nizamiye ve hazır kıta mahallerini, bölük, tabur ya da binalarını, cami, subay yatma yerlerini içeren, kendi kendine yeterlilik sağlayan, herhangi bir kuşatmada dahi uzun bir süre direnebilen, hakim noktalara yapılmış, çevreyi gözetleme olanakları olan, her yöne karşı savunulabilen, taş, kagir, beton, veya demirli betondan inşa edilmiş kapalı mevzilere verilen addır." (Ülkü, 2006, s. 46-47). Kars ve Ardahan tabyaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Ülkü, 2006).

Görsel 22: Kars Peynir Müzesi'nin dıştan görünümü. 10 Mart 2025.

Kars Peynir Müzesi müdürü Yeşim Koç, müzenin 2020 yılında Kars Valiliği'nin bir projesi kapsamında, iki yıllık bir restore sonucunda Mart 2022 yılında ziyarete açıldığını ifade etmektedir. Müzede peynir üretiminin yanı sıra, Kars turizminde önemli bir noktada duran Doğu Ekspresi'ne ve güzergâhına atıf yapan bir makete, yaklaşık 80 civarı endemik bitkinin yer aldığı Kars'ın florasına, yörede yetiştirilen hayvan ırklarına, Gravyer peynirinin yapım aşamasını gösteren birebir ölçekteki mandıraya yer verilmektedir.³⁵

Görsel 23: Gravyer peynirinin yapım aşamasından bir görüntü. 10 Mart 2025.

³⁵ Yeşim Koç ile 10 Mart 2025 tarihinde Kars Peynir Müzesinde yapılan görüşme.

Kars Peynir Müzesi, bahsedilen özellikleriyle Kars turizminde gün geçtikçe önemli bir konuma yükselmektedir. Müzenin turizmdeki dikkat çekici yönü alan araştırması ve rilerine de yansımaktadır. Kaynak kişi 1, “Kars’a gelmemde peynir müzesinin büyük etkisi oldu.” sözleriyle bu duruma dikkat çekerken kaynak kişi 4 ise Kars’a gelmesinde etkili olan üç unsurdan ikincisinin peynir müzesi olduğunu belirtmiştir. Kaynak kişi 37, “Peynir müzesi güzel düşünülmüş, ama orada peynirin daha fazla satışı olmalı.” ifadesiyle müzeyi olumlu görmekle birlikte gördüğü bir eksikliği de dile getirmiştir. Görüldüğü üzere müze, Kars turizminde dikkat çekici bir nitelikte, şehre gelen ziyaretçilerin de ilgi odağındadır. Kars Peynir Müzesi yalnızca turizm açısından değil, sürdürülebilir kalkınma noktasında da şehir açısından önem arz etmektedir. Müzenin birçok açıdan sürdürülebilir kalkınmayı desteklediği görülmektedir. Yukarıda yedi madde hâlinde verilen müze ve sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişkiye baktığımızda Kars Peynir Müzesi’nin bu maddelerin çoğuna uygun bir özellik gösterdiği görülmektedir.

Müzeler kültürel ve doğal mirası koleksiyon ve bilgi biçiminde koruyarak bu mirasların korunmasını destekleyebilecek çok çeşitli öğrenme ve araştırma programlarının temelini oluşturur (McGhie, 2019, s. 32). Kars Peynir Müzesi de kültürel mirasın korunması açısından önemli bir misyon yüklenmektedir. Kars Peynir Müzesi’nde hem somut hem de somut olmayan kültürel mirasın birlikte korunduğu görülmektedir. Müzenin restore edilen tarihî Süvari Tabya binasında hizmet vermesiyle somut bir miras korunduğu gibi, içerisinde barındırdığı koleksiyonla da geleneksel peynir üretimi süreçlerini sergileyerek somut olmayan kültürel mirası da koruduğu görülmektedir. Müze müdürünün verdiği bilgilere göre sadece Sarıkamış’taki birkaç köyde yaşlılar tarafından yapılan ve unutulmaya yüz tutmuş bir peynir çeşidi

olan “Karıncaymağı”³⁶ adlı peynirin üretim süreçleri müzede gösterilmektedir. Böylece sanayileşme süreçlerinin de bir sonucu olarak unutulmaya yüz tutmuş yöreye özgü geleneksel bir peynir çeşidinin yapım aşamaları gösterilerek bir nebze de olsa, varlığını devam ettirmesi sağlanmaktadır. Yine müzede endemik bitkilerin yer aldığı Kars florasına yer verilmesi, müzenin doğal mirasın korunması noktasında farkındalık oluşturduğu söylenebilir.

Müzeler, örgün ve yaygın eğitim için çok sayıda insana ulaşmakta ve sürdürülebilir kalkınma amaçlarına uyumlu birçok program sunmaktadır. Birçok insanın sürdürülebilir kalkınma ile ilgili konulara olan ilgisini ve bunları ele alma yeteneğini geliştirir. Müzeler, toplumsal eğitimde ve sürdürülebilir kalkınma amaçlarına katılımda önemli rol oynayabilir (McGhie, 2019, s. 32). Yine müze müdüründen alınan bilgilere göre Kars Peynir Müzesi, zaman zaman düzenlediği kimi öğrenme ve araştırma programlarıyla eğitime destek vermektedir. Örneğin 2024 yılı Ekim ayında müzenin atölye kısmında lise öğrencilerine uygulamalı olarak peynir üretimi gösterilmiştir. Bununla birlikte müzede yalnızca Kars yöresine ait peynirler değil, başka yörelerdeki peynirlerin üretimine dair de eğitim ya da konferanslar verilmektedir. 2024 yılında İstanbul Üniversitesi’nden bir akademisyen müzeyi gezdikten sonra burada hellim peynirinin yapılışıyla ilgili uygulamalı bir sunum yapmak istediğini belirtmiş ve halkın katılımıyla bu etkinlik gerçekleşmiştir. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere müze, uygulamalı faaliyetler konusunda yüksek bir farkındalığa sahiptir ve eğitim açısından sürdürülebilir kalkınma noktasında önemli roller oynamaktadır.

Sürdürülebilir kalkınmada katılım önemli bir konudur. Bu açıdan bakıldığında müzeler kültürel katılımı destekle-

³⁶ Müze müdürünün verdiği bilgilere göre, “Karıncaymağı” tamamen koyun sütünden yapılan bir peynirdir. İçine kaymak katılarak yoğrulmasından ve temizlenip kurutulmuş kuzu içkembelerinin içine konulmasından dolayı bu ismi almıştır.

yebilir. Kültürel katılım, yeteneği ve kökeni konusunda ayırım yapmaksızın tüm insanların topluma katılma fırsatı elde etmesine yardımcı olur. Müzeler insanlara hizmet sunarken hizmetlerinin toplumun bütün kesimleri için erişilebilir olmasını sağlayarak birçok sürdürülebilir kalkınma amacına katkıda bulunabilirler. Müzeler, benzer ya da farklı geçmişlere ve ilgi alanlarına sahip olan insanları bir araya getirerek adil, hoşgörülü ve hakkaniyetli toplumların oluşmasını sağlayabilir. (McGhie, 2019, s. 33). Kars Peynir Müzesi'nin de dönemselsel olarak yaptığı çeşitli faaliyetlerde topluluk katılımına açık olduğu görülmektedir. Öğrenciler için yapılan uygulamalı peynir üretimi buna örnek gösterilebilir. Yine kaynak kişinin verdiği bilgilere göre, tur şirketleri tarafından getirilen ziyaretçilere yönelik yapılan uygulamalar bu kapsamda değerlendirilebilir. Ayrıca hellim peyniri örneğinde olduğu gibi, başka yörelere ait peynirlerin yapımı ile ilgili yapılan uygulamaların halkın katılımına açık olması ve halk ile birlikte yapılması sürdürülebilir kalkınma ile örtüşen faaliyetler olarak kaydedilebilir. Bununla birlikte farklı yöreden insanların kendi yörelerine ait peynirlerin yapım aşamalarını Kars'ta yaşayan insanlar ile birlikte deneyimlemeleri, McGhie'nin bahsettiği adil, hoşgörülü ve hakkaniyetli toplumların oluşması için bir aracı olabilir.

Müzeler, özellikle yoksul veya belirli insan gruplarının marjinalleştirildiği yerlerde yerel ekonomilere önemli katkılarda bulunabilir, sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin giderilmesine yardımcı olabilir (McGhie, 2019, s. 33). Kars Peynir Müzesi de benzer şekilde yerel ekonomiye katkı sağlamaktadır. Müze içerisinde bulunan satış noktasında peynir çeşitlerinden hediyelik eşyaya kadar birçok ürün satılmaktadır. Müze müdürünün verdiği bilgilere göre, burada satılan peynir çeşitlerinin tamamı Kars'ın köylerinde, hediyelik eşyalar da yine Kars'ta üretilmektedir. Dolayısıyla bu ürünler hem yerel ekonomiye katkı sağlarken hem de hediyelik eşyalar-

da kullanılan Kars Kalesi, kaz, Ani Ören Yeri vb. figürlerle Kars'ın somut ve somut olmayan miraslarına vurgu yaparak Kars imgesi oluşturulmaktadır.

Müzeler, sektörler arası ortaklıklara katılabilir, bu ortaklıkları kolaylaştırabilir, başlatabilir ve sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşmada öncü bir rol oynayabilir. Çok fazla özgürlüğe sahip olan müzeler, bu özgürlüğü farklı paydaş grupları arasındaki olumlu etkileşimleri desteklemek ve gerçek dünyadaki zorlukları (hem yerel hem de küresel) ele almak için kullanabilirler. Çoğu toplumda, politika/strateji ile insanların bireysel deneyimleri arasındaki boşluğu kapatmak ve hem kendilerinin hem de başkalarının yaşamlarını etkileyen politika ve stratejilerin geliştirilmesine katkıda bulunmaları için fırsatlar sağlayan başka bir sektör daha yoktur (McGhie, 2019, s. 33). Kars Peynir Müzesi'nin zaman zaman sektörler arası işbirliği yaptığı görülmektedir. Bu konuda müze müdürü şu bilgileri aktarmaktadır: “Çok yakın bir zamanda Tarım Bakanlığı Eğitim ve Yayın Daire Başkanlığı müzede bir toplantı düzenledi ve biz de müze olarak katkı sağladık. Bunun dışında TÜBİTAK'ın çalışmaları kapsamında burada birlikte bir atölye düzenledik.” Verilen bilgiler ışığında Kars Peynir Müzesi'nin anlaşma düzeyinde olmasa da fikir alış verişi açısından sektörler arası işbirliği yaptığı görülmektedir. Bunun da deneyimlerin aktarılması noktasında sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağladığı söylenebilir.

Kars Peynir Müzesi, sürdürülebilir kalkınma noktasında birçok amacı destekler niteliktedir. Kentleşme ve sanayileşme süreçlerine bağlı olarak unutulmaya yüz tutan geleneksel bilginin gösterilmesi, uygulanması ve kuşaklararası aktarımında önemli bir yer tutan bu müze, somut bir miras içerisinde somut olmayan mirasların yaşatılması noktasında önemli bir işlevi üstlenmekte, Kars'ın sürdürülebilir kalkınmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

Boğatepe Ekomüze Zavot

Kars'ta sürdürülebilir kalkınma, kültürel miras, kültür turizmi kavramları açısından incelenmeye uygun olan ve bu noktada öncü görev üstlenen müzelerden biri de Kars'a bağlı Boğatepe Köyü'nde yer alan Boğatepe Ekomüze Zavot'tur. Müze halk arasında ve medyada Boğatepe Peynir Müzesi olarak adlandırılrsa da müzenin kurucusu olan İlhan Koçulu bunun yanlış olduğunu ve müzenin isminin Boğatepe Ekomüze Zavot olduğunu belirtmiştir. Yine Koçulu'dan edindiğimiz bilgilere göre açılış hazırlıklarına 2008 yılında başlanan müze 2009 yılının sonunda hizmete açılmıştır. Müze, köydeki restore edilen İsviçrelilerden kalma geleneksel bir yapıda hizmet vermektedir.³⁷ Müzenin, geleneksel bir yapının içerisinde hizmet vermesi, somut mirasları da koruma açısından değerlidir.³⁸ Nitekim çalışmada sıklıkla vurgulanan somut ve somut olmayan mirası birlikte koruma düşüncesini burada da görmek mümkündür. Bu konuda Ezgi Metin Basat'ın, "İnsanlar ve onların yaşam alanlarıyla birlikte korunması gereken somut olmayan kültürel mirasa yönelik bütüncül bir koruma biçiminin bir anlamda somut kültür mirası da "geçmişten gelen" ve "sessiz" yapılardan ziyade dinamik alanlara dönüştüreceği söylenebilir." (2013, s. 65) sözleri Boğatepe Ekomüze Zavot'ta büyük oranda karşılık bulmaktadır. Müzenin geleneksel bir yapıda hizmet vermesi, hem bu yapının yok olmaktan kurtulmasını hem de köyün kalkınma süreçlerinde aktif bir şekilde yer almasını sağlamıştır. Bu anlamda Metin

³⁷ İlhan Koçulu ile 12 Mart 2025 tarihinde telefonla yapılan görüşme.

³⁸ Medyada ve medyada yer alan görsellere atf yapan kimi akademik çalışmalarda, müzenin dıştan görünüşünü yansıtan fotoğrafların farklılık arz ettiği görülmektedir. Bunun temel sebebi, medyada ilgi uyandırması için köyde bulunan başka binaların, müze binası gibi algılanacak şekilde kullanılmasıdır. Kimi araştırmacılar da köye gitmedikleri için bu fotoğrafları gerçek kabul edip çalışmalarında kullanabilmektedir. Dolayısıyla bu tür hatalara düşmemek için, Michael Quinn Patton'un "Birçok durumun karmaşıklığını tamamen anlamak için doğrudan katılım ve fenomeni gözlemleme, en iyi araştırma yöntemidir." (2018, s. 21) ifadesini göz önünde bulundurarak alan araştırması yapmak ve ilgili unsurları yerinde gözlemlemek iyi bir yöntem olabilecektir.

Basat'ın ifadesindeki gibi bütüncül bir koruma sağlanarak ilgili yapı "geçmişten gelen" ve "sessiz" bir yapıdan, köydeki dinamik bir alana dönüşmüştür. Dolayısıyla müze, bu anlamda sürdürülebilir kalkınma süreçlerine katkı sağlamaktadır.

Görsel 24: Boğatepe Ekomüze Zavot'tan bir görüntü. Boğatepe Köyü / Kars.
13 Mart 2025.

Boğatepe Ekomüze Zavot'ta "... sözlü tarihle alınan bilgiler, obje ve belgelerle desteklenerek ürünlere dönüştürülmüştür. Müzede geçmişten günümüze peynirin üretim sürecinde nelere ihtiyaç duyulduğu sergilenmekte ve aynı zamanda da koruyup gelecek kuşaklara aktarılması sağlanmaktadır. Müze, bilgi birikiminin oluşmasına gıdanın üretim zincirini korumasına olanak sunmaktadır." (Atış ve Çelikoğlu, 2017, s. 322). İlhan Koçulu'nun verdiği bilgilere göre müzenin kurulmasındaki temel amaç, yaşayarak öğrenmedir. Bu açıdan baktığımızda müzenin, ziyaretçilerine peynir yapımını deneyimleyerek öğrenme imkânı sunması sürdürülebilir kalkınma amaçlarıyla örtüşmektedir. Nitekim yılların bilgi birikimine dayanan geleneksel peynir üretimini yalnızca objeler üzerinden anlatarak ya da göstererek değil, aynı zamanda deneyimleme imkânı sunması, bu tür bir bilginin ve bu bilgi etrafında oluşan kültürün uygulamalı bir şekilde gelecek kuşaklara aktarımının sağlaması açısından oldukça dikkate değerdir.

Boğatepe Ekomüze Zavot, Ergin Altunsabak'ın ifadesiyle "geleneksele dönüş sürecinde Kars'ta geleneksel bilgi ve deneyimleri önceleyerek atılan bu adımların ilk çıktılarından birisidir." (2022b, s. 235-236). Müzenin geleneksel yapısını koruyan bir köyde varlığını sürdürmesi, burada üretilen peynirlerin kalitesi açısından önem taşımaktadır. Nitekim üretimi yapılan peynirler, köyde yaşamını sürdüren ailelere ait mandıralarda yapıldığı için katkısız gıda anlayışına uygundur. Çünkü burada yapılan peynirlerde kullanılan sütün tamamı köyden ve çevre köylerden elde edilmektedir. Bununla birlikte müzenin sürdürülebilir kalkınmadaki bir başka rolünün eğitim, kültür, sanat vb. alanlarda gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler olduğu söylenebilir.

Müze öncülüğünde yapılan eğitim, kültür, sanat vb. faaliyetlerinden ilki peynir konulu sergilerdir. İ. Koçulu'nun verdiği bilgilere göre farklı zamanlarda dört sergi düzenlenmiştir. Bunlardan biri İstanbul Levent'te, diğeri Kars'ta Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı'nda, diğer ikisi ise Gürcistan ve İsviçre'de gerçekleştirilmiştir. Kars peynirinin ulusal ve uluslararası çapta tanıtımında önemli bir görev üstlenen bu sergiler, aynı zamanda köye, köydeki müzeye ve geleneksel peynir üretim süreçlerine de ilgi uyandırmıştır.

Bununla birlikte farklı zamanlarda belirli bir tema üzerinden gerçekleştirilen festivaller sürdürülebilir kalkınma kapsamında değerlendirilebilir. İlhan Koçulu'nun verdiği bilgilere göre 2016 yılında müzenin öncülüğünde başlayan ve her yıl gerçekleştirilen festivaller düzenlenmiştir. İlk festivalin konusu "Kars Kaşarını Tanıma Tanımlama" başlığını taşımaktadır. Bu festivalde peynir tadım etkinlikleri gerçekleştirilmiştir. İkinci festival "Anadolu Kaşarları ve Kars Kaşarının Raf Ömrü" temasıyla gerçekleştirilmiştir. Burada ilk festivalde olduğu gibi tadım etkinlikleri ve bunun yanı sıra Kars kaşarının raf ömrü üzerine laboratuvar testleri yapılmıştır. Üçüncü festival, "Anadolu Peynirleri Kars'ta Buluşuyor"

başlığıyla yapılmıştır ve bu festivale Türkiye'nin dört bir tarafından yerel peynirciler davet edilmiş, onlara Kars'taki peynirlerin tanıtımı yapılmıştır. Bir sonraki festivalde ise Avrupa Birliği Gıda Üretim Yasası konu olarak seçilmiş, Avrupa'da ve dünyadaki örnekler, o konudaki uzmanlar davet edilerek incelenmiştir. Son festival ise, "Dayanışma, Kalite, Kalitenin Sürdürülebilirliği" başlığıyla Kars'ın Susuz ilçesinde bulunan Köy Enstitüsü binasında yapılmıştır. Bunun nedeni Köy Enstitülerinin üretim içinde aydınlanmaya katkı sağlamasıdır. Bu festivale İtalya, İsviçre, İspanya ve Almanya gibi ülkelere mandıracılar katılarak aralarındaki kalite rekabetlerini anlatmışlardır. Üç gün boyunca devam eden festivallerin ilk gününde paneller ve eğitimler; ikinci gün paneller, eğitimler, kısa film yarışmaları ve resim sergileri olurken üçüncü gün Kars peynirlerinden yapılan menülerle kahvaltı ve öğle yemeği verilmektedir. Kahvaltı ve yemeklere yalnızca misafirler değil, Boğatepe köyünde yaşayan bütün köylüler katılmaktadır. Öğleden sonra ise Türkiye'nin çeşitli yörelerinden davet edilen ve geleneksel müzikler icra eden sanatçıların dinletilerine yer verilmekteydi ve bu eğlencelerden sonra da festivale gelenler gruplar hâlinde köyden ayrılmaktaydı. Festivallere yoğun bir ilgi olduğunu söyleyen İ. Koçulu, 47 farklı ülkeden katılım olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte festivaller esnasında peynir konulu sempozyumlara da yer verilerek peynir hakkında akademik çalışmalar gerçekleştirilmiştir.³⁹

Öncelikle Boğatepe Ekomüze Zavot, geleneksel bir mimari ve geleneksel özelliklerini koruyan bir köyde hizmet vererek geleneksel peynir üretimini bağlamından koparmadan korumakta ve gelecek kuşaklara aktarmaktadır. Bunun yanı sıra müze, peynir konulu festivaller ile Kars peynirciliğini ulusal hatta uluslararası çapta tanıtmıştır. Medyanın bahsedilen etkinliklere yoğun bir şekilde yer vermesiyle, Kars peynir-

³⁹ Bu paragrafta verilen bilgiler, 12 Mart 2025 tarihinde İlhan Koçulu ile yapılan telefonla görüşmesinde elde edilerek yorumlanmıştır.

ciliğinin de ünü artmıştır. Bu da Kars'taki mandıralar üzerinde olumlu anlamda etkiler bırakmıştır. Dolayısıyla müzenin yerel ekonomiye katkı sağladığı söylenebilir. Bununla birlikte popülerleşmenin geleneksel unsurlar üzerindeki yıkıcı etkisi burada da karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Boğatepe'nin markalaşmasıyla, Boğatepe'de üretilmeyen ve geleneksellik noktasında isteneni tam olarak karşılamayan peynirler, Boğatepe peyniri olarak satışa sunulmuştur. Bu durum, popülerleşmenin geleneksel olan üzerindeki olumsuz etkisine bir örnek olarak kaydedilebilir.⁴⁰

Müzedeki yapılan sempozyumlar, sürdürülebilir kalkınma ve eğitim açısından dikkat çekilmesi gereken noktalar dır. Nitekim müzelerin sürdürülebilir kalkınma açısından en önemli özelliklerinden biri eğitimidir. Bu yönüyle müzenin eğitime destek verdiği söylenebilir. Müzedeki doktorların katılımıyla, peynirin raf üretimi üzerine testler yapılması sağlıklı gıda ilkesiyle örtüşen bir durumdur. Yine müzedeki kültürün korunduğu ve uygulandığı görülmektedir. Bu durum ise kültürün gelecek kuşaklara aktarılması için önem taşımaktadır. Yapılan festivallerde şehir dışından gelen ziyaretçilerin yanı sıra köylülerin de aktif katılım sağlaması, topluluk katılımı açısından dikkate değerdir. Ayrıca festival ve sempozyumlar için Kars Valiliği, Kars Belediyesi, Kafkas Üniversitesi, Serhat Kalkınma Ajansı, Boğatepe Çevre ve Yaşam Derneği, Kars Ticaret ve Sanayi Odası gibi birçok kurum ve dernek ile iş birliği yapılmıştır. Bu da müzenin sektörler arası iş birliğini ve zaman zaman öncü rol oynadığını göstermektedir. Her ne kadar dünyayı derinden etkileyen Covid-19 Salgını, müzenin çalışmalarına büyük oranda ket vursa da Boğatepe Ekomüze Zavot, geleneksel Kars peynirciliğinin tanıtılmasının

⁴⁰ Geleneksel bilgi sistemlerini Kars özelinde inceleyen Ergin Altunsabak, pazarlama kaygısından kaynaklı olarak üretim yapılmayan köylerde de geleneksel üretim yapılmış gibi bir algı oluşturulduğuna, bunun da gelenek istismarı olduğuna işaret etmektedir (2022b, s. 251). Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Altunsabak, 2022b, s. 247-251).

da büyük rol oynamış ve küçük bir köyde neler yapılabileceğini somut bir şekilde göstermiştir. Müzecilik alanında öncü bir rol oynayan Boğatepe Ekomüze Zavot, Kars'ın sürdürülebilir kalkınmasında güçlü bir iz bırakarak bu konulara ilgi duyanlar için rol model olmuştur.

Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi

Kafkas Cephesi'nde yapılan savaşlar hakkında tarihî belgelerin yer aldığı ve askerlerin o günkü savaş şartları içindeki günlük yaşamlarından kesitlerin canlandırıldığı interaktif bir müze olan Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi (URL-41), müze sorumlusu olan kaynak kişi 46'nın verdiği bilgilere göre, 2 yıllık bir restorasyon ve hazırlık sürecinden sonra müze 2017 yılında açılmıştır. Müze, Kanlı Tabya⁴¹ olarak bilinen tarihî binada hizmet vermektedir.

Görsel 25: Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi'nin dıştan görünümü. 17 Nisan 2025.

“Müzenin 8 ana salonunda, 1828 yılından Cumhuriyet'in ilanına kadar bazı önemli olaylar interaktif olarak sergilenmektedir.” (URL-42). Bu yönüyle tarihî bir tabyada hizmete açılan müze, konu ve mekân açısından uyum göstermekte-

⁴¹ Şehir halkı tarafından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki kanlı çarpışmalardan dolayı “Kanlı Tabya” olarak nitelendirilen bu tabya, günümüzde de aynı isimle anılmaktadır (Ülkü, 2006, s. 83).

dir. “Tarihi binalar geçmiş ile günümüz arasında kültürel bir köprü görevi görmektedir. Zamanla işlevini kaybetmiş tarihi binalara yeni bir işlev kazandırılması, yapıların korunmasında etkili bir çağdaş koruma yöntemidir.” (Kaymakçı, 2022, s. 648). Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi’nin, Kars Peynir Müzesi’nde olduğu gibi tarihî bir miras içerisinde faaliyet göstermesi, sürdürülebilir kalkınma açısından destekleyici niteliktedir. 46 tabyanın olduğu Kars şehrinde, tabyaların restore edilerek şehrin tarihini, kültürünü ve kimliğini yansıtacak müzeler şeklinde hizmet vermesi, bu mirasların korunarak geleceğe taşınması için oldukça önem taşımaktadır.

Görsel 26: Müzenin içerisinde bir görüntü. 11 Mart 2025.

Toplumlara derinden etkileyen unsurların başında tarihî olaylar gelmektedir. Sevinç, acı, hüznün, kahramanlık vb. karşıt duyguların oluşmasına neden olan tarihî olaylar, bu yönüyle ortak bir belleğin oluşmasında da rol sahibidirler. Paul Connerton’un, tarihin yeniden kurulması olarak adlandırdığı toplumsal bellek (2014, s. 27), Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi’nde güçlü bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Müzenin savaş dönemine ait olayları esas alarak Kanlı Tabya olarak adlandırılan binada hizmet vermesi, başlı başına bir bellek unsuru olarak işlev görmektedir. O günlerin acı dolu yan-

sımarlarının sözlü gelenekte tekrarlanmasıyla hatırlanan bu olay, bir imge şeklinde mimaride de varlık göstermektedir. Bu durumda halk nezdinde kuvvetli bir yer edinmiş olay, müze vasıtasıyla sürekli canlı tutulmaktadır. Yine müze içerisinde Sarıkamış Harekâtından 93 Harbi'ne kadar Kars toplumsal belleğinde derin izler bırakan olaylara yer verilmesi, ziyaretçilerde tarih bilinci oluşturarak kimlik ve aidiyet unsurlarını güçlendirmektedir.⁴²

İnteraktif bir müze olan Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi, ziyaretçilerin sergilenen ürünlerle dijital bir etkileşim kurmasına imkân vermektedir. Bu yönüyle müze, Yusuf Keş ve Asena Başer Akyürek'in ifadesiyle "izleyiciyi pasif konumdan aktif konuma taşır." (2018, s. 97). Bu açıdan interaktif müzeler eğitim ve bilgi edinme noktasında önemli avantajlar sağlasa da bu konuda daha fazla verim alınması açısından müze anlatımlarının gerçekleştirilmesi oldukça iyi bir yöntem olacaktır. Nitekim dijital platformlarda yapılan yorumlarda müzenin oldukça olumlu yorumlar almasına karşın, kimi yorumlarda müze hakkında yanlış bilgiler edinilmesi, örneğin tabyanın Rus yapımı olduğunun düşünülmesi gibi, müzenin bazı noktalarda eksik kaldığını düşündürmektedir. Dolayısıyla ziyaretçilerin profesyonel rehberlerin anlatımıyla müze deneyimi yaşaması, hem istihdam noktasında, hem de ziyaretçilerin müzeden maksimum seviyede verim alması konusunda olumlu bir gelişme olarak not edilebilir. Böylece müze, sürdürülebilir kalkınma açısından daha destekleyici bir niteliğe sahip olabilecektir.

⁴² Hasan Aslan ve Özgür Aktaş tarafından müze ziyaretlerine ilişkin ziyaretçi düşünceleri üzerine yaptıkları bir araştırmaya göre, ziyaretçilerinden en fazla cevap alınan ilk üç kategori şu şekildedir. "Şehitlerimizi bizlere hatırlatıyor", "Millî duygularımız kabarıyor" ve "O günleri (tarhimizi) bizlere yaşattı" (2019, s. 1782). Bu durum müzenin tarih eğitiminde ve tarih şuurunda işlev gördüğünü, bunun yanı sıra kimlik ve aidiyet duygularını güçlendirdiğini düşündürmektedir.

KENT İMAJI

İmaj, bir nesne veya olgu hakkında var olan ya da düşünülen, somut ve soyut izlenimlerin algıya dönüşmesi şeklinde açıklanabilir. İnsan, yapısı gereği günlük yaşantısında karşılaştığı hemen her şey için farkında olsun ya da olmasın bir algı oluşturmaktadır. Bu algılar birleşerek temelde ilgili olgunun imajını oluşturmaktadır. Bu açıdan baktığımızda kentler üzerinde de çeşitli imajların oluştuğunu ya da oluşturulduğunu görmekteyiz. Arianis Chan vd. ifadesiyle “kent imajı bir şehrin özelliklerinden dolayı insanların zihninde oluşan imajdır.” (2021, s. 333). Şehrin özellikleri kent imajı bağlamında çeşitli yönlerden incelenmeye müsaittir. Çevresel özellikler de bir şehrin imajında önemli bir yer tutmaktadır. Kevin Lynch, çevresel bir imgeyi kimlik, yapı ve anlam olmak üzere üç bileşene ayırmaktadır (2022, s. 8). Buradan yola çıkarak bir şehrin imajında çok çeşitli faktörlerin etkili olduğunu söylenebilir. Nitekim bu konuda Gözde Şahin, kent imajının oluşumunda insanların izledikleri film ve dizilerden okudukları haber ve kitaplara, hatta kulaktan kulağa yayılan bilgilere ve de kendi deneyimlerine kadar birçok olgunun etkili olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu bilgiler zihinlerde kentler hakkında olumlu, olumsuz veya nötr bir imajın oluşmasını sağlamaktadır (2010, s. 48). Bir bölgenin imajında çok çeşitli olguların etkin bir rol oynadığı bilinmektedir. Asunciòn Beerli ve Josefa D. Martín, yapmış oldukları bir çalışmada, “Destinasyon İmajının Algılanmasını Belirleyen Boyutlar/Özellikler” adını verdikleri tabloda bu unsurları detaylı bir

şekilde göstermişlerdir. Bu tablodaki 9 ana başlığı su şekilde sıralayabiliriz: “Doğal kaynaklar”, “Genel altyapı”, Turizm altyapısı”, “Turistik eğlence ve dinlenme”, “Kültür, tarih ve sanat”, “Politik ve ekonomik faktörler”, “Doğal çevre”, “Sosyal çevre”, “Mekânsal atmosfer” (2004, s. 659). Kitabın bu bölümünde de kent imajı bahsi geçen başlıklar dâhilinde, alan araştırması ve netnografik verilerle incelenmiş, imaj açısından olumlu ve olumsuz yanlar eleştirel bir bakışla ortaya konmuştur.

Ziyaretçilerin Gözünden Kars

Kitabın bu bölümünde alan araştırmasına yansıyan ziyaretçi görüşlerinden yola çıkarak kent imajı hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır. Kars’ın kent imajında birçok faktörün etkin bir rol oynadığı söylenebilir. Öncelikle Kars’a gezi düzenleme fikri imaj açısından ziyaretçiler üzerinde çeşitli ön kabuller oluşturmaktadır: “Kars’a gelmeden önce insanların geleneksel kültürden uzak olduğunu düşünmüştüm ama gelince bunun tam tersini gördüm.” (K.K.6). “Ben Kars’a gelmeden önce insanların geleneksel kültürden uzaklaştığını düşünmüştüm ama gelince fark ettim ki geleneksel kültüre iyi sahip çıkmış ve hâlâ yaşatılıyor.” (K.K.10). Kars’ın Anadolu ve Kafkasya arasında yer alan bir sınır şehri olması, tarih boyunca farklı kültürlerle ev sahipliği yapması, ziyaretçilerde geleneksellik algısı oluşturmaktadır. Birçok ziyaretçi bunun aksini düşünse de şehrin özellikle mimari açıdan özgün yanı, aşıklık geleneği vb. geleneksel unsurları ziyaretçilerde yerel kültürün korunduğu algısını oluşturmaktadır. Bununla birlikte kimi ziyaretçiler ise tam tersini düşünmektedir: “Kars’a gelmeden önce Kafkas ve Azerbaycan kültürünün belirgin olduğunu düşünmüştüm ama kültür açısından Türkiye’nin herhangi bir yerinden çok da farklı olmadığını gördüm.” (K.K.23). Kaynak kişi üzerinde Kars’a dair oluşan Kafkas ve

Azerbaycan algısı, medyanın bu konudaki romantikleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Pazarlama amaçlı yapılan ve özellikle sosyal medya üzerinden sunulan akordiyon eşliğinde söylenen Azerbaycan türküleri, atlı kızaklar vb. bu türden bir algı oluşmasını sağlamaktadır. Bu nedenle medyanın, kent imajı üzerinde güçlü bir yönlendirmeye sahip olduğu söylenebilir.

Görsel 27: Doğu Ekspresi Güzergâhı. Sankamış / Kars. 6 Haziran 2022.

İlk defa ziyaret edilecek bir yerle ilgili insan zihninde birçok farklı algı yer almaktadır. Kars'a gelen ziyaretçilerde de çoğu olumsuz olmak üzere birçok ön kabul olduğu görülmektedir. Fakat şehri ziyaret ettikten sonra çoğu kişinin olumsuz düşünceleri tam tersi bir yöne doğru evrilmektedir. Levent Gelibolu vd. yaptıkları bir araştırmaya göre, Kars'ı ziyaret edenlerin Kars imajı algısı, ziyaret etmeyen katılımcılara oranla pozitif bir yönde gelişmektedir. Bu durum Kars'ın algılanan imajının beklenen imajından daha yüksek olduğunu göstermektedir (2014, s. 57). Gelibolu vd.'nin yaptıkları araştırmayla bizim yaptığımız alan araştırması arasında 10 yıllık bir süre vardır. Bu süre zarfında Kars'ın beklenen ve algılanan imajında çok fazla bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla Kars'ın beklenen imajındaki ön yargıların

henüz kırılmadığı söylenebilir. Bu konudaki ziyaretçi görüşlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: “Kars beklediğimden çok daha güzeldi. Ben daha basit bir şehir bekliyordum.” (K.K.19). “Pis ve kirli bir şehir bekliyordum ama Kars’ı temiz buldum.” (K.K.38). “Çoğu şehrin sokakları, caddeleri bu kadar geniş değil, böyle beklemiyordum.” (K.K.42). “Kars’a gelmeden önce zihnimde birçok olumsuzluk vardı. Ama şu an Kars benim için ideal bir yer. Çünkü sıcaklığı sevmiyorum ve sakinlikten hoşlanıyorum. Kars’ta yaşamaktan memnunum.” (K.K.26). Bununla birlikte medyatik romantikleştirmenin bir sonucu olarak kimi ziyaretçilerin yüksek bir beklentiyle geldiği Kars’ın bu beklentiyi karşılayamadığını görmekteyiz: “Kars’a gelmeden önce kafamda Kars’a dair daha turistik bir imaj vardı.” (K.K.11). Kaynak şahsın verdiği bilgilerden hareketle turizm noktasında Kars’ın pek çok eksiğinin olduğunu söyleyebiliriz.

Kars’a belirli bir süreden sonra yeniden gelen ziyaretçilerin yorumları, şehirleşme açısından belli oranda fikir verebilecek niteliktedir. Örneğin kaynak kişi 9’un “Kars’a en son on yıl önce gelmiştim. Bu on yıllık sürede şehirleşme açısından olumlu anlamda değişiklik olduğunu gördüm.” sözlerinden geçen on yıllık değişimin kentleşme açısından olumlu görüldüğü sonucunu çıkartmak mümkündür. Fakat kentleşme yalnızca bir noktadan olmayacağı için, doğru çıkarımlar daha kapsayıcı araştırmalarla ortaya çıkacaktır. Bununla birlikte ziyaretçi gözünden de olsa on yıllık değişimin olumlu görülmesi, Kars kent imajı açısından kayda değerdir.

Bir yerleşim yerinin başka yerleşim yerleri ile özellikle de çevresindeki şehirlerle yapılan kıyaslaması, kent imajı hakkında fikir verebilecek niteliktedir. Kars’taki ziyaretçilerin de bu kıyaslamayı zaman zaman yaptıkları görülmektedir: “Kars’a ilk defa geldim ve çevre illeri görünce burada bir yaşam var dedim. Restoranlarıyla kafeleriyle burada hareketli bir gece yaşamı var. Burada yaşanılabileceğini düşünüyö-

rum.” (K.K.20). “Kars’ı gezdiğim diğer illerle kıyasladığımda hem şehrin tarihî yapısı, hem de yerel halkın davranışları açısından oldukça olumlu olduğunu söyleyebilirim. Şehir temiz ama bakımsız.” (K.K.39). “Kars’ta insan tavrı Batı’ya göre çok olumlu. Ben buraya geldiğim zaman param yok karnım aç desem Kars’ta hiçbir yerde yemek yiyemeyeceğimi düşünmüyorum, tabi süreklilik hâline getirilmeyeceği sürece.” (K.K.43). “Bir kadın olarak bu şehirden hiç korkmadım. İstedğim kiraathanede otururum hiç kimse yadırgamaz.” (K.K.44). Alan araştırması yoluyla elde edilen ziyaretçi görüşlerine göre yerel halkın tutum ve davranışları, ziyaretçiler üzerinde olumlu algılar oluşturmaktadır. Seda Derinalp Çanakçı vd. yaptıkları bir araştırmada yerel halk imajı açısından Kars’a yönelik algıların olumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır (2019, s. 1884). Kars halkının şehre gelen ziyaretçilere gösterdiği ilgi, onların algılarında olumlu düşüncelerin oluşmasını sağlamıştır. Çünkü bu ilgi, turizm ve dolayısıyla maddi kazanç elde etme düşüncesiyle gösterilen yapay bir ilgi değil, samimiyetle oluşturulan doğal bir ilgidir. Bu durum yerel halkın henüz turizm konusunda farkındalık kazanıp davranışlarını buna göre şekillendirmedini düşündürmektedir. Böylece yerel halkın ziyaretçilere gösterdiği samimiyet, insan davranışları açısından kent imajına katkı sağlar niteliktedir. Bununla birlikte şehrin tarihî dokusu da diğer şehirlerle kıyaslanarak kent imajına katkı sağlayacak şekilde algılanmaktadır.

Yerel halkın davranışları kent imajına katkılar sağlasa da altyapı sorunları ve işletmelerin, özellikle restoranların fiyat politikaları ve müşterilerle olan etkileşimleri kent imajına olumsuz etki etmektedir: “Kars’ta altyapı sorunları olduğunu görüyorum. Turizm potansiyeli çok yüksek olmasına rağmen şehrin bu açıdan bir farkındalığa sahip olmadığını ve turizme yeterince hazır olmadığını gördüm.” (K.K.10). “Bu kadar turizm potansiyeli olan bir şehre göre sokaklar çok bakımsız.” (K.K.21). “Kars’ta yemeklerin genel anlamda pahalı olduğu-

nu düşünüyorum.” (K.K.35) “Kars’ta restoranlarda çalışan personelin tutumu çok uygun değil. Üslup sıkıntılı.” (K.K.36). “Yerel yemekler tatmak için gittiğimiz restoranlarda fiyatların şişirilmiş olduğunu gördük ve kalitesi de çok düşüktü. Çünkü turistlerin bir kere geleceğini düşünüyorlar.” (K.K.21). Ziyaretçi görüşlerine yansıyan altyapı sorunları, öteden beri Kars’taki temel problemlerden biri durumundadır. Nitekim bu problemler yerel halk tarafından Kars’ın “sahipsiz şehir” kavramıyla adlandırılmasına neden olmuştur. Hüseyin Akça tarafından yapılan bir ankete göre, “*Kars Sahipsiz Bir Kenttir*” ifadesine Katılıyor Musunuz? sorusuna katılımcıların %87.8 oranda evet cevabı verdikleri görülmüştür (2023, s. 158). Daha önceki ziyaretçi yorumlarında sıklıkla vurgulanan temiz ama bakımsız şehir algısının, yapılacak çalışmalarla tersine çevrilmesi kent imajına olumlu anlamda büyük katkılar sağlayacaktır. Bununla birlikte, restoranların, turizmin tek seferlik bir olgu olmadığını anlayıp fiyat politikalarını ve profesyonelliklerini gözden geçirmeleri, sürdürülebilir turizm ve sürdürülebilir kalkınma açısından oldukça önem arz etmektedir.

Son olarak ziyaretçilerle yapılan görüşme; havaalanı, otel, restoran gibi ulaşım ve konaklama konusunda kent imajıyla bağlantılı unsurların yeterli seviyede olduğunu ve bu konuda, Doğu Ekspresi’nde bilet bulma konusu hariç, pek fazla bir problemin olmadığı görülmüştür. Kısacası burada bahsedilen sorunların çözülmesi, olumlu durumların ise artırılması kent imajına katkılar sağlayarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerine bir kademe daha yaklaşılmalarını sağlayacaktır.

Youtube Vlogları ve Sosyal Medyada Kars

Herhangi bir konuda, algı oluşturma açısından medya kadar etkili çok az olgu vardır. Her geçen gün teknoloji alanında yaşanan gelişmeler ile insanlık, Marshall McLuhan’ın ifadesiyle küresel köy koşulları altında yaşamaktadır (2014, s. 48). Bu “küresel köy”de de en etkin algı yönetim platformu

medyadır. John B. Thompson, “Medya ürünlerinin yayılması-nın olayları belli bir algıyla deneyimlememize...” (2008, s. 60) neden olduğunu belirtirken Asa Briggs ve Peter Burke, iletişim araçlarına yönelik ilginin çok eskilere dayandığını, sözlü ve yazılı iletişim sanatı olan retoriğin Eski Yunan ve Roma’da çok ciddiye alındığını belirtirler (2011, s. 9). “Etimolojik anlamıyla araçlar demek olan “medya”, günümüzde tekil kullanıma bürünmüş, genellikle kitle iletişim aracısı ya da aracı televizyon için söz konusu olmuştur.” (Aytaç, 2005, s. 9). Teknoloji alanında yaşanan gelişmeler neticesinde medyanın kapsam ve sınırlılıklarında belirli oranlarda değişimler olmaktadır. Özellikle internetin insan yaşamındaki varlığının günden güne artması, akıllı telefon, tablet, bilgisayar gibi medyatik aygıtların kullanımını artırmakta, internete bağlı olarak ortaya çıkan Youtube, Facebook, Instagram, X gibi sosyal medya platformları algı yönetimi açısından önemli noktalara gelmektedir. Sosyal medyanın insanlara hem üretici hem de tüketici rolü vermesi, medyatik algıların da farklı boyutlara taşınmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla günümüzde hemen herkes bir nesne, olay vb. hakkında medyatik algı oluşturma gücüne sahiptir diyebiliriz. Bu noktadan bakıldığında kent imajı hakkında sosyal medyanın benzer işlevlere sahip olduğu görülmektedir.

Video ve sosyal medya denince akla ilk gelen uygulamalardan olan Youtube, içerisinde barındırdığı sayısız türden video ile başlı başına bir kültür aktarım ortamıdır. Youtube üzerinden faaliyet gösteren vloglar da günümüzün seyahatnameleri olarak kent imajı noktasında önemli rollere sahiptir. Türkiye’de görece yeni kullanılan vlog kelimesi, Oxford English Dictionary’de video biçimindeki gönderilerden oluşan günlük (URL-43) şeklinde tanımlanmaktadır. Blog kavramından sonra ortaya çıkan vlog; yazılı bir günlük olmanın aksine, video merkezli bir yapıya sahiptir (Özdel, 2018, s. 5). Jean Burgess ve Joshua Green, vlogların bir web kamerası ve

temel düzenleme becerilerinden biraz fazlasını gerektirdiğini bu nedenle teknik olarak kolay üretildiğini; aynı zamanda izleyiciye doğrudan hitap ederek doğası gereği geri bildirimi desteklediğini belirtir (2009, s. 94) . Bu yönlerinin yanı sıra vloglar, okunma değil izlenme özellikleriyle çok daha fazla kişiye ulaşmaktadır.

Öteden beri şehirleri ziyaret eden gezginlerin izlenimlerini aktardıkları eserler (seyahatnameler, bloglar, vloglar bu kapsamda değerlendirilebilir) kent imajı açısından önemli bir yerde durmaktadır. Çünkü bu eserler, bir şehri ziyaret etmeden fikir edinmek isteyenlerin birincil kaynağı durumundadır. Önceki devirlerde bu işlevi seyahatnameler üstlenmişken günümüzde seyahat blogları ve vlogları çağdaş seyahatnameler olarak işlev görmektedir. Emine Çakır, seyahatnameler ve bloglar üzerine yaptığı karşılaştırmalı çalışmasında, "...seyahatname bloglarının yeni bir dijital tür değil, geleneksel seyahatnamenin elektronik ortamdaki devamı olduğu..." (2022, s. 634) sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde seyahat vlogları da, blogların görüntülü şeklidir denilebilir.

Youtube'da paylaşılan Kars konulu vlogların çokluğu, şehrin popüler bir gezi merkezi olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte vloglar baştan sona bir gezginin gözünden Kars'ı ve Kars algısının nasıl olduğunu görmemizi sağlamaktadır. Vloglar kimi zaman Kars'ı genel olarak ele alırken kimi vloglar ise Kars yemek kültürü gibi belirli bir konuya odaklanmaktadır. Youtube'da yer alan ve Kars gezisine odaklanan vloglarda, ilk olarak Kars'a hangi ulaşım ağıyla geldiği gösterilmektedir. Vloglarda genel olarak ziyaretçiler ya hava yoluyla ya da Doğu Ekspresi ile Kars'a gelmektedirler. Bununla birlikte birçok vlogger, Doğu Ekspresi deneyimleri üzerine ayrı vloglar çekmektedir. Vloglarda Kars'a gelen ziyaretçiler genel olarak Baltık mimarisini yansıtan bir otelle yerleştikten sonra Kars şehir turuna çıkmaktadır. Şehir turunda takipçilerine gösterdikleri yerler genel olarak Kars

Kalesi, Hasan Harakanî Cami ve Türbesi, Taş Köprü ve Baltık mimarisini yansıtan binalardır. İkinci aşamada vloggerların dikkat ettikleri bir başka nokta müzelerdir. Kars Peynir Müzesi ve Kafkas Cephesi Savaş Tarihi Müzesi vloglarda en çok dikkat çekilen müzelerdir. Vloglarda yer verilen somut olmayan kültürel miras unsurluları ise kafe ve restoranlarda gerçekleştirilen âşık atışmaları ve Kafkas halk oyunlarıdır. Kars yemek kültürü de vloglarda üzerinde durulan bir başka konudur. Burada vloggerlar genellikle kaz eti, piti, çağ kebabı gibi yemekleri takipçileriyle paylaşmaktadırlar. Bunun yanı sıra Kars'ın eskiden beri var olan ve geleneksel tarzını koruyan çorbacıları da vloglarda sıkça gösterilen yerlerden biridir. Vloglarda ikinci gün genellikle Kars'ın çevresinde yer alan Ani Ören Yeri, Çıldır Gölü ve Sarıkamış'a ayrılmış görünmektedir. Burada genel olarak vloggerlar Ani Ören Yeri ve buz tutmuş Çıldır Gölü'ndeki deneyimlerini takipçileriyle paylaşmaktadır. Tercihe bağlı olarak son gün ise genellikle Sarıkamış'a ve burada yer alan kayak tesisine ayrılmaktadır. Ayrıca Sarıkamış'ta yer alan Katerina Av Köşkü de, vloggerların dikkatini çeken bir diğer somut mirastır.

Vloglar incelendiğinde vloggerların takipçilerine gösterdikleri Kars'a ait unsurlar ile bu kitapta yer verilen somut kültürel miraslar, somut olmayan kültürel miraslar ve sürdürülebilir kalkınmadaki diğer motivasyon noktaları şeklinde çizilen kapsam ve sınırlılıkların büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Vloglarda çoğunlukla Kars'tan övgü ile bahsedilmesi kent imajı açısından olumlu algıların oluşmasını sağlamaktadır. Bunun yanı sıra vlogların geniş bir kitle tarafından takip edilmesi ve yorumlanarak etkileşime girilmesi, tanıtım noktasında büyük önem taşımaktadır. Günümüzde bu türden videolara ulaşım kolaylığı dikkate alındığında vlogların Kars özelinde ve tanıtım noktasında önemli bir yerde durduğu söylenebilir.

Vlogların yanı sıra sosyal medya paylaşımları da bir kentin algılanmasında önemli araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitabın önceki bölümlerinde, Doğu Ekspresi yolculuğunun popülerleşmesi ve buna bağlı olarak Kars'a gelen ziyaretçi sayısının artmasında sosyal medyanın rolü sıklıkla vurgulanmıştı. Facebook, eski adıyla Twitter yeni adıyla X, Instagram üzerinden paylaşım yapan; Kars'a Git, karsgezisi, karsolojik, 36gurbettekikarslılar, Uzun Elma, Selimliyiz Alemde Tekiz vb. sosyal medya hesaplarına ait paylaşımlar incelendiğinde Kars'ın somut ve somut olmayan kültürel mirasından, doğal güzelliklerine, Kars'a dair tarihî ve kültürel açıklamalardan Kars haberlerine kadar birçok konuda paylaşımlar yapıldığı görülmektedir. Bütün bu paylaşımlarda Kars'ın "renkli ve olumlu" yanlarına odaklanıldığından kent imajı üzerine olumlu algılar oluşması sağlanmaktadır.

Sosyal medya üzerinden Kars konulu paylaşım yapan fotoğraf sanatçıları da şehrin tanıtılmasında önemli roller oynamaktadır. Profesyonel araçlarla fotoğraf çeken bu sanatçılar, ilginç açılardan fotoğraf çekmenin yanı sıra çoğu kişinin ulaşamadığı yerlerden, Ani Ören Yeri'ndeki mağaralar gibi, fotoğraflar paylaşarak şehrin tanıtımında önemli bir rol oynamaktadırlar. Ayrıca bu fotoğraflar sosyal medya uygulamalarında paylaşılmanın yanı sıra ulusal ve uluslararası sergi ve yarışmalarda da gösterilmekte, böylece tanıtım daha farklı noktalara taşınarak etki gücü artırılmaktadır. Kısacası sosyal medya paylaşımlarının bir şehrin imajında önemli roller oynadığını ve Kars üzerine yapılan paylaşımların ise kent imajını olumlu yönde desteklediğini ifade etmek mümkündür.

Türk Edebiyatında Kars

Edebiyat, yerleşim yerlerinin imajında önemli bir unsurdur. Burada yansıtılan semboller aracılığıyla oluşturulan imgeler, insanlar üzerinde algı oluşturacak şekilde sunulabilir. Bu algılar kimi zaman, bir ziyaretçinin ilgili kenti ziyaret

etmesi gibi güçlü bir istekle de sonuçlanabilir. Nebi Özdemir, okumanın seyahat etmeyi, seyahat etmenin de okumayı doğurduğunu ve bireyin çoğu zaman bu etkileşimin farkında olmadığını, çünkü eylemlerin etkilerinin kısa sürede ortaya çıkmadığını belirtir (2009, s. 33). Özdemir'in belirttiği etkileşimin sonuçları kısa sürede ortaya çıkmıyorsa, uzun vadede bu türden bir etkileşimin kent imajı oluşturabileceği söylenebilir. Bununla birlikte edebiyatın vlog gibi dijital türlere göre kent imajı açısından belki de en etkili yanı, güncelliğini çabuk bir şekilde yitirmemesidir. Örneğin Dostoyevski'nin Petersburg ile ilgili oluşturduğu algılar, her dönemde devam etmektedir. Çünkü Dostoyevski her zaman okunan bir yazar olarak güncelliğini her dönemde korumaktadır. Dolayısıyla edebî eserler üzerinden oluşturulan kent algılarının uzun vadede fakat daha etkili bir şekilde varlığını sürdürdüğü söylenebilir.

Edebiyatta şehir ve onunla özdeşleşen yazar olgusu çoğu zaman karşımıza çıkmaktadır. Bir başka ifade ile kimi yazarların eserlerinde bazı kentler çok geniş ve etkili bir şekilde yer alırlar. Böylece edebî eserler kent imgesi oluşturma konusunda güçlü bir aracı konumuna geçer. Gül Şebnem Tural ve Fatma Demet Aykal, kentlerle özdeşleşen yazarlar arasından kent kimliği açısından yakın bir ilişki olduğunu, bu nedenle yazarların kentlere kimlik kazandırmada etkili olabileceklerini belirtmektedirler (2024, s. 324). Victor Hugo ile Paris, Dostoyevski ile Petersburg, Yahya Kemal ile İstanbul arasında kurulan ilişkiler burada bahsedilen tarzda bir özdeşleştirme sahiptir. Kimi zaman ise edebî bir eserle şehir arasında özdeşleştirme yapılabilmektedir. Orhan Pamuk'un Kar (2019a) adlı romanıyla Kars arasında da benzer bir özdeşleştirmeden bahsedilebilir. İlk baskısı 2002 yılında yayımlanan Kar romanında Kars'a röportaj için gelen Ka'nın gözünden şehirdeki olaylar anlatılmaktadır. Eserde Kars, baskılar yüzünden intihar eden genç kızları, kahvelerdeki işsizleri, görüşler arası çatışmaları ile olumsuz bir algı oluşturacak şekilde yansıtılmak-

tadır. Gökay Durmuş, Kar romanı üzerine yazdığı bir yazıda, yazarın kafasındaki taşra algısından kaynaklı olarak şehrin iç bileşenlerini değiştirmemesi, hatta bu değişime engel olması sonucu, romanın ön kabuller üzerine kurulu taşra romanı sınıfına girdiğini belirtmiştir (2019, s. 60). Yedigöller Şanlı ise Orhan Pamuk'un Kar'da Kars'ı mutsuz ve umutsuz bir yer olarak gösterdiğini (2013, s. 269) belirtir. Orhan Pamuk'un Kar romanında, Kars ile ilgili oluşturduğu olumsuz algılar kimi Ekşi Sözlük yazarları tarafından da eleştirilmektedir: "bu şehrin orhan pamuk'un kar adlı romanındaki betimleri birkaç mekan dışında gerçekçi değildir. orhan pamuk'un kitabında anlattığı kültürel yapının kars'la uzaktan yakından alakası yoktur, anlattığı şehir muhafazakar yapısıyla daha çok erzurum'a benzer. yani kars, şeyhlerin şıhların cirit attığı bir şehir değildir." (URL-44). Kar romanında Kars için her ne kadar olumsuz bir imaj çizilse de, romana gösterilen ilginin Kars'ı ziyaret etme noktasında insanlar üzerinde bir farkındalık oluşturduğu söylenebilir. Bu farkındalık alan araştırması verilerimize de yansımıştır. Kaynak kişi 40 Kars'a gelmesinde Kar romanının etkili olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Ekşi Sözlük'te de Kars'a gelme fikrinde kitabın etkili olduğunu belirten sözlük yazarları mevcuttur: "en çok orhan pamuk'un kar kitabını okuyup da bitirdiğiniz bir kış gecesinde gitmek istersiniz buraya. en çok." (URL-45), " kars... kar... ka... orhan pamuk'un kar'ında ka karakterinden okumasaydım karlı kars'ı, kuvvetle muhtemel merak edip de öğrenmek istemek gelmeyecekti bile aklıma..." (URL-46), "orhan pamuk'un 'kar' adlı romanını okumam ile reha erdem'in 'kosmos' adlı filmini izlememden mütevellit bir an önce gidip görmek istediğim güzide şehrimiz." (URL-47), " orhan pamuk'un kar romanı ve reha erdem'in kosmos'uyla okuyup izledim kars'ı ve hayran oldum. merak etmedim de değil, acaba gerçekten bu kadar güzel bir yer mi yoksa bu büyük adamlar sayesinde mi bu kadar güzel görünüyor?" (URL-48).

Görüldüğü üzere Orhan Pamuk'un Kar romanı okuyucu üzerinde Kars'a gelme isteği uyandırmaktadır. Kitapta şehirle ilgili olumsuz bir imaj çizilse de, bu çalışmada vurgulanan şehir ile ilgili eksikliklerin giderilmesi, bahsi geçen imajı olumlu bir noktaya taşıyabilecektir. Bununla birlikte Kar romanı kimi okuyucular için şehirle özdeşleşen bir imge niteliğindedir: "akla orhan pamuk'u getirir ki, orhan pamuk denildiğinde de akla gelen imgelerden biridir." (URL-49). Yorum incelendiğinde yukarıda bahsedilen yazar-kent özdeşleşmesinin kimi okuyucular için Kars-Orhan Pamuk şeklinde bir algı oluşturduğu söylenebilir. Bu algı Orhan Pamuk'un 2014 yılında yayımladığı *Kafamda Bir Tuhaflık* (2019b) başlıklı eserinde daha da kuvvetlenmiştir. Nitekim kitabın başkahramanı Mevlut askerliğini Kars'ta yapmaktadır. Pamuk, zaman zaman Kars romanına da atıflar yaptığı *Kafamda Bir Tuhaflık*'da Kars'ı Türkiye'nin en soğuk ve yoksul şehri olarak torpili olmayan askerlerin gittiği bir yer olarak sunmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Pamuk, eserlerinde Kars ile ilgili olumlu bir imaj çizmese de bu eserlerin şehir için bir farkındalık oluşturduğu söylenebilir. Bu farkındalık uygulamalı halk bilimi çalışmalarında da karşımıza çıkmaktadır. Erkan Aslan'a göre, "...herhangi bir alanda uygulama imkânına kavuşmuş bir folklorik öge, zamanla diğer alanlarda da uygulama imkânı elde edebilir. Çünkü uygulama folklorik ögelerin popülerleşmesini sağlayan temel olgulardan biridir." (2023, s. 7). Burada da Orhan Pamuk'un eserlerinde Kars'a yer vermesi, daha sonraki dönemlerde birçok filmin Kars'ta çekilmesi noktasında farkındalık oluşturduğu söylenebilir.

Kars'ın kimi zaman ünlü şairlerin şiirlerine de konu olduğu görülmektedir. Bu konuda ilk akla gelen Cemal Süreya'nın "Kars" başlıklı şiiridir:

Öyle güzel ki ölü­rüm artık
Beyaz uykusuz uzakta
Kars çocukların da Kars'ı
Ölüleri yağan karda
Donmuş gözlerimin arası
Sen kü­çüğüm sını­sıcak
Ne derler ona – bu kızakta
Boyuna türküler yakıyorsun ya
Sanki her türküden sonra
Hohlasan gök buğulanacak
Anla ki her durakta
Yok sınırları aşkın
O iyi yüzlü Tanrı
Beklesin dursun bizi
Kurduğumuz rahat tuzakta
Nasıl olsa yine bir gün
Döneriz bu yollardan geri
Senin bir elinde bir mendil
Öbüründe kuş sesleri (2019, s. 51).

Cemal Süreya bu şiiri Paris'te Kars'ı görmeden yazdığını, zaman zaman bundan utanç duyduğunu, Rimbaud'nun da Sarhoş Gemi'yi denizi görmeden yazdığını öğrendiğinde avunduğunu belirtir. Daha sonra Kars'ı görmesine rağmen, uzun süre yine de bir eksiklik duymuştur. Şaire göre, o şiir bir yerde Kars'ı anlatan değil, Kars olmuş bir şiirdir (1996, s. 418-419). Birçok platformda Kars ile özdeşleşen bu şiir, şairin de ifade ettiği gibi, Kars olmuştur. Bunun en önemli sebeplerinden birisi oluşturduğu algılara bağlı olarak ortaya çıkan imgelerdir. Bu bağlamda şiirde yoğun bir kış imgesinin olduğu söylenebilir. Taylan Abiç ve Bilginç Eyan'a göre, "Beyaz rengi ile ifade edilen "kar", Kars şehrinde güzel izlenimler sunan ve okurun imgeleminde beyaz renginin de yol açtığı nostaljik ve romantik tasavvurlar oluşturan doğal bir nesne olarak değerlendirilebilir." (2024, s. 454). Kars'ın şairde uyandırdığı kış ve buna bağlı olarak ortaya çıkan nostaljik ve romantik

algılar aslında günümüzde de devam etmektedir. Nitekim günümüzde Kars'ın popüler bir destinasyon olmasında bu algıların rolü büyüktür. Kaynak kişi 27'nin "Kars'ın doğası beni buraya çekti." sözleri de benzer bir kış ve nostalji algısından kaynaklanmaktadır.

Türk edebiyatının önemli şairlerinden biri olan Attila İlhan'ın, "Rüya Bu Ya" şiiri nostalji, uzak şehir, kış imgeleriyle yorumlanmaya açıktır:

ikimiz otobüsle uzak bir şehre gidiyormuşuz

kars'a mı desek

ardahan'a mı desek

yollarda kar bulut mavisi / dağlar duman

derin bir uykusuzluğa sarkmış yolcular

bir uçuruma sarkar gibi

tedirgin

ürkek

gizli böcek çıtırtıları şoförün radyosundan

camlar buğulandı

sabah oluyor

omuzumda uyuyorsunuz (2022, s. 21).

Şiirde Kars'ın uzak bir şehir olduğu belirtilmektedir ki, kent imajı açısından da sosyal medyada sürekli olarak "serhat şehir" vurgusu yapılması benzer bir algıdan kaynaklanmaktadır. Şiirde ülkenin en uç noktası ile aslında hüzünlü bir imaj çizilmektedir. Bununla birlikte şiirde kar ve kış üzerinden güçlü bir imge oluşturtulmaktadır. Taylan Abiç ve Bilginç Eyan'a göre, şiirde kış ile birlikte uykusuzluk hâline yer verilerek öznelere dayalı bir başkaldırı oluşturulmaktadır. Kars ve kışın ana mekânı olarak Kars'ta bir varlık mekânına dönüşerek egzistansiyalist bir imge rolüne doğru evrilmeye başlar (2024, s. 455). Kar ve kış üzerinden oluşturulan bütün bu algılar, günümüzde Doğu Ekspresi yolculuğuyla birleşerek şehrin en fazla kış aylarında ziyaret edilmesini sağlamaktadır.

Bu bölümde incelenen son şiir⁴³, yine Cemal Süreya'ya ait olan "Göçebe" başlıklı şiirdir. Şiirin ilgili kısmı şu şekildedir:

Kars'tayım bu ne biçim Kars kenarda

Pekâlâ yalçınlık iddiasında bulunabilecek bir tepenin üstünde

Kars kalesi yükseliyor

Gökyüzünü Ankara kalesine göre daha soyut ve daha elverişli bir şekilde (2019, s. 62).

Şiirde Kars kenarda kalmış bir kent olarak sunulmaktadır. Bu açıdan bakıldığında şehir üzerinden yaratılan umutsuzluk Kar romanındakine benzer türdendir. Bununla birlikte şiirde Kars Kalesi'ne yer verilmektedir ki, bu da kalenin Kars için önemli bir kent imgesi olduğunu ve şehre gelen birçok kişinin ilk dikkatini çeken miraslardan biri olduğunu göstermektedir. Nitekim Kars Kalesi, Türk ve dünya edebiyatı için büyük öneme sahip Dede Korkut Anlatılarında da karşımıza çıkmaktadır. Dede Korkut Anlatılarının 13.sü olan ve "Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi" başlıklı anlatıda, Oğuz Türklerinin Kars Kalesi'ni alması ve aynı bölgede Salur Kazan adlı beyin yedi başlı ejderhayı öldürmesi konu edinilmektedir.⁴⁴ Destansı anlatıların sinema vasıtasıyla halka sunulması, bu anlatıları popüler yaptığı gibi olayın geçtiği mekân ve yerler de buna bağlı olarak popüler olabilmektedir. Büşra Kaya ve Murat Gümüş, kurgulanmış ya da kurgulanmamış hikâyelerin markalaşma ve destinasyon imaj yönetiminde önemli olduğunu dile getirmektedir (2020, s. 127). Bu bağlamda Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi Boyu, festival gibi çeşitli uygulamalarla ve yapılacak çalışmalarla Kars kent imajına katkı sağlayacak bir şekilde değerlendirilebilir.

⁴³ Kapsam ve sınırlılıklardan dolayı çalışmanın bu bölümünde Kars'ı konu edinen bütün şiirler ya da edebî eserler değil, konuya ışık tutacak örnekler incelemeye tabi tutulmuştur. Bu konuda yapılacak müstakil çalışmalarla konunun derinlemesine incelenmeye müsait bir yapıda olduğunu belirtmekte fayda vardır. Nitekim Taylan Abiç ve Bilginç Eyan'ın (bk. 2024) çalışmaları da bu türden bir çalışmadır.

⁴⁴ Anlatıyla ilgi ayrıntılı bilgi için bk. (Ekici, 2019)

“Gözümü bir açtım... Kalk abi diyor Kars’a geldik”⁴⁵: Türk Sinemasında Kars

Sosyal medya, edebiyat vb. olguların yanı sıra sinema da algı yönetimi açısından oldukça önemli bir yerde durmaktadır. Aktarılacak istenen düşünceyi ses ve görüntü aracılığıyla yapması, sinemayı birçok türe göre daha avantajlı konuma yükseltmektedir. Son yıllarda popüler bir mekân olan Kars da sinema açısından kültürel miras-turizm-kent imajı bağlamlarında incelenmeye değer verilere sahiptir. Dolayısıyla kitabın bu bölümü Türk sinemasında yer alan ve kültürel mirası da yansıttığı düşünülen 4 film (*Deli Deli Olma*, *Kosmos*, *Soğuk ve Âşıklar Bayramı*) üzerinden incelenerek sinemanın Kars imajındaki etkileri üzerinde durulmaktadır.

Bu bölümde incelenen ilk film olan *Deli Deli Olma*, 2009 yılında Murat Saraçoğlu’nun yönetmeliğinde Kars’ta çekilmiştir. Senaryosu Hazel Sevim Ünsal tarafından yazılan filmde başrolü Tarık Akan ve Şerif Sezer paylaşmıştır. Film küçük bir köyde geçen olayları anlatmaktadır. Film; köydeki tek Malakan olan yaşlı Mişka, ondan nefret eden ama aynı zamanda eski sevgilisi olan Popuç, Mişka’yı dedesi gibi seven Popuç’un torunu Alma ve diğer karakterler arasındaki zaman zaman eğlenceli zaman zaman hüznünlü olayları konu edinir.

Deli Deli Olma filminde baştan sona kadar Kars’ın birçok kültürel ögesi yansıtılmaktadır. Öncelikle filmde Kars ağızlarından biri olan Terekeme ağzının⁴⁶ baskın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Tolga Dursun, Kars’ın sınır şehri olmasından dolayı farklı ağız özelliklerini barındırdığını ve Kafkasya kökenli Türk boylarının ağız özelliklerinin mizah metinlerinde belirgin bir şekilde yer aldığını (2024, s. 151) belirtmektedir. Filmde, Terekeme ağzı belirgin bir şekilde kullanılarak zaman zaman mizahi bir üslup oluşturulmaktadır.

⁴⁵ Kader filminin son sahnesinde geçen diyalogdan...

⁴⁶ Terekeme ağzı konusunda ayrıntılı bilgi için bk. (Ercilasun, 2002).

Bu yönüyle film, ağız özellikleri vasıtasıyla Kars vurgusu yapmaktadır. Nitekim bir kentin imgesel dünyasında yalnızca somut yapılar değil, ağız özellikleri gibi somut olmayan unsurlar da önemli işlevler yüklenmektedir.

Filmin açılış sahnesinde Kars'a sürgün edilen Malakanların, Ani Ören Yeri'nden geçtikleri görülmektedir. Bu sahnede Ani'deki birçok yapı izleyiciye gösterilmektedir. Bunun yanı sıra filmde gösterilen diğer somut miraslar, Mişka'nın yaşadığı Malakan değirmeni ve o dönemde Kafkas Üniversitesi Devlet Konservatuvarı olan ve Baltık mimarisinin önemli yapılarından olan Eski Öğretmen Evi'dir. Filmde somut mirasların dışında birçok somut olmayan kültürel miras unsuruna da yer verildiği görülmektedir. Örneğin Kars halk mutfağının en önemli imgesel yemeklerinden olan kaz eti, oldukça köklü bir tarihe sahip olan aşık kemiği oyunları, yine Kars çocuk oyunları arasında özellikle geçmiş yıllarda büyük öneme sahip kızak kaymaca ve âşıklık geleneği filmde yer verilen somut olmayan kültürel miraslardır. Ayrıca karakterlerin film boyunca "Kağızman'a Ismarladım", "Kars'a Giderim Kars'a" gibi yöresel türküleri söyledikleri görülmektedir. Bununla birlikte filmde kültürel kodları yansıtacak kimi ayrıntılara da yer verildiği görülmektedir. Kars yöresinde başsağılığına şeker ve çay götürme uygulaması günümüzde de büyük oranda devam etmektedir. Filmde köy halkı Mişka'ya başsağılığına bir paket şeker alarak gitmekte ve bahsedilen uygulamayı temsil etmektedir.

Bütün bunların dışında filmde olaylar kışın en sert zamanında geçmektedir. Bilinçli bir tercih olan bu durum, Kars ile kışı özdeşleştirme çabalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim filmin birçok yerinde kış ve kışla ilgili, örneğin kızak gibi, sembollere yer verilerek kış imgesi güçlü tutulmaktadır. Bu yönüyle filmdeki kış imgesi, Kars konulu edebî metinlerdeki kış imgesiyle benzer nitelikte karşımıza çıkmakta, Kars üzerinden oluşturulan kış imgesi zihinlerde canlı tutulmaktadır.

Deli Deli Olma filminde somut olmayan kültürel miras unsurlarından biri olan âşıklık geleneğine ayrıca dikkat çekildiği söylenebilir. Ezgi Metin Basat, bu konuda yazmış olduğu bir yazıda; doku, metin, bağlam ve ulusal sinema kavramları üzerinden Deli Deli Olma filminde folklorik unsurların sinema aracılığıyla görsel bir metne dönüştürüldüğünü (2017, s. 382) belirtmektedir. Görsel bir metin olarak izleyiciye sunulan âşıklık geleneğinin filmde bir kış gecesi eğlencesi şeklinde gösterildiği görülmektedir. Metin Özarslan, âşık sanatı ile bağlantılı eğlencelerin soğuk kış günlerinde gerçekleştiğini (2001, s. 97) belirtmektedir. Bu açıdan filmde sunulan âşıklık geleneği geleneksel bir bağlamda ve geleneksel bir mekân olarak kahvehanede icra edilmektedir. Adem Balkaya kahvehanelerin âşık üzerindeki fonksiyonunu tartıştığı bir yazıda, kahvehanedeki icralarda dinleyicinin doğrudan müdahale edebildiğini, bu nedenle âşığın gelenekle ilgili birçok konuda öğrenme mecburiyeti hissettiğini, bu yönüyle kahvehanelerin doktriner bir kurum olarak değerlendirilebileceğini (2013, s. 886) belirtir. Filmde kahvehaneyi bahsedildiği şekliyle doktriner bir kurum olarak görmektedir. Âşıklık geleneğinde, atışmaların kurgu olmadığını göstermek için ayak adı verilen kafiye dinleyicilerden biri vermektedir. Filmdeki atışma sahnesinde de başkarakter Yeke Kişi (Mişka), geleneği amatörce icra eden Şemistan'a yüreğinden geçtiği şekilde söyle diyerek onu başarıya ulaştırır ve kahvenin doktriner bir kurum olma işlevini izleyiciye aktarır. Filmde âşıklık geleneğinin bunların ötesinde, en önemli işlevi kentle özdeşleştirilmesidir. Bu açıdan film, Kars'ın "âşıklar şehri" imajına katkı sağlar niteliktedir. Son olarak filmler sunduğu görsel imgelerle bir yerleşim yeri hakkında ilgi uyandırarak ziyaretçileri buraya çekebilir. Kaynak kişi 32'nin "Deli Deli Olma filmi Kars'a gelmemde etkili oldu." sözleri bu yargıyı destekler niteliktedir. Dolayısıyla kaynak kişinin ifadeleri, filmin kent imajına olumlu katkılar sağladığını düşündürmektedir.

Kars'ın kültürel mirasını yansıtması açısından dikkat çeken bir diğer film, Reha Erdemin yazıp yönettiği, 2010 yılında vizyona giren Kosmos'tur. "Film, korku ve gözyaşları içinde, bilinmeyen bir sınır kasabasına bilinmeyen bir motivasyonla gelen Kosmos (Battal) isimli bir yabancıнын yaşadıklarını anlatmaktadır. Anlatı, Kosmos'un katman katman açtığı bir öyküye dönüşmekte; içerik ve biçim ölçeğinde şiirsel bir dil içermektedir." (Özçelik, 2024, s. 210). Filmin bu çalışma açısından önemi, somut ve somut olmayan miraslara yer vererek kentin tarihî ve kültürel kimliğine dair algılar oluşturmastır. Filmin açılış sahnesi bu kitapta kültürel bir mekân olarak değerlendirilen Kars Kalesi ve çevresinde yer alan somut miraslara odaklanmaktadır. Bununla birlikte film, Deli Deli Olma filmindeki gibi kış mevsiminde geçmekte ve Kars ile kış arasında kurulan imgesellik desteklenmektedir. Yine Kars'ın "uykusuz ve uzakta olma" algısı film boyunca öne çıkarılan bir başka özelliktir. Filmde, Kars Kalesi'nin yanı sıra Osmanlı mimarisini yansıtan Taşköprü ve Baltık mimarisinin önemli yapılarına, hemen her sahnede yer verilerek mirasların tanıtımına katkı sağlanmıştır.

Filmde kimlik ve aidiyet unsurları açısından dikkat çeken bir diğer durum, Azerbaycan türküleri eşliğinde "tek oyun" adı verilen geleneksel halk oyunlarına yer verilmesidir. Kafkas ve Azerbaycan halk kültüründe yer alan bu oyunların çeşitli sahnelerde gösterilmesi, şehrin Kafkas ve Azerbaycan kaynaklı kültürel kimliğine bir atıf olmanın yanı sıra izleyicilerde de bu yönde bir algı ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Nitekim kitabın "Ziyaretçilerin Gözünden Kars" başlıklı bölümünde değinildiği gibi, şehre gelen birçok ziyaretçi için baskın bir şekilde Kafkas ve Azerbaycan kültürünün hâkim olduğuna dair bir düşünce gelişmiştir. Bunun sebeplerinden birinin de sinema sektöründe yapılan bu imgesel çağrışımlar olduğu düşünülmektedir.

Yönetmenliğini ve senaristliğini Uğur Yücel'in üstlendiği *Soğuk* adlı film 2014 tarihinde vizyona girmiştir. Adından da anlaşılacağı üzere filmde yoğun bir kar yağışına ve buna bağlı olarak kış imgesine yer verilmektedir. Nuray Hilal Tuğan, filmin soğuk kışlarıyla karakterize olan Kars şehrinde geçtiğini, filmde beyaz ve grinin soğuk tonları hâkim olduğunu ve kar manzarasının estetik güzelliğinin vurgulandığını (2018, s. 77) belirtir. Nitekim filmin başından sonuna kadar bu vurgu devam eder. Filmin açılış sahnesinin yanı sıra birçok sahnede kar yağışı altında Doğu Ekspresi görüntülerine yer verilmektedir. Doğu Ekspresi'nin Kars turizmindeki etkisi göz önüne alındığında filmin, şehri ziyaret açısından bir farkındalık oluşturabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte *Soğuk*'ta, diğer filmlerde olduğu gibi yerel ağız özelliklerine ve Azerbaycan türküleri eşliğinde oynanan "tek oyunlara" yer verilmektedir ki, bu da bir önceki filmde olduğu gibi Kars'ın Kafkas ve Azerbaycan kültürüyle yakından ilişkili olduğuna dair algılar ortaya çıkartmaktadır.

Çalışmada incelenen son film olan *Âşıklar Bayramı*, Kemal Varol'un aynı adlı eserinden uyarlanmış ve 2022 yılında gösterime girmiştir. Filmde, hastalığı ağırlaşan Âşık Heves Ali, uzun yıllardan sonra oğlu Yusuf'un yanına döner ve onunla birlikte âşıklar bayramına katılmak için Kars'a doğru yola çıkarlar. Filmde esasen bu yolculukta yaşananlar anlatılmaktadır. Gizem Kunduracı, *Âşıklar Bayramı* filmini "âşıklık geleneğine ilişkin kültürel ve estetik öğelerin motifleştiği bir aile ve kimlik anlatısı" (2024, s. 68) şeklinde değerlendirerek aslında filmin gelenek açısından da işlevini ortaya koymaktadır. Filmde yer verilen âşıklık geleneğine ait sahneler, Kars'ın kültürel kimliğinde yer alan "âşıklar şehri" imgesini güçlendirdiği gibi, küreselleşen dünyada yok olmaya maruz kalan bir geleneğin görünür olma çabalarına da katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte filmde gösterilen Kars sahneleri, diğer filmlerde olduğu gibi şehrin tanıtımına katkı sağlamaktadır.

Fakat filmin konumuz açısından en önemli özelliği, âşıklık geleneği ile şehri özdeşleştirip kentin kültürel aidiyetine ve kimliğine imgesel açıdan destek vermesidir.

Bu bölümde son olarak Zeki Demirkubuz'un yönetmenliğini yaptığı 2006 yapımı *Kader* filminden bahsetmek gerekmektedir. Filmin final sahnesinde, Kars'a gelen Bekir, Uğur'a Kars'a gelmesini şu ifadelerle anlatmaktadır: "Gözümü bir açtım karşıdan karlı dağlar geçiyor, bir daha açtım başımda bir çocuk: Kalk abi diyor Kars'a geldik." Bekir'in kurduğu bu cümle daha sonra sloganlaşarak sosyal medya platformlarında paylaşıma sokulmuş ve Kars'a dair bir farkındalık oluşturmuştur. Dolayısıyla küçük bir film sahnesinin, bir kentin algılanmasında büyük etkilere sebep olabileceği, bu nedenle kent imajı açısından sinemanın önemli bir noktada durduğu söylenebilir.

SONUÇ

Sürdürülebilir kalkınmanın, kültürel miras ilişkileri kapsamında Kars ili örneğinde sorgulandığı bu çalışmada, sürdürülebilir kalkınma üzerinde turizm ve kültürel mirasın çok yönlü etkileri olduğu görülmüştür. Özellikle somut mirasların turizm potansiyelini etkileme noktasındaki gücü, sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutu açısından önem arz etmektedir. Bu açıdan bakıldığında somut miraslardan biri olan Ani Ören Yeri, hem çeşitli medeniyetlerin kesişim noktası olarak şehrin tarihî ve kültürel kimliğinde önemli bir rol oynarken hem de başlı başına bir turizm cazibe merkezidir. Nitekim şehre gelen birçok ziyaretçi için Ani Ören Yeri, görülmesi gereken yerlerin başında gelmektedir. Somut miraslardan bir diğeri olan Kars Kalesi ve çevresi, günümüzde kültürel mekân görevi gören yegâne yerdir. Burası âşık icralarından, halk oyunlarına; festivallerden Nevruz Bayramı gibi geleneksel kutlamalara kadar her türlü kültürel etkinliğin düzenlendiği mekân olma konumundadır. Yapılan çevresel düzenlemelerle her geçen gün bu özelliğini pekiştirmektedir. Bununla birlikte Kars Kalesi; otobüs firmalarından, pul yarışmalarına; edebiyattan sinemaya, vloglardan sosyal medyaya birçok platformda Kars ile özdeşleştirilmektedir. Bu yönüyle kale, şehrin en önemli imge yapısı konumundadır. Turizm ve kültürel miras ilişkisi bağlamında önem arz eden bir diğer somut miras, Kars merkezde yer alan Baltık mimarisidir. Baltık mimarisi şehrin Avrupa gibi algılanmasında ve bu algının “Doğu’nun Paris’i” şeklinde sloganlaştırılmasında önem

bir rol oynamaktadır. Ayrıca Baltık mimarisi, Kars'ın tarihî bir şehir olma niteliğini de güçlendirmektedir. Çalışmada incelenen sonuncu somut miras Hasan Harakanî Cami ve Türbesi'dir. Kars'ın manevi ikliminde oldukça önemli bir yerde duran Harakanî isminin son zamanlarda havaalanı, devlet hastanesi gibi yerlerde kullanılması, şehirle özdeşleştiğini göstermektedir. Caminin Kars Kalesi'nin önünde yer alması, şehre gelenler tarafından ziyaret edilmesini sağlamaktadır. Henüz turizm açısından güçlü bir etki yaratmasa da yapılacak tanıtım faaliyetleriyle ilerleyen dönemlerde inanç turizmi açısından işlevsel bir seviyeye geleceği düşünülmektedir. Somut mirasların Kars özelinde sürdürülebilir kalkınmaya yaptığı en önemli katkı; şehrin tarihî ve kültürel kimliğini vurgulayarak kimlik ve aidiyet unsurlarını güçlendirmektir. Bununla birlikte birçok ziyaretçinin şehre somut mirasları görmek için geldiği düşünülürse, sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutu için de katkılar sağladığı düşünülebilir. Ayrıca atıl durumda bulunan birçok tarihî yapının turizm odaklı restorasyonu, bu binaları yok olmaktan kurtarma noktasında önemli bir gelişme olarak kaydedilebilir.

Sürdürülebilir kalkınmada somut miraslar kadar somut olmayan miraslar da önemli roller oynayabilmektedir. Geleneksel yemek kültürü, âşıklık geleneği, halk oyunları, cirit sporu gibi miraslar şehrin kültürel kimliğinde ve algılanmasında tıpkı somut miraslar gibi sembolik işlevler görmektedir. Örneğin somut miraslar Kars'ın tarihî kimliğini beslerken âşıklık geleneği, cirit, Kafkas halk oyunları gibi somut olmayan miraslar ise şehrin "âşıklar şehri", "Kafkas şehri" gibi kültürel kimliğine katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte Türklerin köklü geleneklerinden olan ve belirli yerlerde varlığını devam ettiren âşıklık geleneği ve cirit sporunun Kars'ta yaygın bir şekilde yaşatılması, sürdürülebilir kalkınma açısından önemlidir. Fakat âşıklık geleneği ve halk oyunlarının turizm odaklı yapılan icraları, sürdürülebilir kal-

kınmada karşıt yapı sergilemektedir. Turizm odaklı yapılan icralarda, icracıların maddi kazanç elde etmesi geleneği sürdürmelerine olanak tanırken öte yandan kısıtlı zamanda gerçekleştirilmek zorunda kaldıkları icraların geleneğin oldukça küçük bir kısmını yansıtmaması, köklü ve zengin uygulamalara sahip olan geleneği oldukça zayıf ve etkisiz bir şekilde lanse etmektedir. Dolayısıyla bu kitapta sıklıkla vurgulandığı gibi turizm ve kültürel miras ilişkilerinin her iki olguyu da besleyecek bir şekilde yöneltilmesinin çok daha doğru bir yaklaşım olacağı ortadadır. Ayrıca kaz eti gibi geleneksel yemek kültürünü yansıtan öğelerin ziyaretçiler tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmasına rağmen şehirde bulunan restoranların yanlış fiyat politikası gibi ekonomik kaygılarla yaptıkları uygulamaların şehrin imajına ve dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmaya büyük zararlar verdiği görülmektedir.

Somut ve somut olmayan mirasın yanı sıra Doğu Ekspresi, Sarıkamış Kayak Merkezi ve Çıldır Gölü; kitapta sürdürülebilir kalkınma açısından incelenen diğer olgulardır. Bu olgular tren güzergâhı, kış manzaraları, buz tutmuş gölde etkinlikler gibi sundukları “eşsiz deneyimlerle” ziyaretçiler üzerinde “kış şehri Kars” algılarını güçlendirirken bir yandan da ekonomik kalkınmaya katkı sağlamaktadırlar. Fakat diğer bölümlerde vurgulandığı gibi aşırı turizmin burada da çeşitli problemlere neden olduğu görülmektedir. Öncelikle Turistik Doğu Ekspresi’nde biletlerin karaborsaya düşmesi iddiaları imaj açısından oldukça sıkıntılı bir duruma işaret etmektedir ve acilen denetlenmesi gereken bir konudur. Bununla birlikte Sarıkamış’ta kayak pistlerine alan açmak için kesilen binlerce çam ağacı, turizmin şehrin doğasına verebileceği zararları görmek açısından önemlidir. Dolayısıyla turizm bir yandan ekonomik kalkınmaya katkı sağlarken bir yandan ise doğal mirasa zarar verebilecek şekilde ortaya çıkmaktadır. Benzer bir durum henüz Çıldır Gölü için geçerli olmasa da, aşırı ticarileşmenin ve yanlış yönetimlerin ilerleyen zamanlarda Çıldır

Gölü'ne de zarar verebileceğini düşündürmektedir. Nitekim Trabzon'daki "Uzungöl"ün oldukça kısa bir zamanda yaşadığı değişim bunun açık kanıtıdır. Dolayısıyla turizm yönetiminin doğa ve çevreyle uyumlu bir şekilde planlanması, bu türden mirasların geleceği açısından oldukça önemli bir konudur.

Çalışmada incelenen bir başka konu müzelerdir. Günümüz kentlerinde müzeler özellikle kültürel unsurların aktarılmasın büyük bir misyon yüklenmişlerdir. Kars'ta da bu açıdan konuya örnek teşkil edecek üç müze incelenmiş ve bu müzelerin geleneksel öğeleri yaşatma, tarihsel bir bilinç oluşturma gibi konularda oldukça büyük işlevlere sahip oldukları görülmüştür. Boğatepe Ekomüze Zavot ve Kars Peynir Müzesi'nin, Kars peynirlerinin tanıtımı noktasında büyük etkilere sahip oldukları görülmüştür. Kafkas Cephesi Savaş Tarihi Müzesi ise, Türk tarihinde önemli olayların geçtiği Kars şehrinde millî bir bilinç oluşturma noktasında önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte müzelerin restore edilen tarihî tabyalarda hizmet vermesi, somut ve somut olmayan mirasların birlikte korunmasını göstermesi açısından önemli bir gelişmedir. Şehir kültürünün uygulamalı bir şekilde aktarılmasını sağlayacak Kars Somut Olmayan Kültürel Miras Müzesi'nin kurulması ise sürdürülebilir kalkınma açısından Kars'a büyük katkılar sağlayacaktır.

Kitabın son bölümünde ziyaretçilerle yapılan alan araştırması verilerine dayanarak şehrin problemleri ve olumlu yanları üzerinden kent algısı ve imajı çözümlenmiştir. Ziyaretçilerin şehirde gördükleri en büyük eksiklik altyapı sorunlarıdır. Ayrıca restoranlardaki yemek fiyatları özellikle de kaz eti ve çalışanların profesyonellikten uzak tavırları sıklıkla eleştirilen konulardır. Fakat Kars kaşarı, gravyer, tereyağı gibi süt ürünlerinin ziyaretçiler tarafından hem fiyat hem de lezzet açısından olumlu bulunduğunu eklemek gerekmektedir. Turistik Doğu Ekspresi'nde bilet bulmak konu-

sunda yaşanan problemler ziyaretçiler tarafından sıklıkla dile getirilmektedir. Bununla birlikte Kars'taki otel vb. konaklama yerleri, havaalanı, kafe ve restoranlar ziyaretçiler tarafından genel olarak yeterli görülürken somut ve somut olmayan miraslar da oldukça olumlu bir şekilde değerlendirilmektedir. Yerel halkın ziyaretçilere karşı tutumu samimi olarak değerlendirilip olumlu karşılanmaktadır. Bu durum turizmin yerel halk üzerinde henüz güçlü bir etki bırakmadığını, bu nedenle yerel halkın ziyaretçilere turizm odaklı yaklaşmadığını düşündürmektedir.

Çalışmada kent imajını belirlemek için vloglar, edebiyat ve sinemada Kars algısının nasıl oluştuğu incelenen bir diğer konudur. Vloglarda genel olarak Kars'ın olumlu yanlarına odaklanıldığından şehir ile ilgili olumlu bir imaj çizildiği ve ziyaretçilerin Kars'a gelme motivasyonlarının desteklendiği görülmektedir. Edebiyat ve sinemada ise genel olarak kış imgelerine yer verildiği ve Kars'ın kış şehri olarak algılandığı görülmüştür. Bununla birlikte özellikle sinemada “uzak” ve gelişme açısından “umutsuz bir şehir” imajı çizilmiştir. Ayrıca Azerbaycan müziğine ve Kafkas halk oyunlarına ait öğelere yer verilmesi, şehir ile Kafkas ve Azerbaycan kültürü arasında bağ kurulduğunu göstermektedir. Yine filmlerde somut ve somut olmayan miraslara yoğun bir şekilde yer verilmesi, bu mirasların görünme ve deneyimlenme duygularını beslediğini düşündürmektedir.

Son olarak şunları ifade etmek gerekir ki Kars; somut, somut olmayan ve doğal mirasları ile bugün turizm noktasında öne çıkmış bir şehirdir. Her ne kadar turizm şehrin ekonomik kalkınmasında büyük bir öneme sahipse de yanlış uygulamalar neticesinde kültürel mirasların zarar görme olasılığı belirlemekte ve böylece sürdürülebilir kalkınma açısından problemler ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla turizm yönetiminin kültürel mirası destekleyecek bir şekilde, şehrin kimlik ve aidiyet öğelerini de gözeterek düzenlenmesi, sürdürülebilir kalkınma açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- Abiç, T., & Eyan, B. (2024). 1950 sonrası Türk şiirinde “Kars” imgesi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 451-461. <https://doi.org/10.21547/jss.1401156>
- Akalın, Ş. H. vd. (Ed.). (2011). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akça, H. (2023). *Kent imajı üzerine bir uygulama: Kars örneği* [Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Akgöz, E. (2003). *Turizm işletmelerindeki Türk gecelerinin Türk kültürünü tanıtmaya katkıları* [Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Akgül, U. (2010). Sürdürülebilir kalkınma: Uygulamalı antropolojinin eylem alanı. *Antropoloji*, 24, 133-164.
- Akkuş, Z. (2021). *Mimarlık üzerinden kentsel imge üretimi: Ankara Tren Garı örneği* [Yüksek lisans tezi, Gebze Teknik Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Akyol, C. (2022). Doğal ve kültürel kaynaklara dayalı turizm: Kars destinasyonu. *Journal of Applied Tourism Research*, 3(1), 81-94.
- Alangu, T. (2021). *Türkiye folkloru el kitabı* (İ. Gökem, Ed.). Yapı Kredi Yayınları.
- Alpaslan, İ. (2015). *UNESCO, sürdürülebilir kalkınma ve kültür: Somut olmayan kültürel miras (SOKÜM) örneği* [UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Unesco Uzmanlık Tezi].
- Altay, F. (2023). Küreselleşmenin Kars şehri mekân adlandırmaları üzerindeki senkretik etkisi. İçinde E. Aslan (Ed.), *Kuramsal yaklaşımlar ışığında kent folkloru* (ss. 9-24). Çizgi Kitabevi.
- Altun, E., & Çınar, K. (2019). İnanç turizmi kapsamında Mevlânâ Müzesi’ni ziyaret eden turistlerin seyahat motivasyonları üzerine bir araştırma. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 14-42.
- Altunsabak, E. (2022a). Somut olmayan kültürel mirasın korunması faaliyetleri kapsamında âşıklık geleneğinin sürdürülebilirliğinde güncel etkenler. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 8(4), 720-732. <https://doi.org/10.20322/littera.1161439>

- Altunsabak, E. (2022b). *Tarım ve hayvancılığa bağlı geleneksel bilgi sistemleri: Kars ili örneği* [Doktora tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Altunsoy, A. (2005). *Kentsel tarihi çevre koruma (Kars üzerine bir inceleme)* [Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- And, M. (2021). *Oyun ve bugü Türk kültüründe oyun kavramı*. Yapı Kredi Yayınları.
- Aral, A. E. (2023). Mitolojiden ideolojiye, çatışma unsurundan ortak değere: 1990-2022 yılları arasında Nevruz kutlamalarının karşılaştırılması. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 36, 625-634. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1369543>
- Arıcı, Ş. (2023). *Türkiye’de ziyaret fenomeninin Kars Ebu’l-Hasan Harakani Türbesi örneğinde incelenmesi* [Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Arıncı, K. (2018). Boğatepe Köyü’nde gravyer peyniri üretimi ve sürdürülebilir gelişme bakımından önemi (Kars/Türkiye). *Türk Coğrafya Dergisi*, 70, 7-18. <https://doi.org/10.17211/tcd.349760>
- Arslan, M. (2021). *Anadolu’daki ilk Selçuklu mimarisi*. Palet Yayınları.
- Arslan, M. (2022). *Ani Ören Yeri kazısı 2019-2021 yılı çalışmaları*. Palet Yayınları.
- Arslan, M., Şen, A., Papuccu, G., Karacabey, B., & Koçak, M. (2025). *Tarihi kimliğiyle Kars kenti Kars il kültür envanteri* (C. 1). Palet Yayınları.
- Aslan Çetin, F. (2022). Kars’ta gastronomi turizmi ve şehir pazarlaması. İçinde D. Özyakışır (Ed.), *Kars sosyo-ekonomik analiz* (ss. 156-168). Detay Yayıncılık.
- Aslan, E. (2022). *UFO mitleri UFO’lar, uzaylılar, UFO dinî akımları ve medya sektörü üzerine halk bilimsel bir inceleme*. Çizgi Kitabevi.
- Aslan, E. (2023). Uygulamalı halk bilimi veya geleneğin popülerleştirilmesi: Ayna müzik grubu örneği. *Folklor Akademi Dergisi*, 6(1), 1-11. <https://doi.org/DOI: 10.55666/folklor.1176208>

- Aslan, E. (2024). Köy-kent-net üçlüsünde halk bilimi araştırmaları ve alan deneyimi üzerine notlar. İçinde N. S. Derdiçok & E. Çam (Ed.), *Saha ve ben: Türk halk bilimi derleme çalışmalarında araştırmacının hikâyesi*. İhlamur Akademisi.
- Aslan, H., & Aktaş, Ö. (2019). Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi ziyaretçilerinin müze ziyaretlerine ilişkin düşünceleri. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39(3), 1775-1796.
- Atış, E., & Çelikoğlu, Ş. (2017). Boğatepe köyünde geleneksel kars gravyer ve kaşar peyniri üretiminin yöre ekonomisi ve tanıtımına katkısı. İçinde A. Ertek vd. (Ed.), *Türk Coğrafya Kurumu 75. Kuruluş Yılı Uluslararası Kongresi*. (ss. 310-324). Türk Coğrafya Kurumu Yayınları.
- Avcı, C. (2021). Kaşar: Ekolojik bir kent imgesi örneği. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 9, 259-276. <https://doi.org/10.46250/kulturder.910895>
- Ayaz, E. S. (2012). Anadolu'ya gelen ilk evliya-alperen Ebû'l Hasan Harakânî ve Türklerde türbe kültürü. İçinde H. M. Erdoğan vd. (Ed.), *I. Uluslararası Harakanî Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (ss. 418-428).
- Ayaz, N., & Eren, M. (2020). Türkiye'de inanç turizmi üzerine nitel bir araştırma. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 284-300. <https://doi.org/10.37847/tdtad.833480>
- Ayhan, D. (2022). *Mekânsal aidiyet: Mekân sosyolojisine yeni bir bakış*. Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Aytaç, G. (2005). *Edebiyat ve medya*. Hece Yayınları.
- Baki Nalcıoğlu, Z. S. (2018). Somut olmayan kültürel mirasın korunması sözleşmesi ve müze: Yaklaşımlar, uygulama örnekleri, risk alanları. *Millî Folklor*, 15(120), 131-139.
- Baki Nalcıoğlu, Z. S. (2021). Müzelerde sürdürülebilirliğin kültürel yönü. *Millî Folklor*, 17(129), 124-135.
- Baki, Z. S. (2014). *İnternet folkloru/netlore bağlamında sözlü kültürün dönüşümüne netnografik yaklaşımlar: Katılımcı sözlük örnekleri* [Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi.] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

- Balcı, S. (2024). Ardahan ve Kars kentlerinin gastronomik kimliğinin oluşmasında bal ve kaşarın konumu. *Motif Akademik Halkbilimi Dergisi*, 17(46), 562-578. <https://doi.org/10.12981/mahder.1479041>
- Bali, A. (2017). Halk oyunları üzerine halkbilimsel bir araştırma: Mersin ili Silifke ilçesi örneği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 33(33), 78-91.
- Balkaya, A. (2013). Mekân poetikası bağlamında âşık kahvehaneleri ve âşık üzerinde kimi fonksiyonları. *Turkish Studies*, 8(1), 881-889.
- Bascom, W. R. (2014). Folklorun dört işlevi (F. Çalış, Çev.). İçinde M. Ö. Oğuz & S. Gürçayır Teke (Ed.), *Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar 2* (ss. 71-86). Geleneksel Yayıncılık.
- Batuhan, T. (2023). Kültürel miras ve müze ilişkisi: Mardin müzesi. *Journal of Literature and Humanities*, 70, 85-91. <https://doi.org/10.5152/AUJFL.2023.22014>
- Bauman, Z. (2022). *Akışkan hayat* (Pilgir, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Bayat, G. (2020). Kars'ın yerel yemekleri ve yerel ürünlerin Kars'taki yiyecek içecek işletmelerinde kullanımının sürdürülebilir gıda kapsamında değerlendirilmesi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 2640-2654. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2020.501>
- Bayat, G. (2021). Turistik Doğu Ekspres tren yolculuğunun değerlendirilmesi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 783-798. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2021.73>
- Baysal, B. (2023). Kent folkloru ve kültürel mekân: Mevlâna Türbesi ve Müzesi örneği. İçinde E. Aslan (Ed.), *Kuramsal yaklaşımlar ışığında kent folkloru* (ss. 79-87). Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Baysan, M. (2021). Kütahya mutfak kültüründe geleneksel kış hazırlıkları. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 6, 268-280.
- Beerli, A., & Martín, J. D. (2004). Factors influencing destination image. *Annals of Tourism Research*, 31(3), 657-681.
- Bektaş, E. (2021). Değişen icra mekânları ve geleneğin dönüşümü Kars âşıklık geleneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Akademik Müzik Araştırmaları Dergisi*, 7(14), 316-339.

- Bektaş, E. (2022). Kolektif hafıza ve hafıza mekânı bağlamında Kars âşıklık geleneği. *Etnomüzikoloji Dergisi*, 5(2), 209-224.
- Belli, O. (2019). *Her yönü ile Ani*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Belli, G. S., & Belli, O. (2012). *Kars bölgesinde kaz kültürü ve kaz etinden yapılan geleneksel yemekler*. Belli Arkeoloji Eğitim Kültür ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Blake, J. (2000). On Defining the Cultural Heritage. *International & Comparative Law Quarterly*, 49(1), 61-85. <https://doi.org/10.1017/S002058930006396X>
- Bouchenaki, M. (2003). *The interdependence of the tangible and the intangible cultural heritage*. ICOMOS 14th General Assembly and Scientific Symposium 27 – 31 Oct 2003, Victoria Falls, Zimbabwe. <https://openarchive.icomos.org/id/eprint/468/>
- Boym, S. (2021). *Nostaljinin geleceği* (F. B. Aydar, Çev.). Metis Yayınları
- Briggs, A., & Burke, P. (2011). *Medyanın toplumsal tarihi* (Ü. H. Yolsay & E. Uzun, Çev.). Kırmızı Yayınları.
- Burgess, J., & Green, J. (2009). The entrepreneurial vlogger: Participatory Culture beyond the professional-amateur divide. İçinde P. Snickars & P. Vonderau (Ed.), *The YouTube reader* (ss. 89-107). National Library of Sweden.
- Celep, H. (2024). *Trabzon kent merkezinde kent imgesini oluşturan alanların belirlenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Cengiz, E. (2023). Ani ve çevresinde Bagrathılar: Tarih—kültür ve medeniyet. İçinde M. Arslan (Ed.), *Ani kitabı* (ss. 133-150). Palet Yayınları.
- Chan, A., Suryadipura, D., & Kostini, N. (2021). City image: City branding and city identity strategies. *Review of Integrative Business and Economics Research*, 10, 330-341.
- Connerton, P. (2014). *Toplumlar nasıl anımsar?* (A. Şenel, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

- Cornelisse, M. (2014). Memorable tourist experiences in authentic Vicos, Peru. *Journal of Tourism Consumption and Practice*, 6(1), 104-127.
- Cross, G. (2018). *Tüketilen nostalji hızlı kapitalizm çağında hatıralar* (E. Turan, Çev.). The Kitap Yayınları.
- Çakır, E. (2013). Akademik dünyanın kentsel imgelerinden mitolojik simgelerine üniversite logoları. *Millî Folklor*, 12(97), 53-69.
- Çakır, E. (2022). Geleneksel seyyahattan blogger seyyaha: Seyahat blogları dijital folklorun yeni bir türü müdür? *Folklor/Edebiyat*, 28(111), 621-637. <https://doi.org/10.22559/folklor.2162>
- Çakmak, V., & Altaş, A. (2018). Sosyal medya etkileşiminde tren yolculukları: Doğu ekspresi ile ilgili Youtube paylaşım videolarının analizi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(1), 390-408. <https://doi.org/10.21325/jotags.2018.194>
- Çam, O., & Çılgınoğlu, H. (2021). Yöresel mutfakların gastronomi turizmindeki önemi: Kastamonu mutfağı örneği. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 176-192. <https://doi.org/10.37847/tdtad.885081>
- Çelik, K., & Gelibolu, L. (2019). Sarıkamış Kayak Merkezi'nin destinasyon markalaşması üzerine bir uygulama. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(2), 402-420.
- Çerkez, M., Erden, A. E., & Özgür, K. (2021). Tarihi ve kültürel özellikleri ile Kars'taki turizm faaliyetlerinde gastronomik unsurların önemi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(50), 43-63. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.906871>
- Çınar, A. A. (1998). Türk dünyasında âşık geleneğinin karşılaştırılması. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5, 59-66.
- Çiftçi, H. (2004). *Şeyh Ebü'l-Hasan-i Harakâni I (Hayatı, Eserleri)*. Şehit Ebü'l Hasan Harakâni Derneği Yayınları.
- Çiftçi, S. (2011). Uşak'ta atlı ge sporu ve cirit kültürü. *Millî Folklor*, 12(89), 87-99.
- Çimen, H. (2014). Ardahan'ın turizm potansiyeli. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 21, 100-108.
- Çimen, H., & Erginal, G. (2015). Donan göllerin sürdürülebilir turizm potansiyeli: Çıldır Gölü örneği. *Doğu Karadeniz Bölgesi Sürdürülebilir Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı*, 82-91.

- Çobanoğlu, Ö. (1999). Halkbilimi açısından gelenek, turizm ve icad edilmiş gelenek bağlamında ayvalık şeytan sofrası örneği. *Millî Folklor*, 6(43), 7-12.
- Çobanoğlu, Ö. (2012). *Halkbilimi kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş*. Akçağ Yayınları.
- Çontu, M. (2006). *Alternatif turizm çeşitleri ve Kızılcahamam termal turizmi örneği* [Yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Dai, J., & Menhas, R. (2020). Sustainable development goals, sports and physical activity: The localization of health-related sustainable development goals through sports in China: A narrative review. *Risk Management and Healthcare Policy*, 13, 1419-1430.
- Demir, M. (2014). Kars İlının Arıcılık Potansiyeli ve Değerlendirme Durumu. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19(32), 209-230. <https://doi.org/10.17295/dcd.34740>
- Demir, M. (2016). Coğrafi işaret örneği olarak Kars kaşar peynirinin üretimi ve dağılımı. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 61-81. <https://doi.org/10.9775/kausbed.2016.033>
- Demiral, A. B., & Gelibolu, L. (2019). Turistik destinasyon olarak Kars'ın tercih edilmesinde sosyal medya paylaşımlarının motivatör etkisi: Doğu Ekspresi örneği. *International Social Sciences Studies Journal*, 5(49), 6174-6187. <https://doi.org/10.26449/sssj.1853>
- Derinalp Çanakçı, S. (2019). Gastronomi turizmi açısından yöresel mutfak kültürünün önemi: Kars ili örneği. *Journal of International Social Research*, 12(67), 886-894. <https://doi.org/10.17719/jisr.2019.3776>
- Derinalp Çanakçı, S., Çanakçı, T., & Geçgin, E. (2019). Kars ilinin destinasyon imajı ve Doğu Ekspres'i deneyimi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 11(18), 1876-1896. <https://doi.org/10.26466/opus.567950>
- Diken, H. A. (2020). Ani Ören Yeri'nin Kars'taki kültür turizmine katkıları bağlamında bazı tespitler. *Journal of Applied Tourism Research*, 1(2), 99-114.

- Diken, H. A. (2021). Kültürel ve ekonomik bir imge olarak “Harakânî” üzerine bazı tespitler. *Kesit Akademi*, 7(26), 395-409. <https://doi.org/10.29228/kesit.49419>
- Diken, H. A. (2022). *Halk ekonomisi ve geleneksel mutfak kültürü bağlamında kaz* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Diker, O., & Deniz, T. (2017). *Kars kültürel ve gastonomik kimliğinde kaz*. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22(38), 189-189. <https://doi.org/10.17295/ataunidcd.303192>
- Doğan, M., Pekiner, A. B., & Karaca, E. (2018). Sosyal medyanın turizm ve turist tercihlerine etkisi: Kars-Doğu Ekspresi örneği. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 15(3), 669-683. <https://doi.org/10.24010/soid.443504>
- Doğaner, S. (2013). *Türkiye kültür turizmi*. Doğu Kitabevi.
- Duman, M., & Gelibolu, L. (2021). Sürdürülebilir kültür turizmi: Kars örneği. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(11), 1077-1089. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2021.863>
- Dundes, A. (2006). Halk kimdir. İçinde M. Ö. vd. Oğuz (Ed.), & M. Ekici (Çev.), *Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar 1*. Geleneksel Yayıncılık.
- Durmuş, G. (2019). Kars’ı konu alan üç roman hakkında değerlendirmeler. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 43-68. <https://doi.org/10.9775/kausbed.2019.018>
- Dursun, T. (2024). *Kars’ta mizah kültürü psikolojik ve sosyolojik bir mesele olarak mizah*. Paradigma Akademi Yayınları.
- Eagleton, T. (2021). *Kültür* (B. Göçer, Çev.). Can Yayınları.
- Ekici, M. (2011). *Halk bilgisi (folklor) derleme ve inceleme yöntemleri*. Geleneksel Yayıncılık.
- Ekici, M. (2019). Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra nüshası soylamalar ve 13. Boy Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Ötüken Neşriyat.
- Ekici, M., & Fedakâr, P. (2013). “Ege Üniversitesi” deneyimleriyle somut olmayan kültürel mirası “yaşatarak koruma”. *Millî Folklor*, 3(100), 50-60.

- Ercilasun, A. B. (2002). *Kars ili ağızları: Ses bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, M. (2020). *Türkiye’de inanç turizmi ve geliştirilmesi üzerine nitel bir araştırma* [Yüksek lisans tezi, Karabük Üniversitesi.] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Eryılmaz, B. & Yüçetürk, C. (2018). Genç turistlerin Doğu Ekspresi seferleri tercihlerinde Instagram’ın rolü. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 6(4), 210-228. <https://doi.org/10.21325/jotags.2018.305>
- Eşitti, B. (2017). Ani Harabelerinin bölgesel kalkınma üzerindeki etkileri. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18(40), 129-147.
- Eşitti, B. (2018). Sürdürülebilir kış sporları turizmi: Sankamış’ın potansiyelinin SWOT analizi ile değerlendirilmesi. *Turizm Akademik Dergisi*, 5(1), 205-220.
- Eyckay, İ., Dalgin, T., & Çeken, H. (2015). İnanç turizmi potansiyeli açısından Antakya’nın değerlendirilmesi. *Journal of Life Economics*, 2(2), 59-74. <https://doi.org/10.15637/jlecon.66>
- Falassi, A. (1987). Festival: Definition and morphology. İçinde A. Falassi (Ed.), *Time out of time: Essays on the festival* (ss. 1-10). University of New Mexico Press.
- Fidan, S. (2017). *Âşıklık geleneği ve medya endüstrisi -Geleneksel müziğin medyadaki serüveni-*. Grafiker Yayınları.
- Gedik, Y. (2020). Sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarla sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma. *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 3(3), 196-215.
- Gelibolu, L. (2009). Kars kaşar peyniri işletmelerinin pazarlama sorunları ve çözüm önerileri üzerine bir alan araştırması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(3), 151-165.
- Gelibolu, L., Kanıbir, H., Saydan, R., Tutar, H., & Yavuz, M. C. (2014). *Kars algısı imaj ve marka kimliği araştırması* (U. Çalışkan, H. Tutar, & S. Sallan, Ed.). Serhat Kalkınma Ajansı.
- Glassie, H. (1995). Tradition. *Journal of American Folklore*, 108(430), 395-412.

- Gök, B. (2014). Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Menkıbevi ve tarihî şahsiyeti. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 103-121. <https://doi.org/10.9775/kausbed.2014.007>
- Güçlü, D., & Kıran, F. (2023). Turistik Doğu Ekspresi turları kapsamında Kars âşıklık geleneği unsurlarının kültür endüstrisi bağlamında değerlendirilmesi. *Gastoria: Journal of Gastronomy And Travel Research*, 7(3), 558-566. <https://doi.org/10.32958/gastoria.1410964>
- Gülüm, E. (2015). Yaratıcı turizm - halk kültürü ilişkisi ve yerelin popülerleşmesi. *Millî Folklor*, 14(105), 87-98.
- Gündoğdu, H. (2001). Kuzeydoğu Anadolu'da sivil mimari. İçinde Murat Ural & Figen Kuzucu (Ed.), *Kuzeydoğu Anadolu'da mimari* (ss. 8-136). Milli Reasürans.
- Gündoğdu, H. (2006). Kültürlerin bulunduğu bir ortaçağ şehri: Ani. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 17, 51-84.
- Gündoğdu, H. (2007). XIX. Yüzyıl Kars yapılarına Baltık mimari üslubunun yansıması. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 18, 79-99.
- Gündoğdu, N. T. (2005). *Batılılaşma Dönemi Kars'ın şehir dokusu ve resmi binalar* [Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi.] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Güney, T., & Kızılırmak, İ. (2021). Nostaljik turizm: Doğu Ekspresi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(4), 1702-1716. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.885481>
- Gürçayır Teke, S. (2016a). Değişen kültürel mekânlar, dönüşen gelenekler: Ankara'da Hıdırellez kutlamaları ve Hamamönü Hıdırellez Şenlikleri. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 44-59. <https://doi.org/10.5505/jas.2016.70299>
- Gürçayır Teke, S. (2016b). Uygulamalı halk bilimi ve âşıklık geleneğinin geleceği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 31(31), 91-100. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.56355>
- Güvenç, B. (2018). *Kültürün ABC'si*. Yapı Kredi Yayınları.
- Halıcı, F. (1993). Cirit. İçinde TDV *İslâm Ansiklopedisi* (C. 8, ss. 26-27).
- Hall, C. M., & Härkönen, T. (2006). *Lake tourism: An integrated approach to lacustrine tourism systems*. Channel View Publications.

- Henderson, J. C. (2003). Managing tourism and Islam in Peninsular Malaysia. *Tourism Management*, 24(4), 447-456. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(02\)00106-1](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(02)00106-1)
- Holbrook, M. B. (1993). Nostalgia and consumption preferences: Some emerging patterns of consumer tastes. *Journal of Consumer Research*, 20(2), 245-256.
- Holden, E., Linnerud, K., & Banister, D. (2017). The Imperatives of sustainable development. *Sustainable Development*, 25(3), 213-226. <https://doi.org/10.1002/sd.1647>
- İlgar, K., & Polat, S. (2020). *Türkiye'deki sosyokültürel dönüşüm: Kars yöresi âşıklık geleneği ve genç dinleyici kitlesi*. Akademisyen Kitabevi.
- İlhan, A. (2022). *Elde var hüznün*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İslamoğlu, A. H., & Alnaçık, Ü. (2019). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Beta Yayıncılık.
- Kahveci, Z. N. (2023). *Geleneksel bilginin günümüz beslenme kültürüne etkileri: Ankara Güdül Tahtacıörencik köyü* [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Karaçor, E., & Temizel, G. (2022). Kars Sarıkamış Bayraktepe (Cıbiltepe) Kış Sporları Ve Turizm Merkezi'nin kış turizmi açısından değerlendirilmesi. *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 47-61.
- Karahüseyinoğlu, M. F. (2007). *Küreselleşme ve geleneksel Türk sporları* [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Karakul, Ö. (2023). Kültürel mirasın bütüncül korunmasında yerel yönetimlerin rolü: Somut ve somut olmayan miras koruma deneyimleri. İçinde A. Aksoy & D. Ünsal (Ed.), *Kültür mirası yönetimi: Neden ve nasıl? Türkiye'den deneyimler ve tartışmalar* (ss. 717-735). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karacıoğlu, U., & Söylemez, B. (2022). Kültür turizminde geleneksel sporların yeri ve önemi. *Anasay*, 20, 215-238. <https://doi.org/10.33404/anasay.1104312>

- Kaya, B., & Gümüş, M. (2020). Postmodern bir araç olarak hikaye anlatıcılığının turizm açısından önemi. *Journal of Applied Tourism Research*, 1(2), 115-132.
- Kaygın, E., Topçuoğlu, E., & Özkes, S. (2021). Doğu Ekspresi'nin Sosyal Medya'daki yolculuğu ve Kars'taki işletmelere etkileri. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 12(1), 55-69.
- Kaymakçı, S. (2022). Tarihi yapıların müze olarak işlevlendirilmesinin İstanbul'dan örneklerle incelenmesi. *Mimarlık ve Yaşam*, 7(2), 647-667. <https://doi.org/10.26835/my.1130594>
- Kerse, Y. (2023). Kars ilindeki turistik yerlerin çevrimiçi turist yorumları bağlamında incelenmesi. *İşletme*, 4(2), 239-254. <https://doi.org/10.57116/isletme.1347699>
- Keskin, N. (2014). Kentlerde yeni, bellek mekânları: Kent müzeleri. *Folklor/Edebiyat*, 20(79), 25-39.
- Keş, Y., & Akyürek, A. B. (2018). Teknoloji ile büyüyen yeni nesil için interaktif müzeler. *Medeniyet Sanat Dergisi*, 4(2), 95-110.
- Kılıç, S. N., Ulusoy, H., & Avcıkurt, C. (2021). Somut olmayan kültürel miras unsuru olarak Pamukçu Beldesi oyunları görünümü. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 524-541. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2021.678>
- Kırzioğlu, M. F. (1982). *Kars-Arpaçayı boyları eski merkezi Anı şehri tarihi (1018-1236)*. San Matbaası
- Kocalar, A. C. (2024). Kültür turizmi ve sürdürülebilir kalkınma politikaları bağlamında Kars. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 14(2), 124-145.
- Koçulu, İ. (2018). Anadolu'da geleneksel peynirciliğin durumu ve üretim özellikleri. İçinde D. Nizam & M. F. Tatari (Ed.), *Türkiye'de ve Dünyada Yerel-Geleneksel Peynirler: Kars Kaşarı Coğrafi İşareti Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı* (ss. 59-61). Opus Yayınları.
- Korkmaz, N. (2023). *UNESCO'da ve Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nde sürdürülebilir kalkınma* [Yüksek lisans tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

- Korkusuz, T., & Özdemir, M. (2020). Turistik ürün çeşitlendirmede sosyal medyanın etkisine bir örnek: Doğu ekspresi. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 143-160. <https://doi.org/10.31463/aicusbed.541531>
- Korkut, C. (2020). Geleneksel spor dalı olarak ciritin internet haber-ciliğinde kullanılması: haberler.com sitesi örneği. 9. *Uluslararası Türk Halkı Geleneksel Spor Oyunları Sempozyumu, Bishkek, Kyrgyzstan*, 143-150.
- Kozinets, R. (1998). On netography: Initial reflections of consumer research investigations of cyberculture. *Advances in Consumer Research*, 25, 366-371.
- Kunduracı, G. (2024). Yenidenyazımda kipsel dönüşüm bağlamında göstergelerarası bir inceleme: Yazından sinemaya “Âşıkлар Bayramı”. *TAM Akademi Dergisi*, 3(3), 66-82. <https://doi.org/10.58239/tamde.2024.03.005.x>
- Kurt, S. (2024). *Somut olmayan kültürel miras ve turizm*. Kriter Yayınevi.
- López-Guzmán, T., & Sánchez-Cañizares, S. (2012). Gastronomy, tourism and destination differentiation: A case study in Spain. *Review of Economics*, 1, 63-72.
- Lynch, K. (2022). *Kent imgesi* (İ. Başaran, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- McGhie, H. A. (2019). *Museums and the Sustainable Development Goals: a how-to guide for museums, galleries, the cultural sector and their partners*. Curating Tomorrow,
- McLuhan, M. (2014). *Gutenber galaksisi tipografik insanın oluşumu* (G. Çağalı Güven, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Meriç, S. (2021). Gastronomi turizminde Kars mutfağından turistik bir ürün: Kaz yemeği. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 8(78), 3445-3450. <https://doi.org/10.26450/jshsr.2921>
- Metin Basat, E. (2013). Somut ve somut olmayan kültürel mirası birlikte koruyabilmek. *Millî Folklor*, 13(100), 61-71.
- Metin Basat, E. (2017). Deli Deli Olma filminde âşıklık geleneği. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (58), 377-387. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat3672>

- Milano, R., Baggio, R., & Piattelli, R. (2011). The effects of online social media on tourism websites. İçinde R. Law, M. Fuchs, & F. Ricci (Ed.), *Information and Communication Technologies in Tourism 2011*, (ss. 471-483). Springer.
- Nora, P. (2022). *Hafıza mekânları* (M. E. Özcan, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- O'Sullivan, D., & Jackson, M. J. (2002). Festival tourism: A contributor to sustainable local economic development? *Journal of Sustainable Tourism*, 10(4), 325-342. <https://doi.org/10.1080/09669580208667171>
- Oğuz, M. Ö. (2007). Folklor ve kültürel mekân. *Millî Folklor*, 10(76), 30-32.
- Oğuz, M. Ö. (2013). Terim olarak somut olmayan kültürel miras. *Millî Folklor*, 25(100), 5-13.
- Oğuz, M. Ö. (2014a). *Bozok yazıları*. Geleneksel Yayıncılık.
- Oğuz, M. Ö. (2014b). Çağdaş kentte bir yeniden canlandırma örneği: Çiğdem Günü. *Millî Folklor*, 13(101), 25-39.
- Oğuz, M. Ö. (2018). *Somut olmayan kültürel miras nedir?* Geleneksel Yayıncılık.
- Oğuz, M. Ö., Baki Nalcioğlu, Z. S., & Aral, A. E. (2021). Turizm eğitiminde somut olmayan kültürel miras. İçinde H. Sezerel & Z. Bayraktar (Ed.), *Turizm ve kültürel miras eğitimi disiplinlerarası yaklaşımlar* (ss. 73-86). Sonçağ Akademi.
- Öksüz Kuşcuoğlu, G., & Taş, M. (2017). Sürdürülebilir kültürel miras yönetimi. *Yalvaç Akademi Dergisi*, 2(1), 58-67.
- Ölçer Özünel, E. (2013). Camedkândan canlı performansa somut olmayan kültürel miras ve müzeler. İçinde M. Ö. Oğuz vd. (Ed.), *Somut olmayan kültürel mirasın geleceği Türkiye deneyimi* (ss. 65-72). Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yayınları.
- Ölçer Özünel, E. (2017). Somut olmayan kültürel mirasın karanlık yüzleri: Turistifikasyon, bağlamından koparma, millileştirme, müzeifikasyon, otantifikasyon ve aşırı ticarileşme. *Kültürel Mirasın Korunması Uluslararası Bursa Sempozyumu*, 351-368.
- Ölçer Özünel, E. (2019). Geleneğin geleceği: Somut olmayan kültürel miras unsuru olarak âşıklık. *AHBV Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 39-45.

- Ölçer Özünel, E. (2023). *Gelecekte ödünç almak: Somut olmayan kültürel miras ve sürdürülebilir kalkınma*. Grafiker Yayınları.
- Örnek, N. A., & Örnek, S. (2023). Halk kültürünün turizm yoluyla sürdürülebilirliği. İçinde İ. Yazıcıoğlu, fulden N. Küçükergin, & E. Şimşek (Ed.), *Green Inspiration Yeşil İlham* (ss. 465-478). Detay Yayıncılık.
- Örnek, S. V. (2017). *Etnoloji sözlüğü*. BilgeSu Yayıncılık.
- Öz, M. (2021). *Naif Alibeyoğlu bir Kars sevdalıdır*. Aykut Basım Yayın Matbaacılık.
- Özarslan, M. (2001). *Erzurum âşıklık geleneği*. Akçağ Yayınları.
- Özbay, G., & Çekin, A. (2020). Turizm, ulaşım ve sosyal medya etkileşimi: Doğu Ekspresi ve Kars'taki konaklama işletmelerine yönelik bir araştırma. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 327-344. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.646499>
- Özçelik, S. Ş. (2024). *Reha Erdem sinemasında çok katmanlılık ve anlamın inşası* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Özdel, G. (2018). Yeni reklam ortamı olarak vlog'larda ürün tanıtımı ve anlam üretimi. *Yeni Medya Elektronik Dergi*, 2(1), 1-15. <https://doi.org/10.17932/IAU.EJNM.25480200.2018.2/1.1-15>
- Özdemir, N. (2009). Turizm ve edebiyat. *Millî Folklor*, 10(82), 32-49.
- Özdemir, N. (2011). Kentlerin gezgin imgeleri veya kent imgeleri giydirilen otobüsler. *Millî Folklor*, 12(89), 41-53.
- Özdemir, N. (2012). *Medya, kültür ve edebiyat*. Grafiker Yayınları.
- Özdemir, N. (2018). Geleneksel bilgi ve kültür ekonomisi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18(1), 1-28.
- Özel, Ç. H., Çoban, & Çoban, S. (2021). Postmodern tüketicilerin nostalji eğilimi: Y kuşağı. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 13(1), 21-43.
- Özel Sağlamtimur, Z. (2017). Yeni medya sanatı ve fotoğraf. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 7(2), 82-100. <https://doi.org/10.20488/www-std-anadolu-edu-tr.393543>
- Özer, S., & Yılmaz, H. (2008). Kars-Sarıkamış ormanlarının doğa koruma kriterleri yönünden incelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 61-70.

- Özlu, T., & Kaleli, C. (2019). Kültürel miras turizmi açısından bir değerlendirme: Ani Ören Yeri. *Amisos*, 4(7), 195-218.
- Özyakışır, D. (2022). Kars'ta turizm sektörü: Mevcut durum analizi. İçinde D. Özyakışır (Ed.), *Kars sosyo-ekonomik analiz* (ss. 65-84). Detay Yayıncılık.
- Pamuk, O. (2019a). *Kar. Yapı Kredi Yayınları*.
- Pamuk, O. (2019b). *Kafamda bir tuhaflık*. Yapı Kredi Yayınları.
- Patton, M. Q. (2018). Nitel araştırmanın doğası (M. Bütün & S. B. Demir, Çev.). İçinde M. Bütün & S. B. Demir (Eds.), *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri* (ss. 3-29). Pegem Akademi.
- Pekin, F. (2011). *Çözüm: Kültür turizmi*. İletişim Yayınları.
- Ranwa, R. (2022). Impact of tourism on intangible cultural heritage: Case of Kalbeliyas from Rajasthan, India. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 20(1-2), 20-36. <https://doi.org/10.1080/14766825.2021.1900208>
- Richards, G. (2003). What is cultural tourism? İçinde A. Van Maaren (Ed.), *Erfgoed voor toerisme*. Nationaal Contact Monumenten.
- Sarıışık, M., & Özbay, G. (2012). Elektronik ağızdan ağıza iletişim ve turizm endüstrisindeki uygulamalara ilişkin bir yazın incelemesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 8(16), 1-22.
- Sarpkaya, S., & Genç, A. (2023). Tokat'ta Dracula: Tokat Kalesi ve Dracula'yla ilgili inanmalar ve anlatmaların incelenmesi. İçinde E. Aslan (Ed.), *Kuramsal yaklaşımlar ışığında kent folkloru* (ss. 220-232). Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Sedmak, G., & Mihalic, T. (2008). Authenticity in mature seaside resorts. *Annals of Tourism Research*, 35(4), 1007-1031.
- Seymen, A. (2022). *Bayburt atlı cirit geleneğinin folklorik açıdan incelenmesi* [Yüksek lisans tezi, Bayburt Üniversitesi.] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Soydaş, N., & Üstünbaş, B. (2020). Kent kimliğinin yansıtılmasında müzelerin kentsel iletişim bağlamında değerlendirilmesi. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 34, 377-398. <https://doi.org/10.31123/akil.780956>
- Soylu, A., Ceylan, S., & Özdiçiner, N. S. (2019). Turizmde deneyim inovasyonu: Doğu Ekspresi örneği. *4th International Symposium*

- on *Innovative Approaches in Social, Human and Administrative Sciences Proceedings*, 231-235. <https://doi.org/10.36287/setsci.4.8.043>
- Sönmez, G. (2018). *Turizmde coğrafi pazarlama: Kars Ani Harabeleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi.
- Spencer-Oatey, H. (2021). What is culture? A compilation of quotations for the Intercultural Field. *İçinde GPC Core Concept Compilations*. www.globalpeopleconsulting.com/insights (28.02.2023).
- Stoeltje, B. J. (2015). Festival (P. Ersoy, Çev.). *İçinde M. Ö. vd. Oğuz (Ed.), Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar 3* (ss. 339-345). Geleneksel Yayıncılık.
- Süreya, C. (1996). *Günler*. Yapı Kredi Yayınları.
- Süreya C. (2019). *Sevda sözleri*. Yapı Kredi Yayınları.
- Şafak, D. (2023). Uygulamalı halk bilimi bağlamında Manisa Kurşunlu Han'da el sanatları geleneğinin aktarımı. *İçinde E. Aslan (Ed.), Kuramsal yaklaşımlar ışığında kent folkloru* (ss. 255-265). Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Şahin, A. (2020). Göl turizmi. *İçinde Türkiye Turizm Ansiklopedisi*. <https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/gol-turizmi> (E. T. 17. 11. 2024)
- Şahin, G. (2010). *Turizmde marka kent olmanın önemi: İstanbul örneği* [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Şahin, H. İ. (2009). Dalyan ve Köyceğiz çevresinde gelenek, turizm ve folklorizm. *Millî Folklor*, 11(82), 50-58.
- Şanlı, Y. (2013). *Orhan Pamuk'un romanlarında doğu-batı algısı* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Şen, M. A. (2021). Kars mutfak kültürünün Kocaali'ye göç etmiş Karşılar tarafından kullanılma durumunun belirlenmesi üzerine bir araştırma. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 26(45), 257-266. <https://doi.org/10.17295/ataunidcd.806217>

- Taşlıova, M. M. (2014). Stüdyoya taşınan âşıklık veya 'stüdyo tipi' âşıklığa doğru: Sözlü <doğal> ve dijital <elektronik> icra yapıları üzerinde mukayese. *Türkbilig*, 27, 79-104.
- Tatari, M. F. (2018). Kars peynirciliğinde tarihin tadı. İçinde D. Nizam & M. F. Tatari (Ed.), *Türkiye'de ve Dünyada Yerel-Geleneksel Peynirler: Kars Kaşarı Coğrafi İşareti Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı* (ss. 99-117). Opus Yayınları.
- Tayanç, M. (2021). *Kent imgesi ve kentli kimliği*. Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Tekin, G. (2021). Tarihî kent merkezlerinde yeniden canlandırmanın kültürel boyutu. *Millî Folklor*, 17(130), 84-95.
- Thompson, J. B. (2008). *Medya ve modernite* (S. Öztürk, Çev.). Kırmızı Yayınları.
- Thompson, S. (1951). Folklore at midcentury. *Midwest Folklore*, 1(1), 5-12.
- Tıraş, H. H. (2012). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre: Teorik bir inceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 57-73.
- Tuğan, N. H. (2018). Soğuk (2013) filminde erkeklik temsili. *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, 19, 70-80. <https://doi.org/10.17740/eas.soc.2018.V19-05>
- Tutal, G. Ş., & Aykal, F. D. (2024). Edebiyatta kent algısı üzerine mimari bir okuma. *Journal of Awareness*, 9(3), 323-336.
- Türkan, S. (2017). *Kars'ta Rus Dönemi'nde (1878-1918) inşa edilen yapıların cephe özelliklerinin analizi*. [Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi.] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Uğur, İ., & Dönmez, İ. (2021). Somut kültürel miras alanlarının turistik çekicilik açısından değerlendirilmesi: Birgi örneği. *Journal of Academic Tourism Studies*, 2(2), 54-76. <https://doi.org/10.29228/jatos.52523>
- Uğureli, A. (2023). *Türk folklorunda kültürün görsel tasarımı (fotoğraf) ve somut olmayan kültürel miras ilişkisi*. [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi.] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

- Urry, J. (2009). *Turist bakışı*. BilgeSu Yayıncılık.
- Uysal, M. (2023). Kentleşmenin geleneksel mutfağa etkisi. İçinde E. Aslan (Ed.), *Kuramsal Yaklaşımlar Işığında Kent Folkloru* (ss. 266-283). Çizgi Kitabevi.
- Ülkü, O. (2006). *Ardahan ve Kars tabyaları* [Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Wach, E., & Ward, R. (2013). Learning about qualitative document analysis. *IDS Practice Paper in Brief*, 13, 1-11.
- Williams, R. (2018). *Anahtar sözcükler* (S. Kılıç, Çev.). İletişim Yayınları.
- Wolf-Knuts, U. (2007). Folklorizm, nostalji ve kültürel miras. İçinde S. Gürçayır (Ed.), *Folklorun sahtesi: Fakelore* (ss. 175-181). Geleneksel Yayınları.
- Yavaşca, M. (2013). *Ebu'l Hasan Harakani'nin tarihi kişiliği* [Yüksek lisans tezi, Kafkas Üniversitesi.] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yeni, O. (2014). Sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma: Bir yazın taraması. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 181-208.
- Yıldırım, D. (1998). Sözlü gelenek kültürü. İçinde *Türk bitiği – araştırma / inceleme yazıları* (ss. 81-83). Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, İ., & Alkaya, Z. (2023). Mekânın icadı: Tokat Taşhan'da kent folkloru fragmanları. İçinde E. Aslan (Ed.), *Kuramsal yaklaşımlar ışığında kent folkloru* (ss. 284-295). Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Yıldız, T. (2020). *Somut olmayan kültürel miras yönetimi sivil toplum katılımı*. Geleneksel Yayıncılık.
- Yılmaz, Ç. (2023). Kültürel tanıtım ve aktarım aracı olarak futbol kulüp armaları. *Millî Folklor*, 18(139), 43-57. <https://doi.org/10.58242/millifolklor.906535>
- Yolcu, M. A. (2018). Nevşehir yöresinde ailelerin geleneksel kış hazırlıkları. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 7-22.
- Yumuk, Y. (2020). Büyükada Aya Yorgi manastırı ve kilisesi. içinde Ö. Güzel (ed.), *Anadolu'da inanç turizmi fenomenler, efsaneler, kişiler ve mekanlar* (ss. 638-648). Nobel Akademik Yayıncılık.

- Yurtsever, E. (2022). Folklorizm ve kültür turizmi çerçevesinde Kars ilindeki Hotel Katerina Sarayı'nın incelenmesi. *Culture and Civilization*, 1(2), 1-29.
- Yurtsever, E. (2023). *Meslek folkloru bağlamında Kars kaşar ve gravyer peynirciliği* [Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi.] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Zengin, B., Uyar, H., & Erkol, K. (2015). Gastronomi turizmi üzerine kavramsal bir inceleme. *15. Ulusal Turizm Kongresi Ankara*, 1-16.
- Zengin, M., Yerli, S. V., Dağtekin, M., & Akpınar İlkay Ö. (2012). Cıldır Gölü balıkçılığında son yirmi yılda meydana gelen değişimler. *Eğirdir Su Ürünleri Fakültesi Dergisi*, 8(2), 10-24.
- Ziya Gökalp. (2007). *Hars ve medeniyet*. Elips Kitap.
- Ziya Gökalp. (2014). *Türkçülüğün esasları*. Ötüken Neşriyat.

İNTERNET KAYNAKLARI

- URL-1: "Sustainability". Online Etymology Dictionary <https://www.etymonline.com/search?q=sustainability> (15. 01. 2023).
- URL-2: <http://www.surdurulebilirlikalkinma.gov.tr/amaclari/sehirleri-ve-yerlesim-yerlerini-kapsayici-guvenli-dayanikli-ve-surdurulebilir-hale-getirmek/> (13.04.2025).
- URL-3: <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-TR-PDF.pdf> (13.04.2025).
- URL-4: <https://ich.unesco.org/en/decisions/19.COM/11> (13.04.2025).
- URL-5: https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2022/10/6.MONDIACULT_EN_DRAFT%20FINAL%20DECLARATION_FINAL_1.pdf?hub=758 (13.04.2025).
- URL-6: "Culture". Online Etymology Dictionary <https://www.etymonline.com/search?q=culture> (26. 02. 2023).
- URL-7: "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi". <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-TR-PDF.pdf> (11. 06. 2023).
- URL-8: <https://www.haberturk.com/yerel-haberler/haber/13213248-pttye-altin-pul-odulu> (12. 12. 2023).
- URL-9: <https://eksisozluk.com/kars-kalesi--1423487?p=2> (15.05.2024).
- URL-10: <https://eksisozluk.com/kars-kalesi--1423487?p=2> (15.05.2024).

- URL-11: <https://eksisozluk111.com/ani-harabeleri--166841?p=9> (04. 01. 2024).
- URL-12: <https://eksisozluk.com/ani-harabeleri--166841?p=10> (16. 05. 2024).
- URL-13: <https://eksisozluk.com/ani-harabeleri--166841?p=9> (16. 05. 2024).
- URL 14: <https://eksisozluk.com/ani-harabeleri--166841?p=7> (16. 05. 2024).
- URL-15: <https://eksisozluk.com/kars--75684?p=55> (21. 05. 2024).
- URL-16: <https://kars.ktb.gov.tr/TR-54889/xixyy-baltik-mimari-ornekleri.html> (24. 05. 2024).
- URL-17: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/kulturenvanteri/esk-beledye-bnasi106099> (27. 05. 2024).
- URL-18: <https://kars.ktb.gov.tr/TR-54889/xixyy-baltik-mimari-ornekleri.html> (27. 05. 2024).
- URL-19: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecek-yer/ebi-hasan-harakn> (27. 05. 2024).
- URL-20: <https://www.karsmanset.com/haber/karsta-yapilacak-olan-asiklar-muzesi-onay-aldi-1373342.htm> (18.02.2025).
- URL-21: <https://eksisozluk.com/kars--75684?p=15> (12. 07. 2024).
- URL-22: <https://eksisozluk.com/kars--75684?p=30> (12. 08. 2024).
- URL-23: <https://eksisozluk.com/kars--75684?p=33> (12. 08. 2024).
- URL-24: <https://ci.turkpatent.gov.tr/Files/GeographicalSigns/374.pdf> (12. 08. 2024).
- URL-25: <https://eksisozluk.com/kars-bali--1248609> (12. 08. 2024)
- URL-26: <https://eksisozluk.com/kars-bali--1248609> (12. 08. 2024)
- URL-27: <https://eksisozluk.com/kars--75684?p=3> (12. 08. 2024).
- URL-28: <https://eksisozluk.com/piti--2416756> (12. 08. 2024).
- URL-29: <http://selim.bel.tr/> (15. 08. 2024).
- URL-30: https://www.facebook.com/Selimliyiz/?locale=tr_TR (15. 08. 2024).
- URL-31: <https://www.tcddtasimacilik.gov.tr/tr/turistik/detay/2> (03. 11. 2024).

- URL-32: <https://www.tcddtasimacilik.gov.tr/tr/turistik/detay/1> (03. 11. 2024).
- URL-33: <https://eksisozluk.com/dogu-ekspresi--167179?p=108> (17. 11. 2024).
- URL-34: <https://eksisozluk.com/dogu-ekspresi--167179?p=105> (17. 11. 2024).
- URL-35: <https://eksisozluk.com/dogu-ekspresi--167179?p=105> (17. 11. 2024).
- URL-36: <https://eksisozluk.com/cildir-golu--794006?p=2> (02. 03. 2025).
- URL-37: <https://eksisozluk.com/cildir-golu--794006?p=4> (02. 03. 2025).
- URL-38: <https://eksisozluk.com/cildir-golu--794006?p=1> (02. 03. 2025).
- URL-39: <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/> (04. 03. 2025).
- URL-40: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecek-yer/kars-peynir-muzesi> (10.03.2025).
- URL-41: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecek-yer/kafkas-cephesi-harp-tarihi-muzesi> (12.03.2025).
- URL-42: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecek-yer/kafkas-cephesi-harp-tarihi-muzesi> (12.03.2025).
- URL-43: https://www.oed.com/dictionary/vlog_n?tab=meaning_and_use#1192744020 (19.03.2025).
- URL-44: <https://eksisozluk.com/kars--75684?p=15> (22.03.2025).
- URL-45: <https://eksisozluk.com/kars--75684?p=7> (22.03.2025).
- URL-46: <https://eksisozluk.com/kars--75684?p=7> (22.03.2025).
- URL-47: <https://eksisozluk.com/kars--75684?p=16> (22.03.2025).
- URL-48: <https://eksisozluk.com/kars--75684?p=16> (22.03.2025).
- URL-49: <https://eksisozluk.com/kars--75684?p=11> (22.03.2025).

KAYNAK KİŞİ TABLOSU

Kaynak Kişi Numarası	Görüşme Yeri	Görüşme Tarihi
Kaynak Kişi 1	Kars	28 Aralık 2023
Kaynak Kişi 2	Kars	28 Aralık 2023
Kaynak Kişi 3	Kars	28 Aralık 2023
Kaynak Kişi 4	Kars	28 Aralık 2023
Kaynak Kişi 5	Kars	30 Aralık 2023
Kaynak Kişi 6	Kars	30 Aralık 2023
Kaynak Kişi 7	Kars	30 Aralık 2023
Kaynak Kişi 8	Kars	6 Ocak 2024
Kaynak Kişi 9	Kars	6 Ocak 2024
Kaynak Kişi 10	Kars	11 Ocak 2024
Kaynak Kişi 11	Kars	11 Ocak 2024
Kaynak Kişi 12	Kars	11 Ocak 2024
Kaynak Kişi 13	Kars	14 Ocak 2024
Kaynak Kişi 14	Kars	15 Ocak 2024
Kaynak Kişi 15	Kars	15 Ocak 2024
Kaynak Kişi 16	Kars	18 Ocak 2024
Kaynak Kişi 17	Kars	18 Ocak 2024
Kaynak Kişi 18	Kars	30 Ocak 2024
Kaynak Kişi 19	Kars	30 Ocak 2024
Kaynak Kişi 20	Kars	30 Ocak 2024
Kaynak Kişi 21	Doğu Ekspresi	2 Şubat 2024
Kaynak Kişi 22	Doğu Ekspresi	2 Şubat 2024
Kaynak Kişi 23	Doğu Ekspresi	2 Şubat 2024
Kaynak Kişi 24	Doğu Ekspresi	2 Şubat 2024
Kaynak Kişi 25	Kars	4 Şubat 2024
Kaynak Kişi 26	Kars	4 Şubat 2024
Kaynak Kişi 27	Kars	12 Şubat 2024
Kaynak Kişi 28	Kars	17 Şubat 2024
Kaynak Kişi 29	Kars	17 Şubat 2024
Kaynak Kişi 30	Kars	20 Şubat 2024
Kaynak Kişi 31	Kars	20 Şubat 2024
Kaynak Kişi 32	Kars	20 Şubat 2024
Kaynak Kişi 33	Kars	22 Şubat 2024
Kaynak Kişi 34	Kars	22 Şubat 2024
Kaynak Kişi 35	Kars	22 Şubat 2024
Kaynak Kişi 36	Kars	24 Şubat 2024

Kaynak Kişi 37	Kars	24 şubat 2024
Kaynak Kişi 38	Kars	24 şubat 2024
Kaynak Kişi 39	Kars	24 şubat 2024
Kaynak Kişi 40	Kars	27 şubat 2024
Kaynak Kişi 41	Kars	27 şubat 2024
Kaynak Kişi 42	Kars	27 şubat 2024
Kaynak Kişi 43	Kars	27 şubat 2024
Kaynak Kişi 44	Kars	27 şubat 2024
Kaynak Kişi 45	Kars / Selim	25 Aralık 2024